

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TEFSİR BİLİM DALI

OSMAN KESKİOĞLU'NUN TEFSİR, KUR'AN İLİMLERİ
VE MEÂLINE DAİR ÇALIŞMALARI

Hazırlayan: İbrahim Yusuf TEFİK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Harun Öğmüş

Konya-2016

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim TEFİK		
	Numarası	138106011059		
	Ana Bilim/Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri / Tefsir Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
	Tezin Adı	Osman Keskiöğlü'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları		

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

İbrahim TEFİK

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim TEFİK
	Numarası	138106011059
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Harun ÖĞMÜŞ
	Tezin Adı	Osman Keskiöğlü'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları

İbrahim TEFİK tarafından hazırlanan "Osman Keskiöğlü'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları" başlıklı bu çalışma 04/01/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Sait ŞİMŞEK	
2	Doç. Dr.	Harun ÖĞMÜŞ	
3	Yrd. Doç. Dr.	Muhammed ERSÖZ	

ÖNSÖZ

Medreset'ün-Nüvvâb (1922-1947) okulu Bulgaristan müslümanlarının nezdinde çok müstesna bir yere sahiptir. Zira bu eğitim müessesesi kuruluş amacına uygun bir çok müftü, müftü yardımcısı, kadı, vâiz ve değerli ilim adamı yetiştirmiştir. Buradan mezun olan önde gelen ilim adamlarından biri de Osman Keskiöğlü'dür. Kaleme aldığı 60'tan fazla eseriyle hem Bulgaristan'ın hem de Türkiye'yenin kültürüne çok büyük katkıları olmuştur.

Ardından bu kadar muazzam bir miras bırakmasına rağmen genelde tüm çalışmaları özelde ise Kur'an'a dair çalışmaları hakkında hernangi bir araştırmaya tabi tutulmadığına şahit olduk. Yazılıp çizilenler hayat biyografisini ele almaktan öteye geçmemiştir. Halbuki bir çok alanda olduğu gibi Kur'an tarihi ve ilimleri sahasında kaleme aldığı eserler Cumhuriyet Türkiyesinde ilklerden olma özelliği taşımaktadır. Bizi bu tezi yazmaya sevkeden sebep hem Keskiöğlü'na karşı vefa borcumuzu ödeme, hem de O'nun Kur'an'a dair ortaya koyduğu çalışmalara ışık tutmaktır. Ayrıca, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığından elde ettiğimiz Sicil Karnesi ve onu tanıyanlarla gerçekleştirdiğimiz mulâkatlar Keskiöğlü'nun kapalı kalan hayatından birçok kareyi aydınlatacağını düşünüyoruz.

Bendeniz, Keskiöğlü'dan önce kitaplarıyla tanıştım. Sanatkardan önce sanatı tanıdım. Şöyle ki; Mestanlı İmam Hatip Lisesinin son sınıfında iken (2002) okuduğum kitaplar arasında beni derinden etkileyen Keskiöğlü'nun *Nüzülden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri* adlı eseri oldu. Yazarın meseleleri salt nazari bilgiler vererek geçiştirmek yerine, siyer eksenli bir anlatım tarzı beni adeta 1400 yıl öncesine götürüp oraların havasını teneffüs ettirmiş ve o hayatı yakından görmemi sağlamıştı. Yıllar sonra kitabın müellifinin Bulgaristan kökenli olduğunu öğrendim. Geç da olsa araştırmamız sebebiyle Keskiöğlü'nu daha yakından tanıma ve tanıtma fırsatı buldum. Kur'an'a dair çalışmamı ele almamız bizim için ayrı bir bahtiyarlık vesilesi oldu.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Keskiöğlü'nun, hayatı, hizmetleri, kitapları, makaleleri, hocalaları ve öğrencilerini ele aldık. Birinci bölümde Kur'an-ı Kerim ilimlerine yaklaşımı ve güncel meselere dair

görüşlerini işledik. İkinci bölümde Meâl’de izlediği metodu, üçüncü bölümde ise tefsir ettiği ayetlerdeki yöntemi inceledik.

Tezin vücuda gelmesinde büyük katkıları olan danışmanım Doç. Dr. Harun Öğmüş hocama, araştırmamızın konusunu önererek bizi bu hususta yazmaya teşvik eden Sofya İslam Enstitüsü öğretim üyelerinden Dr. Sefer Hasanov’a, Keskiöglü’nun karne siciline ulaşma ve istifade etmemizde büyük emeği geçen Ankara Diyanet Başkanlığı arşivden sorumlu Ahmed Bey’e, Osman Keskiöglü hakkında değerli fikirlerini bizimle paylaşan Ahmed Bahadır’a, çalışmamız ile ilgili malzemeyi temin etmede bizlere yardımcı olan Bulgaristan Başmüftü yardımcısı S. Vedat’a teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

Değerli ilim adamı ve mahir yazar Osman Keskiöğlü, kaleme aldığı birbirinden kıymetli eserleriyle hem Bulgaristan hem de Türkiye ilim müktesebatına büyük katkıları olmuştur. Hasseten Kur'ân tarihi ve Kur'ân ilimleri sahasında hazırlamış olduğu kitapları Cumhuriyet Türkiyesinde ilklerden olma özelliğine sahiptir. Haddi zatında onun bu alandandaki çalışmaları- dönemi itibariyle- büyük bir boşluğu da doldurmuştur. Binaenaleyh biz tezimizde, Keskiöğlü'nun bu husustaki eserlerine müracaat ederek onun Kur'an ilimlerine dair yaklaşımı, meâl ve îzâh ettiği âyetlerdeki yöntemi irdelemeye çalıştık.

Tezimiz bir giriş ve 3 bölümden oluşmaktadır.

Girişte Keskiöğlü'nun hayatı, eserleri, makaleleri, hizmetleri, hocaları, meslektaşları ve öğrencileri ele alınmıştır.

Birinci bölümde Keskiöğlü'nun Kur'ân tarihi, Kur'ân ilimleri ve yeni meselelere yaklaşımı işlenmiştir.

İkinci bölümde Meâlinde izlediği metod tahlil edilmiştir.

Üçüncü bölümde tefsir ettiği âyetlerde takip ettiği yöntem ortaya konmaya çalışılmıştır.

Hâtime de ise elde edilen sonuçlar kısaca arzedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Kur'an İlimleri, Meâl, Tefsir.

SUMMARY

Osman Keskioglu's Tafseer and his works of Quran sciences and Quran translation

Osman Keskioglu, a distinguished scholar and an adept writer, contributed a lot with his valuable works to Quran sciences both in Bulgaria and Turkey. Especially his books about History of Quran and Quran sciences, which filled up a serious emptiness at that time, have been the first written works at that field in Republic of Turkey. Taking as a base his works, in my thesis I analyzed Osman Keskioglu's approach to Quran Sciences and examined his methods of translating the Quran verses and their explanation.

My thesis consists of introduction and three parts.

The introduction includes information about Keskioglu's life, his works and articles, service, teachers, students and workmates.

In The first part of the thesis, it is analyzed Keskioglu's works about Quran sciences and History of Quran and his approach to the new issues.

The second part examines his methods of work.

The third part is about his way of making tafseer of the Quran verses.

The conclusion represents the derived results from the thesis.

Key Words: Qur'an, Qur'an sciences, Quran translation, Tafseer.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1.KESKİOĞLU’NUN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ.....	1
1.1. Hayatı ve ilmi kişiliği	1
1.1.1. Doğumu ve Soyadı.....	1
1.2. İlmî kişiliği.....	2
1.2.1. Eğitimi	2
1.3. Câmîatü’l-Ezher Yılları (1936-1940).....	5
1.4. Mısır Dönüşü Bulgaristandaki Hayatı ve hizmetleri (1940-1950).....	7
1.4.1 Nüvvab’da Hocalık Yılları	7
1.4.2. Yazıları	8
1.4.3 Evliliği.....	10
1.4.4 Şerif Halil Paşa Kütüphanesindeki Çalışmaları	10
1.4.5 Türk Muallimler Cemiyeti’ndeki Faaliyetleri	11
1.5. Türkiye’ye Gelişi ve Vermiş Olduğu Hizmetler (1950- 1989).....	11
1.5.1 Türkiye’deki Kitap Çalışmaları	13
1.5.2. Dergi ve Gazetelerdeki Yazıları.....	13
1.6. Belli Başlı Hocaları	14
1.6.1. Yusuf Ziyaeddin Ersal	14
1.6.2. Mustafa Hayri Efendi.....	15
1.6.3 Emrullah Feyzullah (1877-1941)	16
1.7. Meslektaşları	17
1.7.1. Ahmed Davudoğlu.....	17
1.7.2. Muharrem Develioglu (1914–1957)	18

1.7.3. İsmail Mehmet Ezherli (- 1976)	19
1.8. Öğrencileri.....	19
1.8.1. İsmail Cambazov (1928-).....	19
1.8.2. Osman Kılıç (1920-)	20
2. Eserleri	21
2.1. Bulgaristan’da Basılan Eserleri	21
2.2. Türkiye’de Basılan Eserleri	21
2.2.1. Telif Kitaplar	21
2.2.2. Tercüme Kitaplar.....	23
2.3. Basılmamış Eserleri	24
3. Mevcut Makaleleri	24
3.1. Bulgaristan’daki makaleleri:	25
3.2. Türkiye’de Kaleme Aldığı Makaleler:	26
3.2.1. Telif Makaleler:	26
3.2.1. Tercüme Makaleler:.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMAN KESKİOĞLU’NUN KUR’ÂN TARİHİ KUR’ÂN İLİMLERİ VE GÜNCEL MESELELERE YAKLAŞIMI

1. KUR’AN TARİHİ.....	30
1.1. Vahiyin Mahiyeti, Başlangıcı ve Kesilmesi (Fetret).....	30
1.1.1. Vahiyin Mahiyeti.....	30
1.1.2. Vahiyin Başlangıç Zamanı.....	32
1.1.3. Fetret Veya Vahiyin Kesilmesi	35
1.2. Mekkî ve Medenî	37
1.3. Mushafın Tertibi	41
1.3.1. Âyetlerin Tertibi	42
1.3.2. Sûrelerin Tertibi	42
1.4. Kur’an-ı Kerim’in Cem’i.....	44
1.4.1. Resûlullah Dönemi: Vahiyin Nüzûlü, Yazılışı Ve Ezberlenmesi.....	45
1.4.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi: Suhuf Hâlinde Cem Dönemi	48
1.4.3. Hz. Osman Dönemi: Mushaflar Hâlinde Çoğaltma (istinsah) Dönemi.....	50
1.5. Yedi Harf Meselesi.....	50

1.6. Kıraât ve Kurra.....	52
2. KURÂ'N İLİMLERİ	57
2.1. İ'câzu'l- Kur'ân.....	57
2.1.1. Kur'an-i Kerim'in Maksat ve Gayesi, Lafız ve Üslubu, Mana ve Muhteva Yönüyle Mucize Oluşu.....	57
2.1.2. Harflerin Ses ve Musiki İle Mûcize Oluşu	58
2.1.3. Kelimenin Sesi.....	59
2.1.4. Keskiöğlü'nun Sarfe Nazariyesine Yaklaşımı.....	60
2.2. Kur'an'ın Üslûbu	61
2.2.1. Âyet ve Hadis Üslûbu Arasındaki Fark.....	63
2.3. Müteşabihat Ve Hurûf-i Mukatta	64
2.4. Âyetler ve Sûreler Arasında Münasebet	68
2.5. Garibu'l-Kur'ân(Kur'anda Garip Kelimeler)	71
2.6. Tekrarlar.....	75
2.7. Nesih meselesi.....	76
2.8. Sebeb-i Nüzûl.....	78
3. GÜNCEL MESELELERE YAKLAŞIMI	80
3.1. Din-İlim Çatışması ve Kur'an'ın Fenn'i İ'cazı.....	80
3.2. Kur'an'ın Tercüme meselesi.....	84
3.2.1. Tercüme çeşitleri.....	86
3.3. Eski Tükçe Tercümelerin tanıtılmasındaki katkıları	87
3.4. Müsteşriklere yaptığı reddiyeler	88
3.4.1. Müsteşriklar açısından	89
3.4.2. Müslümanlar açısından	89
3.4.3. Kur'an'nın tahrif iddialarına cevaplar.....	90
3.5. Hz. Muhammed'de Yapılan İtirazlara Cevaplar	95

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN MEÂLİNDE İZLEDİĞİ YÖNTEM

1. Meâlin Yazılma Serüveni	98
2. Meâl Hakkında Genel Bilgi	99
3. Sureleri İsimlendirme ve Gerekçelerinin İzahı	100
4. Müteşabih Âyetlerde Takip Edilen Yöntem.....	101

5. Kavramlar	104
5.1. İnfak Kavramı	105
5.2. Şefaât	105
5.3. Tâgut	106
5.4. Fasık	106
6. Mealde Tefsirî İfadelere Yer Vermesi	107
7. Telif edilen Meallerden Farklı Mana Verdiği Âyetler	108
8. Ahkâm Âyetleri	109
9. Yanlış Meâl Verilen Âyetler	111
10. İmlâ Hataları	113
11. Parantez İçi Açıklamalar	114
12. Dipnotlar	115
13. Besmeleyi Fatıha sûresinden bir âyet olarak tercüme etmesi	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİR ÇALIŞMALARINDA İZLEDİĞİ YÖNTEM

GİRİŞ	118
TEFSİRE DAİR ÇALIŞMALARINA KISA BİR BAKIŞ	118
1. Tefsir Çalışmalarında İzlediği Yöntem	121
1.1. Kur'an-ı Kur'an'la Tefsiri	121
1.2. Hadis İle Tefsiri	122
1.3. Sahabe Kavliyle Tefsiri	123
1.4. Sebeb-i nüzûl	125
1.4.1. Esbab-ı Nüzûlün Genel Sunuluşu	126
1.4.4. Sebeb-i Nüzulün Genel Lafzı Tahsis Etmemesi	128
1.5. Kavramların İzahı	130
1.6. Şiirler	133
1.7. Kıssalar Ve İsrâiliyyat	134
1.8. İctimaî Meselelere Değınmesi	136
1.9. Âyetleri fenni buluşlara göre izahı	138
1.10. Ahkâm Âyetlerinin Tefsiri	139
Sonuç	141
Kaynakça	143

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
bk.	Bakınız
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Edit.	Editör
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Krş.	Karşılaştırın
m.	Miladi
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
thk.	Tahkik
trc.	Tercüme
thz.	Tarihsiz
yay.	Yayınları

GİRİŞ

1. KESKİOĞLU'NUN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ, HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ

1.1. Hayatı ve ilmi kişiliği

1.1.1. Doğumu ve Soyadı

Bulgaristan topraklarında yetişen değerli ilim adamı, eğitimci, mahir yazar ve güçlü kalemlerden Osman Seyfullah(Keskioğlu), 27 Temmuz 1908/1324 yılında Burgaz sancağının Karînâbâd (Karnobat) kasabasına bağlı Rupça¹ köyünde doğdu². Keskioğlu memleketi Bulgaristan'da daha çok *Seyfullah* soy adını kullanmıştır. Türkiye'ye göç edince de *Keskioğlu* soy ismini almış ve onunla tanınmıştır. *Medeniyet* gazetesinde *Ezherî* imzasıyla makedeler kaleme almıştır. Komünist rejimin iktidara gelmesiyle(1944) birlikte yazılarında *Sungur* lâkabını kullandığı da olmuştur. Biz bu çalışmamızda ekseriyetle *Keskioğlu'nu*, az da olsa *Seyfullah* soy adını kullanmayı tercih ettik.

¹ Rupça köyü daha sonra Sungurlar (Sungurlare) belediyesine bağlanmış ve 1960'lı yılların sonunda Kamçı(Kamçıya) barajı yapılmaya başlayınca köy boşaltılmıştır. Aslında köy nüfusunun yarısı 1950-1951 muhacirliğiesnasında Türkiye'ye göç etmiştir. Вк. Общински план за развитие на община сунгурларе 2007-2013, с. 75 -www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=194.

² Keskioğlu'nun Hayat biyografisini kaleme alan birçok araştırmacı/yazar Osman Seyfullah'ın doğum tarihi olarak 1907,1908 ve 1909 gibi farklı rakamlar vermişlerdir. Bunun sebebini Vedat Ahmet şöyle açıklıyor: "Osman Keskioğlu'nun doğum tarihiyle, hatta doğum yılıyla ilgili birkaç görüş vardır. Bu görüşler arasında 1907, 1908 ve 1909 yılları yer almaktadır. Bu yıl farkının Hicrî ve Rumî tarih kullanımından kaynaklanmış olacağını düşünmekteyim". (Ahmed, S.Vedat, "Osman Seyfullah(Keskioğlu)'nun hayatı, hizmetleri, eserleri hakkında genel bir değerlendirme", Yüksek İslam Enstitü Yıllığı, Sofya 2012 s. 5.) Vedat hocanın birden fazla veladet yılı olmasını rûmî ve hicrî takviminden kaynaklanabileceği sözüne hak vermekler birlikte biz Keskioğlunun Ankara Diyanet İşleri Başkanlığında bulunan Sicil karnesine bizzat kendisi tarafından yazılan 27.7.1908 tarihini esas aldık.

1.2. İlmî kişiliği

1.2.1. Eğitimi

1.2.1.1. İlk Ve Orta Okul Tahsili

Osman Seyfullah'ın eğitim hayatı doğduğu köyde başlamıştır. O yıllarda Birinci dünya (1914-1918) harbinin patlak vermesiyle ilkokulu birkaç yıl geç tamamlamak zorunda kalmıştır. İlk tahsilinden sonra 1924/1925 eğitim yılında Şumnu'da faaliyet gösteren rüşdiye/ortaokul seviyesindeki Medrese-i Âliye'ye kaydolmuş ve dört yıllık orta öğrenimini burada okumuştur. Bu okulda kendisine hocalık yapanlar arasında Mustafa Hayri Efendi, Ali Rıza Efendi, Necip Asım Efendi, Ahmed Kemal, Vidinli Rüstem Cemil gibi isimler bulunmaktadır.³

1.2.1.2. Medresetü'n- Nüvvab⁴

1.2.1.2.1. Tâli Kısım

Medrese-i Âliye'yeden mezun olan Osman Seyfullah, 1928 yılında müslümanların ilim ve irfan ocağı ve birçok ilim adamın yetişmesine öncülük eden Medresetü'n- nüvvab'ın Tâli/Lise Kısım'na intisab eder. Burada beş yıl ciddi bir eğitimden geçer. 1933 yılında da sınıfın en başarılı öğrencilerinden biri olarak mezun olur.

Okulda gördüğü ders müfredatı şöyledir:

Kur'an'ı Kerim, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, Fars dili ve edebiyatı, Türk dili ve edebiyatı, Bulgar dili ve edebiyatı, coğrafya, tarih-i İslam ve umumi, ulum-u riyažiyye(matematik), ulum-u tabiiyye(tabiat ilimleri), hikmet(felsefe) ve kimya,

³ Çavuş, Mehmet, " Osman Keskioglu", Tuna, İstanbul, Aralık 2001, sayı: 61, s.97-98; Ahmed, *agm.*, s. 6.

⁴ Medresetü'n- Nüvvâb, Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde bulunmaktadır. 1922–23 ders yılından itibaren eğitime başlayıp 1947 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bulgaristan'da tek olması bakımından bütün şehir, kasaba ve köylerden gelen öğrenciler için ilim kaynağı olmuştur. Nüvvâb okulu esasında dînî bir muhtevâ taşınmasıyla beraber, hiçbir zaman eski manada eski bir medrese olarak görülmemiştir. Müslüman-Türk halkının maârif hayatında çok mühim ve müspet rol oynayan Nüvvâb, müstesnâ bir ilim ve irfan ocağıdır. Buradan mezun olanlar Bulgaristan'daki Müslüman halkın dînî, içtimâî müesseselerinde görev almış, dînî ve millî varlıklarının muhâfazasında önder olmuş, aldıkları seviyeli eğitimle Türk toplumsal varlığının devamına hizmet etmiştir. (Yeşilova, Hasan, *Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı Bölgesi*, Sincan Matbaası, Ankara 1997, s. 29).

mantık ve adab, kelam, fenn-i tedris ve terbiye (pedagoji), bulgar kanunları, ilm-i ahlak, bulgar tarihi ve coğrafyası, hüsn-ü hat(güzel yazı), resim.⁵

Müfredattan da anlaşılacağı üzere, okulda kalasik medrese derslerinin yanısıra fen dersleri de okutulmuştur. Bu yönüyle ders programı Medresetü'n-Nuvvabın kuruluş amacıyla da örtüşmektedir. Nitekim kuruluş gayesi çağın ihtiyaçlarına muktedir ulema yetiştirmektir.⁶ Osman Seyfullah, okulun açılış sebeplerini açıklarken şöyle der:

“İşte, asrın icabına uymakta inad etmiyen, belki buna can atan bir mederse: Şumnu'da yeni açılan Nüvvap okulu: Medresetü'n-Nuvvap”.⁷

Bu sözlerden hareketle okulun asrın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir donanıma sahip olduğunu söylebiliriz.

Burada Osman Seyfullah, Emrullah Efendi, Yusuf Ziyaeddin Ezheri, Mustafa Hayri Efendi, Süleyman Sırrı, Hafız Nazif gibi değerli zevattan ders almıştır. Fikirlerinden en ziyade etkilendiği hocaların başında Yusuf Ziyaeddin Ezherî gelir. Ezheri'nin ıslahatçı tutumu onun fikri gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Anavatanda gür bir seda ile haykırdığı ıslahatçı düşüncelerinin tohumları bu yıllarda atılmıştır.

Osman Seyfullah (Keskiöğlü) öğrenciliğinde arkadaşları arasında ön plana çıkmayı başarmış biridir.

Nitekim 1930 yılının Ekim ayında okul açılınca öğrenciler tarafından düzenlenen boykotun beş kişilik tertip komitesi içinde bulunması⁸ ve bununla ilgili yayınladıkları “Maskeli Takdirler Karşısında” adlı çağrı bunun delillerinden sadece biridir.⁹

Keza o, okuldaki sosyal ve eğitim etkinliklerine aktif olarak katılmış ve öğrencilik dönemini çok iyi değerlendirmiştir. Kendisini aşırı derecede büyüleyen kitap tutkusu, O'nun ileriye yönelik hayat çizgisini belirleyen çok önemli bir etken

⁵ Bk. Keskiöğlü, *Osman, Bulgaristan'da Türkler*, Ankara 1985, s. 87; Ertürk, Haşim ve Eminoğlu, Rasim, *Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvab*, (Edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1993; Kılıç, Osman, *Kader Kurbanı*, Ankara 1989, s. 88,

⁶ Hatiboğlu, İbrahim, *Bulgaristan Müslümanlarında dini ıslahat düşüncesi*, Emin Yayınları, Bursa 2007, s. 164.

⁷ Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s. 83.

⁸ Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s.93

⁹ Ahmed, *agm*, s. 8

olmuştur. Osman Seyfullah, Nüvvâb öğrencilerinin kurup çalıştırdığı Müsterşidler Cemiyeti'nin çalışmalarına katılmış, derneğin kütüphanesinin zenginleşmesi ve düzenli olarak çalışması yönünde sorumlulardan biri olarak çaba sarf etmiştir.¹⁰

Osman Seyfullah, çalışkan öğrencilerin istifadesine sunulan zengin ve çok değerli eserlere sahip Şerif Halil Paşa Kütüphanesi'nden de olabildiğince istifade imkânına sahip olmuştur.

Osman Keskiöğlü'nün yazı hayatı, Nüvvâb'a öğrenci olduğu yıllarda başlamıştır. Değişik dergi ve gazetelerde dinî ve fikrî içerikli yazılar, şiir ve hikâyeler kaleme almıştır. O'nun çok erken bir dönemde yazı hayatına atılması ileride mahir bir yazar olacağını gösteren en büyük işarettir.¹¹

1931 yılında Nüvvâb öğrencileri tarafından, dinî içerikli nasihat kitapçıkları/broşürleri yayınlanmıştır. Bunlar arasında Osman Seyfullah'ın *Öğütlerim* adlı kitapçığı da vardır.¹²

İlk şiirleri 1931 yılında İntibah¹³ gazetesinde yayınlamaya başlamış, sonra *Dostluk, Emel ve Medeniyet* gazetelerindeki şiirleri bunu izlemiştir.¹⁴

1.2.1.2.2. Âli Kısmı

Osman Seyfullah, Tali kısmını ikmal ettikten sonra 1933'de Nüvvâb'ın Âli/Yüksek Kısmı'na kaydolmuştur. Burada üç yıl boyunca fıkıh, mecelle, feraiz(miras), medhali – ilmi hukuk (hukuk ilmine giriş),usul-ü fıkıh, bulgar kanunları, devletler hukuku iktisat ilmi, usulü muhakemat, idare hukuku, ahkamı evkaf gibi dersler görmüştür.¹⁵

¹⁰ Ahmed, *agm*, s. 8

¹¹ Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*,s. 138.

¹² Seyfullah, Osman, *Öğütlerim, Şumnu, İntibâh* Matbaası 1931.

¹³ İntibah, 25. IV. 1931, sayı: 75, s. 3; İntibâh, 15. 05. 1931, sayı: 76, s. 3; İntibâh, 7. 10. 1931, sayı: 81, s. 3. İntibâh, 4.

11. 1931, sayı: 83, s. 3; İntibâh, 20. 11. 1931, sa.yı:84, s. 3; Dostluk, 16. 11. 1933, sa.yı:247, s. 1; Emel, 20. IV. 1934,

sa.yı:2 (4), s. 1; Medeniyet, 24. VII. 1941, sayı: 272, s. 3; Medeniyet, sayı: 280, s. 3; Medeniyet, sayı: 286, s. 3; Medeniyet, sayı: 291, s. 3. S.Ahmed'in adı geçen makelesinden iktibas yapılmıştır.

¹⁴ Ahmed, *agm*, s. 8.

¹⁵ Okutulan müfreda dikkatlice bakılıcak olunursa, Ali kısmın Camiul Ezher Şeriat fakültesiyle aynı ilmi seviyede olduğunu söylemek mümkündür.

Osman Seyfullah, okulda derslerin yanı sıra Şerif Halil Paşa camiinde ki kütüphanesindeki mütaalarını devam ettirmiştir.

Buradan ciddi bir ilmi müktesabat elde eden Keskiöglü 1936 yılında yüksek tahsilini fevkalâde dereceyle bitirmiştir.¹⁶

1.3. Câmîatü'l-Ezher Yılları (1936-1940)

Osman Keskiöglü, Nüvvâb'ın Ali kısmından icazetini aldığı 1936 yılının yaz mevsiminde, sınıf arkadaşları Ahmet Hasan (Davudoğlu) ve Muharrem Abdullah (Devecioğlu) ile birlikte Müessesât-ı Diniye ve Vakfiye Müdüriyeti tarafından tahsis edilen bursla Başmüftülük tarafından iki yıl Arapça dil eğitimi görme amacıyla Mısır'a gönderilmiştir. Başmüftülüğün maksadı bu üç gencin Mısır'da bir fakülte okuması değil, Nüvvab'ta öğrendikleri Arapça'yı pekiştirip geliştirmeleridir.¹⁷

Ama onlar Kahire'ye vardıklarında -İslam dünyasının ilim merkezinde mutlaka bir fakülteye kaydolup bir mektep bitirmeyi arzulamaktadırlar. Bu iş için de Bulgaristan Büyükelçisiyle irtibata geçip, onun vasıtasıyla bu isteklerini Ezherin Şeyhi(rektörü) Meraği'ye bildirmişlerdir. Şeyh'de ellerindeki resmi diplomaların nazarı dikkate alınması için Arapça'ya tercüme edilmesi gerektiğini, bunun için ise en az atlı altı ay zaman lazım geldiğini ve tedrisatın başlamak üzere olduğunu, kabul ederlerse imtihana tabi tutulabileceklerini söyler. Onlarda imtihanı kabul ederler ve sınavı başarıyla verirler. Daha sonra istedikleri Külliyyetü'ş-Şeri'a(İslam hukuku bölümüne) girmeye hak kazanırlar. Fakültede İslam hukuku, usül-i fıkıh, hadis, usul-i hadis, rical-i hadis, mantık, felsefe tarihi, teşria ve mukaranetü'l-mezahip gibi dersler görmüşlerdir.¹⁸

Osman Seyfullah, Nüvvab öğrencilik yıllarında başlatmış olduğu tetkik ve incelemelerini Kahire Millî kütüphanesinde devam etme fırsatı bulmuştur. Vaktinin büyük bir kısmını orada geçirmiştir. Burada yazma eserler ve eski Mushaflar üzerinde araştırmalar yapmıştır. Bundan dolayıdır ki “ *Nüzülden Günümüze Kur'an-ı Kerim*

¹⁶ Çavuş, “Osman Seyfullah...”, Tuna, s, 102-103

¹⁷ Cambazov, İsmail, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi*, Başmüftülük Yayınları, Sofya 2013, I/445.

¹⁸ Davudoğlu, Ahmet, *Ölüm Daha Güzeldi*, s. 76.

Bilgileri” kitabında Yazma ve Basılmış Kur’anlar bölümünü işlerken eski Mushaflarla ilgili bize detaylı malumat verir.¹⁹

O, okulların kapatılıp izne çıktığı yaz tatilinde bile memleketine gitmek yerine kütüphanelerde çalışmayı tercih etmiştir. Osman Kılıç hocamız Keskioglundun bu yönüne dikkat çekerek onu “*kütüphane kuşu*” olarak nitelirmektedir.²⁰ Hatta O, 1939 yılında üç arkadaşı yaz izninde hacca giderken Osman Seyfullah vapurla İstanbul kütüphanelerindeki değerli ve paha biçilmez cevherleri keşfetmeye gelmiştir.²¹

Mısır’daki Ezher Üniversitesi’nin Şeriat/İslâm Hukuku Fakültesi’nde dört yıllık bir eğitimden sonra 1940 yılında, Abdullah (Devecioğlu) ve İsmail Ezherî²² ile birlikte Bulgaristan’a döner²³.

¹⁹ Keskioglu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s.132-152.

²⁰ 26.12.2014. tarihinde Osman Kılıç ile gerçekleştirilen mülakat.

²¹ Osman Seyfullah’ın, okul tatilinde dostları ile beraber hacca gitmek yerine Türkiye’ye gelmesi iki şekilde yorumlanabilir.

Birincisi, Türkiye’ye olan aşırı sevgisi, türk milliyetçiliği ve dindar olmayışıdır. Bu görüşü savunanlar arasında İbrahim Hamdi Akıncı, Osman Kılıç ve Hasan Kınalı vardır. Örneğin Hamdi Kınalı bu konuda Keskioglu hakkında şöyle diyor: “ Dinle de çok çok içiçe olmadığına şahitim. Mısırdaki okudu, ama diğerleri gibi Hac’a gidip hacı olmadı. Genelde Cuma namazlarına gider..” Çavuş, “Dr. Osman Keskioglu hakkında kim ne dedi?” (Tuna, sayı: 62, s. 107). Birinci görüşü desteyecek mahiyette bizzat kendisinin sarfettiği sözler de vardır. O, Türkiye için şöyle diyor: “ Türkiye bizim Anayurdumuzdur. Mekke’emizdir, Medine’emizdir. (Çavuş, “Osman Keskioglu..” Tuna, sayı:62, s.96.) Şunu hemen ifadelim ki; Keskioglu’nun bazı dini vecibeleri yerine getirmemesi onun İslâm dinini inkar etmesi veya dinsiz olduğu anlamına gelmez! Nitekim onun Kur’an hakkında pek çok eser kaleme alması, Bulgaristan’da *Medeniyet* gazetesinde “Dinsizlik Daima Hezimet Mahkûmdur”, “Dinsizlik en büyük hüsrandır” gibi makaleler te’lif etmesi onun dinsiz olmadığı ve müslüman olduğunu göstermesi bakımından kâfidir! Seyfullah’ın, dinle alakasının olmadığını söyleyenler de onun bazı dinî vecibeleri uygulamamasını gözönüne alarak böyle demişlerdir.

İkinci yorum ise O’nun yaz iznini bir fırsat addederek Türkiye kütüphanelerindeki hazineleri keşfetmeye gelmiş olmasıdır.

²² İsmail Ezherî yıllar önce kendi imkanları ile Mısır’a gitmiş, Ezher’in lise kısmını bitirdikten sonra Bulgaristan’dan gelen üç hemşehrisi ile birlikte Külliyyetü’ş-Şerî’a’ya kaydolmuştur. Dört yıllık bir eğitimden sonra icazetini alarak memleketine dönmüştür.

Ahmed Davudoğlu yaklaşık bir buçuk yıl daha Mısır’da kalmak zorunda kalmıştır. “*Ölüm daha güzeldi*” adlı hatıra kitabında kalma sebebinin şöyle açıklıyor: “ Fakültenin son sınıfına geldiğim zaman hastalığım sebebiyle sözlü imtihanlarım güz devresine kalmıştı. Zamanı gelince hazırlanarak imtihana girdim. İmtihanım fevkalade iyi geçti. Hatta birkaç defa “ Aferin” aldım. Bana sorulsa en yüksek notları aldığımdan şüphem yoktu ... Sözlü imtihanda en yüksek not haddi yirmi idi. Fakat maalesef netice tahminimizin tamamen aksine çıktı. İmtihanı kazanamamıştım. Yalnız ben değil, aynı komisyonun imtihan ettiği otuz beş kişinin hepsi düşmüşlerdi. Bu arkadaşlarının içinde, geçen seneler sınıfının birincisi olanlar da vardı. İnanılacak şey değildi. Neden sonra anladım ki, komisyondakiler kendi aralarında kavga etmişler. Reis olan zat – ki Edebiyat Fakültesi’nin de dekanıdır- “ Bugün bir talebe geçirirsem adım Gurabe olmasın!” diye yemin etmiş; neticede ötekilerde aşağıdan alarak hocaya yemini bozdurmamışlardır. Böylece tam otuz beş kişinin birer senesi heba oldu. Bu hadise, ömrümde unutamıyacağım gara iptendir. Arkadaşlarım memlekete döndüler ben teessürümden sene yarısına kadar derse devam edemedim.” Beşinci tedris yılının sonunda tekrar sınava katılır ve imtihanı başarıyla

1.4. Mısır Dönüşü Bulgaristandaki Hayatı ve hizmetleri (1940-1950)

1.4.1 Nüvvab'da Hocalık Yılları

Osman Keskiöğlü yurda döner dönmez rahle-i tedrisinden geçtiği Nüvvab'a hoca tayin edilir. Yıllarca kesbetmiş olduğu o engin ilmi birimini mektepte öğrencileriyle gazete sütunlarında ise halkla paylaşacaktır.

Okulda Tâlî/ lise kısmına türk dili ve edebiyatı, arapça, usul-i fıkıh, Ali/yüksek kısmında ise hadis, mecelle, teşrî Tarihi, gibi İslâmi dersler okutmuştur. Burada birçok öğrencinin yetişmesinde büyük katkıları olmuştur. Keskiöğlü, anayurda göç edeceği 1950 yılına kadar Nuvvab'da 10 yıl öğretim üyeliğinde bulunmuştur.

Meslektaşları arasında zekası ve ilmi donanımıyla dikkatleri celbetmiştir. Bilgisinin genişliğinden dolayı “ayaklı kütüphane” olarak vasedilmiştir.²⁴ Osman Kılıç hem talebeliğinde hem müderrisliğinde Kesliöğlü'nu çok yakından tanıyan biri olarak O'ndan şöyle bahsediyor:

“ Allahın bir lütfü ve fazlı olarak zeki bir zattır. Hamule-i lmiyeyyesi azami derecede yüksek, ayaklı kütüphane denilmeye seza, çok geniş ve derin malumat sahibi biridir. Mütaalası çok geniştir. Ayaklı bir kütüphanedir. Ömrü ve hayatı mütaala, inceleme ve okuma ile geçmiş bir adamdır”.

verir. Şehadetnamesini(diplomasını) alarak yurda döner. (Davudoğlu, Ahmed, “**Ölüm daha güzeldi**, Hece yayınları, Ankara 2005, s. 76-77.)

Osman Kılıç Hoca'dan aldığım şifahi bilgiye göre Osman Keskiöğlü ve Abdullah Devocioğlu, Ezher'de dört yıl eğitim görmelerine rağmen bir diploma almadan dönmüşlerdir.(26.12.2014. tarihinde Kılıç ile yapılan röportaj) Osman Seyfullah'ın icazetname almadığına dair elde kesin belgeler vardır. Keskiöğlü 1950 yılında Türkiye'ye göç edince Nüvvab'ın Tali ve Ali kısmının diplomasını ve Ezher'den aldığı belgenin tasdiki için 3 Ekim 1950 tarihinde Ankara Eğitim Bakanlığına dilekçe yazar. Maarif Bakanlığının dilekçeye cevabı şöyledir: “ 3 ekim 1950 tarihli dileçenize cavaptır:

Bulgaristan'da Şumnu Nüvvab Medresesinin tali kısmını 1933'de bitirdikten sonra Yüksek Kısmından 5 temmuz 1936 tarihli diplomaya göre, lise tahsili üzerine en az bir yıllık mesleki tahsil görmüş sayılırsınız. Kahire'de Ezher Üniversitesinden aldığınız belge, tamamlanmış bir tahsili göstermediğinden öğrenim derecenizi yükseltemez.”(DİB Sicil Karnesi, sayfa yok)

Seyfullah ve Devocioğlu'nun, neden diploma almadıkları ile ilgili kesin bir şey söylemek zor. Ancak Seyfullah için şunu söyleyebiliriz: Mısır'ın zengin kütüphanesi O'nun için kaçırılmaz büyük bir nimet olmuştur. Kütüphanedeki tetkik ve incelemelere yoğunlaşması sebebiyle okuldaki derslerini ihmal etmesi kuvvetle muhtemeldir. Bir diploma almadan döndü ancak yanında çok değerli bilgilerle memleketine avdet etti. Biz halen kitaplarında mevcut o bilgilerden istifade etmekteyiz.

²⁴ Cambazov, *Medresetü'n-nüvvab*, s. 123

Hikmet-i ilahiye mebni olarak Allah bazı insanlara iki güzelliği bir arada vermemiştir. İki güzellikten kastımız hitabet ve yazma kabiliyetidir. Osman Seyfullah, geniş bilgi müktesabatı ve mahir bir yazar olma özelliğine karşılık hitabetten yana böyle bir nasibi olmamıştır. Bundan dolayı okulda istenilen başarıya kavuşamamıştır. Ama Yüce Allah O'na müthiş bir yazma yeteneği bahşetmiştir. Lisan-ı natika ile ifade edemediklerini kuvvetli kalemle dile getirmiştir.²⁵

1.4.2. Yazıları

1.4.2.1 Gazeteze ve Dergilerdeki Yazıları

Osman Seyfullah, Mısır'dan dönünce 1941 yılından itibaren *Medeniyet*,²⁶ gazetesinde dinî, fikrî ve ictimaî muhtevalı makaleler yazmıştır.²⁷ Az da olsa şiirleri de vardır. Bu yazılar gazetenin kapanma(1944) tarihine kadar devam etmiştir. 9 Eylül 1944. Kominist rejim/Kızıl ordu Bulgaristan'daki "halk idaresi"ni ele geçirince bir taraftan Türklerin sosyal, kültürel ve eğitim hakları genişletilirken, diğer taraftan dinî hakları kısıtlamaya gidilmiştir. Bu değişimin Osman Seyfullah'ın üzerinde büyük etkisi olmuştur. Verilen haklardan istifade etme ve yeni şartlara ayak uydurma düşüncesiyle o, o zamana kadar Osman Seyfullah veya Osman el-Ezherî imzasıyla yazılar ve şiirler neşreden yazar ve şair iken , yeni şekillenmeye başlayan Türk basınında Osman Sungur imzasıyla görülmeye başlamıştır. Hatta bir dönem *Işık* gazetesinin Yayın Kurulu'nda da bulunmuştur. O dönemde çıkan *Işık*, *Yeni Işık*, *Eylülcü Çocuk ve Halk Gençliği* adlı gazete ve dergilerde şiirlerini, edebiyat ve din alanındaki yazılarını yayımlamıştır. Bunların arasında eski sistemi eleştirip yeni düzeni metheden "zamana uygun" ifadeler de kullanmıştır. Belirli bir zaman sonra oluşan yeni şartlara "ayak uydurmakta" geri kalması, ayrıca basın sayfalarında yeni

²⁵ 26.12.2014. tarihinde Osman Kılıç ile yapılan mülakat.

²⁶ Dîn-i İslâm Müdâfileri Cemiyeti'nin yayın organı olarak varlığını sürdüren *Medeniyet* gazetesi, Bulgaristan Müslümanları'nın önemli faaliyetlerinden biridir. Gazetenin ilk sayısı 19 Ağustos 1933 tarihinde Filibe'de yayın hayatına başladı. 7. sayısından itibaren Sofya'da devam etti. Başlangıçta haftada bir sayı çıkarken, 15. sayısından itibaren on günde bir sayı, daha sonra da on beş günü geçmemek kaydıyla değişik süre ve periyotlarla on bir yıl boyunca aralıksız yayımlandı ve nihayet 12 Ağustos 1944 tarihindeki 375. Sayısına kadar yayın hayatına devam etti. Gazete, ilgi alanı itibarıyla bölgedeki en uzun süreli neşriyat olma özelliğine sahiptir. (Hatiboğlu, *age.*, s. 72-73).

²⁷ Cambazov, *Medresetü'n-nüvvab*, s. 124.

şair ve yazarların görülmeye başlaması sebebiyle Osman Sungur kendi köşesine çekilmiş, ilk zamanlardaki gibi yoğun bir şekilde yazı ve şiirler yazmaz olmuştur.²⁸

4.2. 2 Ders Kitapları

Osman Keskiöğlü'nün eğitim-öğretim hizmetleriyle ilgili önemli çalışmalarından biri de kaleme aldığı ders kitaplarıdır. Yarım asırlık eğitim tecrübesine sahip Süleyman Sırrı ve Nüvvâb hocalarından Hâfız Nazif Osman ile birlikte Nüvvâb Medresesinin 1. sınıf Arapça dersi için *Teshîlü'l-Kavâidi'l-Arabiyye* adlı ders kitabını hazırlamışlardır. Arapça öğretiminde bazı yeni metotlar da kullanmışlardır.²⁹ Aynı hocalarla birlikte Nüvvâb'ın 2. sınıfının ihtiyaçlarına cevap verebilecek Türk Edebiyatı yardımcı ders kitabı *Müntahabât* adlı eseri vücuda getirmişlerdir. “Bu eserde Tanzimat dönemi ve sonrası Türk edebiyatına ağırlık verilmekle birlikte divan edebiyatı temsilcilerinin eserleri de yer ayrılmıştır. Osman Seyfullah'ın bu alandaki hizmetleri 1945-1946 yıllarında ilkokul ve ortaokullara ders kitapları hazırlama komisyonlarına katılarak devam etmiştir. Yürütülen çalışmalar sonucunda Türk dili ve edebiyatı dersi için beş adet *Dilbilgisi* ve *Okuma* ders kitabını hazırlamıştır.”³⁰ Böylece Osman Keskiöğlü, Bulgaristan'da mevcut zor şartlara rağmen, bazı kitaplar yayınlama imkânı bulmuştur. O'nun bu konudaki çalışmaları Türkiye'ye varınca daha bir hız kazanmıştır. Seyfullah'ın anayurtta yayına hazırladığı eserlerinden bazıları Nüvvâb hocalığı döneminde gazete ve dergilerde yazdığı makalelere dayanmaktadır. Örneğin Türkiye'de ilk telif ettiği eserlerden biri olan *Kur'an Tarihi* adlı çalışmasının bazı konularını *Medeniyet* gazetesinde yayınlamıştır.³¹ Daha sonra *Kur'an Yolu*” adında bir kitap haline gelecek olan belli

²⁸ Ahmed, *agm*, s. 10

²⁹ *Teshîlü'l-Kavâidi'l-Arabiyye*, Hazırlayanlar: Süleyman Sırrı, H. Nazif Osman ve Osman Seyfullah, Sofya:Matbaa-i Nüvvâb 1942.

³⁰ Ahmed, *agm*, s.10

³¹ *Medeniyet*, Sofya 1943, sayı: 346, s.1; sayı: 347, sayı: 1; sayı: 348, s. 1; sayı: 350, s. 1; sayı: 351, s.1; sayı: 352, s. 1; sayı 353,s .1,2; sayı: .364, s.1; sayı: 366, s.1; sayı: 367, s.1;sayı: 369, s.1; sayı: 370, s.1; sayı: 295, s.1-2; sayı: 298, s.3; sayı: 299, s. 1-2; sayı: 300, s. 1-2; sayı: 301, s.1-2, s

ayetlerin tefsir serisinin bir bölümü “Kur’an’a göre insan”³² ve “ Tefsir-i Şerif”³³ isminde *Medeniyet* ceridesinde yazılmıştır.

1.4.3 Evliliği

Keskioğlu, Mısır dönüşü Nuvvab’a öğretmen atandığı ilk yıllarda(1941/1942) Çakallar Ailesi³⁴ diye meşhur, zengin çiftlik sahibi Mıdışah beyin iki oğlundan biri olan Mehmet kızı Halise (d.1908) Hanımla ile evlenir. Bu izdivaçtan iki tane kız çocuğu dünyaya gelir. Büyük kızlarının adı Mualla (d.1943) küçüğünün ise Şevkiye(d.1946) dir.

1.4.4 Şerif Halil Paşa Kütüphanesindeki Çalışmaları

1942 yılında Macar Türkolog Herbert Duda’nın öncülüğünde Şumnu’da , Sofya Milli kütüphanesinin Şarkiyat bölümü açılmıştır. Şarkiyata ait Arapça, Farsça ve Türkçe eserler burada toplanmıştır.³⁵ Kitapların yeni şartlara göre tasnifi başlatılınca Osman Seyfullah bu işe memur edilmiş ve 1950 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.³⁶

³² Medeniyet, Sofya: 1942, sayı: 295, s.1-2; sayı: 298, s.3; sa.299, s. 1-2; sa.300, s. 1-2; sayı: 301, s.1-2; sayı: 302, s. 1-2; sayı: 303, s. 1-2;

³³ Medeniyet, Sofya: 1942, sayı: 305, s.1-2; sayı: 306, s.1-2; sayı: 320, s.1; sayı: 321; s.1,3; 1943; sayı: 343, s.1.

³⁴ Çakallar ailesi zengin ve tanınmış bir aile olmakla birlikte dindan bir aile değildir. Hatta Osman Kılıç hoca Mıdışah bey hakkında “*Şârib’ül-Leyl Ve’n-Nehar*” tabirini kullanır. Yani Gece gündüz içki içen ve devamlı sarhoş olan demektir. Nuvvab’ın müdürü Emrullah Efendi bu aileye komşu olduğundan dolayı, aile fertlerini çok yakından tanımaktadır. Osman Seyfullah’ın Mıdışah beyin torunu Halise hanımla evlendiğini duyunca gözyaşlarını tutamaz ve “Seyfullah nasıl olurda böyle bir aileye intisap eder” sözleri ile derin hüznün ve tehassürünü dile getirir. (Osman Kılıç ile yapılan mülakat; 26.12.2014.) Emrullah Efendinin arzusu Osman Keskioğlunun- okul arkadaşları gibi- dindar bir aile kızı ile evlenmesidir. Maalesef bu isteği tahakkuk etmemiştir.

³⁵ Keskioğlu, *Bulgaristan’da Türkler*, s. 128

³⁶ Ahmed, *agm.*, s.8

1.4.5 Türk Muallimler Cemiyeti'ndeki Faaliyetleri

Keskioğlu'nun eğitim çalışmalarının yanında birde teşkilâtçılığı da vardır. Bulgaristan Türk aydınları, 1918 yılında türk öğretmen ihtiyacını gidermek için Darul-Muallimin adında bir okul açmışlardır. 1928 yılına kadar devam eden bu eğitim müessesesi bir çok öğretmenin yetişmesinde büyük katkıları olmuştur.³⁷ Kominist partinin yeni iktidara geldiği bir dönemde(1944), memlekette esen ılımlı hürriyet havasını³⁸ fırsat bilen Şumnu'lu öğretmenler, verimli eğitim çalışmalarıyla bilinen Muallimîn-i İslâmiye ve onun devamı olan Türk Muallimler Cemiyeti'ni ihya etme teşebbüsünde bulunmuşlar ve Türk Öğretmenler Birliği'ni kurmuşlardır. Bu birliğin idaresine Nüvvab öğretmenlerinden Osman Seyfullah başkan, Osman Kılıç da sekreter olarak seçilmiştir. Ancak Komünistler, böyle bir müessesenin kendi çıkarlarına uygun düşmeyeceği fikrine kapılarak birliğin gelişmesine imkân tanımamışlar ve Türk öğretmenlerin kendi başlarına teşkilatlanmasının önüne set çekilmiştir.³⁹

1.5. Türkiye'ye Gelişi ve Vermiş Olduğu Hizmetler (1950- 1989)

Kominist Rejimin 9 Eylül 1944'de iktidara gelmesiyle Müslüman Türk halkın üzerinde uyguladığı baskı, sindirme ve zülüm neticesinde 1950'de Türkiye'ye zorunlu bir göç dalgası başlamıştır.

Gayrimenkullerin devletleştirilmesi, etnik kökenli Türklerin dînî, millî özgürlüklerinin engellenmesi, eğitim müesseselerinin târumâr edilmesi halkı bîtâb düsürmüş, mecburî hicrete zorlamıştır. Medresetü'n-Nüvvâb da kapatılınca, bu okuldaki değerli hocalar halkla birlikte göç kafilesine katılmışlardır.⁴⁰ Osman Seyfullah da ailesiyle beraber bu göç kervanına katılmış ve 10 Eylül 1950'de Türkiye gelerek Ankara Çerkezköye yerleşmiştir.

Osman Seyfullah, Ankara'nın herhangi bir üniversitesinde hocalık yapmak ya da devletin resmi bir kurumunda görev alma arzusundadır. Bu isteği kabul

³⁷ Şimşir, Bilal, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 61

³⁸ Kılıç, Osman, *Kader Kurbanı*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s.159

³⁹ Ahmed, *agm*, s.10

⁴⁰ Ahmed Hasanov, "Yusuf Ziyaeddin Ezherî (Ersal)'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Kur'ân Adlı Çalışması", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s.43-44.

görmeyince 28 Eylül'de Vakıflar Genel Müdürlüğüne Vakıf kayıtlar Arapça mütercimi olma isteğini bildiren bir dilekçe yazar.

Keskioğlunun vakfiye metinlerini tercüme edebilecek yeteri derecede Arapça vukufiyetini test etme adına Ahmet Çelebi b. Mestanın 1017 tarihli Arapça vakfiyesini çevirmesi istenir.

Keskioğlu 5 sayfalık vakfiyeyi tercüme ederek 2.10.1950'de V.G. müdürlüğüne takdim eder. Çeviri, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Müşavere ve Dini eserler inceleme kurulu tarafından tetkik edilerek Osman Seyfullah'ın yazılmış vakfiye ve eserleri anlamağa ve tercüme etmeğe kafi derecede başarısının bulunduğuna karar verir. 13 Eylül de V.G. Müdürlüğünde Arşiv memuru olarak göreve alınan Keskioğlu, 30.3.1951'de V. Kayıt mütercimliğine getirilir. Burada 24.9.1956 tarihine kadar kaldıktan sonra Arşiv ve Neşriyat tercümanlığına atanır ve 5 yıl bu vazifeyi icra eder.⁴¹

Ayrıca 26.11.1960 tan 12.2 1966 ya kadar Ankara İlahiyat Fakültesin'de Kur'an ve İslam dini Esasları dersini ek görev olarak üstlenmiş, 19.4.1966dan itibaren ise aynı üniversiteye tam kadrolu öğretim görevlisi olarak atanmış ve yaklaşık 13 yıl Kur'ân ve İslâm Dini Esasları derslerini okutmuştur.

Aynı zamanda 1 Nisan1961 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu üyesi olan Keskioğlu, bu kurum Din İşleri Yüksek Kurulu'na dönüştürüldükten sonra 10 Ekim 1965'te kuruma tercüman olarak görevlendirilmiştir. 31 Aralık 1966'da Bakanlar Kurulu kararnamesiyle aynı kurul üyeliğine atanmış ve bu görevdeyken 5 Ağustos 1976 tarihinde emekliliğe ayrılmıştır.

Anadili Türkçeden başka Arapça, Farsça, Bulgarca ve İngilizce bilen Osman Keskioğlu, uzun yıllar Türk Dil Kurumu üyeliğinde bulunmuştur .⁴²1986 yılında kendisine Selçuk Üniversitesi tarafından "*fahrî doktor*" unvanına lâıyk görülmüştür. Yarım asırdan fazla süren çileli ve meşakkatli bir ilim yolculuğundan sonra Osman Keskioğlu, 4 Ağustos 1989 tarihinde vefat etmiş ve Ankara'da Asrî Cebeci Mezarlığı'na defnedilmiştir.

⁴¹ DİB Sicil Karnesi sayfa ve tarih yok.

⁴² Ahmed, *agm*, s. 9

1.5.1 Türkiye'deki Kitap Çalışmaları

Keskioğlu'nun Türkiye'ye gelmesiyle birlikte hayatında ikinci bir dönem başlamıştır.

O, Bulgaristanda başlatmış olduğu telif çalışmalarını burada da tüm hızıyla devam ettirmiştir. Memleketinden getiridiği eser ve dosyalarla iktifa etmeyen Keskioğlu, İ Kütüphaneleri'nde araştırma ve incelemerde bulunmuştur. Anayurda gelişinden çok kısa bir zaman zarfında pek çok eser ortaya koymayı başarmıştır. “Bu eserlerin arasında Kur'ân tarihi, fıkıh tarihi, siyer ve İslâm tarihi ile alâkalı olanların bir kısmı Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde alanının ilkleridir ve o dönemin şartlarında son derece önemli kaynak değerleri olduğu gibi, bazıları bugün dahi İslâmî araştırmalarda sıkça atıfta bulunulan eserlerdir”.⁴³

Örneğin 1953 yılında Mustafa Ranyun ile beraber vücuda getirdikleri ve ilim çevrelerinde büyük yankı bulan *Fatih Devrinde ilim ve alimler* adlı çalışma, onlardan sadece biridir.

Keskioğlu'nun Türkiye'de en verimli yılları 1957-1987 arasında geçen zaman dilimi olmuştur. Bu zaman diliminde kaleme aldığı eserlerin sayısı 57'dir. Bulgaristan'da yayımlanan 8 okul kitabıyla beraber yazdıkları 65'i bulmaktadır. 65 eserinin 13'ü tercümedir.⁴⁴Müellifin hazır olup yayınlamaya muvaffak olamadığı 20 kadar kitabı da mevcuttur.

1.5.2. Dergi ve Gazetelerdeki Yazıları

Osman Keskioğlu, Ankara'da yayınlanmakta olan İslâm, Anayurt, Vakıflar Dergisi, Diyanet Dergisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Türk Kültürü gibi dergilerde pek çok dinî, ilmî ve kültürel içerikli makaleler yazmıştır. Bunların arasında, Bulgaristan'da Medeniyet gazetesinde yayınladığı çalışmalarının bir devamı olan dinî konulardaki yazıları ağır basmaktadır. Bununla birlikte İslâm medeniyeti ve tarihi, Bulgaristan Müslümanlarının tarihi ve kültürü ile ilgili son derece değerli

⁴³ Ahmed, *agm*, s. 9

⁴⁴ Çavuş, *age*, s. 99

çalışmaları vardır. Özellikle Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki görevi sırasında vakıflarla ilgili araştırmaları, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde göreve başlayınca ise İslâm düşüncesi ve İslâm dünyasındaki ıslahat hareketiyle ilgili çalışmaları ağırlık kazanmıştır.⁴⁵

1.6.Belli Başlı Hocaları

1.6.1 Yusuf Ziyaeddin Ersal

Yusuf Ziyaeddin Ersal, 1296/1879 yılında Düzce'nin Karaca Hacı Musa köyünde doğdu. Aslen Çerkez kökenli olup ataları Kafkasya'dan göç etmiştir. İlk okulu ve Rüştüeyi Düzce'de bitirdikten sonra İstanbul medreselerinde meslekî tahsilini tamamladı.. 1901'da Mısır'a giderek Câmîu'l-Ezher'de eğitim gördü. Burada dünyaca ünlü İslâm mütefekkeri ve ilim adamı Şeyh Muhammed Abduh ile tanışma ve kısa süreliğine de olsa kendisinden istifade etme imkânı buldu. Yusuf Ziyaeddin'in fikren yükselmesinde Muhammed Abduh'un büyük tesirleri olmuştur. Bunun yanında Ahmet Rufaî, Abdülgâni Mahmut, İbrahim Geylâni, Seyh Muhammed Bahit el-Mutîi, Abdurrahman Uleys gibi değerli zevattan da ders aldı.⁴⁶ 1906'da Câmîu'l-Ezher'de eğitimini üstün dereceyle tamamlayarak memleketine döndü. Düzce'de müderrislik ve müftülük görevini ifa etti. Kaderin sevkiyle gitmiş olduğu Bulgaristan'da misafir sıfatıyla kalırken, 1922 yılında Şumnu şehrinde açılan Nüvvab medresesine hoca olmuştur. Nuvvab'ın Tâli ve Âli kısmında Arapça, Farsça, Fıkıh ve İslam Felsefesi gibi dersler okuttu.⁴⁷ Yeni fikirleri, geniş görüşleriyle ders okutmadaki metodlarıyla talebenin ve halkın sevgisini ve saygısını kazanmıştır. 1948 yılına kadar burada hocalık yapmış ve yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bu meyanda İsmail Cambazov kendinden şöyle bahsediyor: “Hâlâ düşünürüm, acaba sayın hocamız Bulgaristan'da yaptığı en büyük hizmet yetiştirdiği binlerce öğrenci midir, yahut da Şumnu da kaldığı 30 yıl içinde yazdığı 20 civarında kitap mıdır? Yoksa Medeniyet gazetesinin sayfalarında yayınlanan İslâm felsefesine, dinimizin fikri yönüne ilişkin yüzlerce

⁴⁵ Ahmed, *agm*, s.9.

⁴⁶ Ahmed Hasanov, “Yusuf Ziyaeddin Ezherî (Ersal)'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Kur'ân Adlı Çalışması”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 18.

⁴⁷ Çavuş, Mehmet, “Nüvvab'ın ve Devamı Olan Türk Lisesi'nin Müdürleri, Ziyaüddin Ersal”, Tuna, Haziran 2002, sayı: 63, s. 70.

makalesi midir?”⁴⁸

Üstadın, yetiştirdiği öğrencilerin yanısıra kaleme aldığı birçok kitabı da vardır. Onların bazıları şunlardır: “Tarih-i İslâm” (iki cilt), “Ahlâk”, “Ed-Dürrü’l-Munazzam”, “Telhîsu’l-Füsûl Fî Usûli Hadîsi’r-Rasûl”, “El-Usûlü’l-Mer’iyye fi’l-Mürâfaâti’ş-Şer’iyye”, Terbiye-i Diniyye, Vahdâniyet-i Îlâhiyenin Burhanları.

Yusuf Ziyaeddin, 1950 yılında Anavatan dönmüş, Çaycuma ve Deverek müftüklerinde görev aldıktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Ve Dini Eserler Kurulunu getirilmiştir.

14 Kasım 1961 Salı günü Nasrullah Camii’nde son vaazını yapmış, Düzceye dönmek üzere vasıta beklerken vefat etmiştir.⁴⁹

1.6.2 Mustafa Hayri Efendi

Mustafa Hayri Efendi, (Mustafa Hayri Coşkun), 1889 yılında Hısnımansur (Adıyaman)’da doğdu. İbtidaiyye ve Rüşdiyye’yi Hısnımansur’da okuduktan sonra Gaziantep’e giderek dört yıl Abdullah Hoca’dan eski medrese usulü ders aldı. Ardından tahsilini ilerletmek için gittiği İstanbul’da yeni açılan Medresetü’l-vâizîn’de iki yıl okuduktan sonra Medresetü’l-kudât’a girdi, burada dört yıl okuyup mezun oldu. Bir arkadaşının tavsiyesi üzerine Bulgaristan’ın Şumnu sancağına bağlı Karalar (Çerna) köyüne gitti ve burada irşad faaliyetlerinde bulundu.⁵⁰ İstanbul’daki öğrencilik yıllarından tanıştığı, Medresetü’n-nüvvâb’ın ilk müdürü Emrullah Feyzullah Efendi’nin bu medresede hocalık yapma davetini kabul etti. 1922-1937 yılları arasında Medresetü’n-Nüvvâb’da Arapça, Farsça, ulûm-i dîniyye, Mecelle, ferâiz, fıkıh, ahkâm-ı evkâf gibi dersler okuttu. 1939’da Medresetü’n-nüvvâb’tan ayrılarak Sofya’ya gitti ve Türkiye’ye dönünceye kadar sürdürdüğü Dîvân-ı Âlî-i Şer’î üyeliği ve Sofya müftülüğü görevlerinde bulundu. Yaklaşık 16 yıl bu vazifede kalan Hayri Efendi, 1965’te aile efradıyla Türkiye’ye göç etti. 30 Mart 1970 tarihinde İstanbul’da Hakk’ın rahmetine kavuştu.

⁴⁸ İsmail Cambazov *Medresetü’n-nüvvab*, s. 143

⁴⁹ Bektaşoğlu, Mustafa, “Yusuf Ziyaeddin Ersal” *Diyanet Dergisi*, Mart 2002, sayı: 135, s.71.

⁵⁰ İnan, Ahmet, *Adıyamanlı Mustafa Hayri Efendi ve tefsiri: (el-Muktetaf fi’t-tefsir)*, Avrasya Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 32.

Hayri Efendi'nin Sofya'da kaleme aldığı en önemli eserleri şunlardır:

1. el-Muktetaf fi't-tefsîr. 1964 yılında Sofya'da tamamlanan eser, 1980'li yılların başında Şerif Bucak tarafından Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye verilmiş ve onun tarafından tahkik edilerek el-Muktetaf min Uyûni't-tefâsîr adıyla 5 cilt halinde basılmıştır.⁵¹(I-V, Dımaşk-Beyrut 1996).

2. el-Muktetaf (fi'l-fık) (Sofya 1941). Fürû-i fıkha dairdir.⁵²

1.6.3 Emrullah Feyzullah (1877-1941)

Emrullah Feyzullah Efendi, 15 Nisan 1877 yılında, Şumnu'nun Yusufhanlar (Pristoe) köyünde dünyaya gözlerini açmıştır. İlk eğitimine babasından yanında başlayan Feyzullah, 9 yaşında yetim kalınca kardeşleri onu Silistre'deki medreseye, sonra da İstanbul'a göndermişlerdir.⁵³ İstanbul'da Darulfünun İlahiyat Fakültesini bitirdikten sonra, 1913 yılında Bulgaristan'a dönmüş ve Şumnu'daki Muşavaklı (Müşebbekli) Medresesi'nde müderris tayin edilmiştir.⁵⁴

Burada, zamanın yenilikçi ruhunu kavramış biri olarak, gençlik azmi ile medresenin müfredat programını değiştirerek eğitimi çağdaştırmış, öğrencileri yeni pedagojik usûllere göre okutmuştur.⁵⁵ 1922'de Medresetü'n-Nüvvab açılınca, okula müdür tayin edilmiştir. Bir çok öğretmen ve bazı ileri gelenler Medresetü'n-Nüvvab'ın açılmasına karşı çıktıkları halde, yılmamış ve her şeye rağmen Nüvvab'ı kurmuştur. 1941 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür.

“Emrullah Efendi'nin Bulgaristan Müslümanlarına hizmeti sadece Nüvvab'ı kurup geliştirmekle kalmamıştır. Yaşadığı dönemde medreselere karşı girişilen hücumları da göğüslemiş, birçok medresenin hayatını 15-20 yıl daha uzatmayı başarmıştır”.⁵⁶ 30 Eylül 1941 yılında görevi başında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

⁵¹ Bk. el-Mansuri, *Mustafa Hayri Hısnî, el-Muktetaf min uyûni't-tefâsîr*, (thk. M. Ali es-Sâbûnî), Beyrut 1416/1996.

⁵² İnan, Ahmet, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, XXXI, 304-305.

⁵³ Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, *age*, s. 34

⁵⁴ Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, *age*, s.34 .

⁵⁵ Cambazov, *Medresetü'n-nüvvab*, s. 140

⁵⁶ Cambazov, *Medresetü'n-nüvvab*, s. 141.

1.7.Meslektaşları

1.7.1. Ahmed Davudoğlu

Son dönemin hadis ve fıkıh alimlerinden Ahmed Davudoğlu 1912 yılında Bulgaristan'ın Şumnu sancağına bağlı Kalaycıköy(İgrika) da dünyaya geldi. Altı yaşında başladığı sıbyan mektebini ertesini yıl çağdaş usulle eğitim vermek üzere kurulan köy mektebine kaydoldu ve ilköğrenimini orada tamamladı. 1924'te komşu Ekizce köyünde yeni açılan rüşdiye okuluna girdi. Burasını ikmal ettikten sonra Şumnu'daki Medresetü'n-nüvvâb'a devam etti. 1933'te Tâli kısmından 1936'da Âli kısmından mezun oldu. Ardından dereceye giren Muharrem Abdullah ve Osman Seyfullah ile birlikte Bulgaristan başmüftülüğü tarafından Mısır'a gönderildi. Câmi'atü'l-Ezher'de beş yıl eğitim gören Davudoğlu, Şeriat Fakültesini başarıyla bitirerek memleketine döndü.

1942'de Medresetü'n-nüvvâb'ın lise ve yüksek kısımlarına öğretim üyesi, iki yıl sonra da aynı medreseye müdür tayin edildi. Bu görevi sırasında iktidara gelen(1944) Komünist idarenin baskılarına ve anarşist öğrencilerin eylemlerine karşı büyük mücadele verdi. 1945'in Mayısında Türkiye lehine casusluk örgütü kurduğu iddiasıyla tutuklandı ve ağır işkencelere mâruz kaldı. 17 Kasım 1945'te hastalığı nedeniyle serbest bırakılıp eski görevine iade edilen Davudoğlu, kısa bir süre sonra istifasını vererek öğretmenliğe döndü. 1949 yılının son günü, dört kişilik aile afradıyla Türkiye'ye göç etti.⁵⁷

Önce İstanbul'daki Yedikule Küçükefendi Camii'nde imamlık yaptı. Akabinde gezici vaizliğe getirildi. 7 Ocak 1951'de Bursa Orhangazi ilçesi müftülüğüne, 29 Haziran 1953 yılında İstanbul'da Fâtih Kütüphanesi memurluğuna, bu kütüphanenin Süleymaniye'ye nakli üzerine de Süleymaniye Kütüphanesi memurluğuna atandı. Buradaki görevi sırasında bir yandan da İstanbul İmam - Hatip Okulu'nda ders verdi.⁵⁸ Daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı kadrosuna geçerek, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık ve 1962-65 yılları arasında müdürlük yaptı.⁵⁹ Ömrünü

⁵⁷ Bahtiyar, Niyazi Hüseyin, *Balkanlarda Türk ünlüleri: ansiklopedik bilgiler*, Bizim Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 106. Ayrıca bk. Kahraman, İsmail, *Bulgaristan'da Osmanlı Medeniyeti*, Gebze Gazetecilik ve Matbaacılık Tesisleri Yayını, Gebze thz., s. 56.

⁵⁸ Nihat Engin, "Ahmed Davudoğlu", *DİA*, İstanbul 1994, IX/ 52-53.

⁵⁹ Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, *age.*, s. 36

davasına ve müslümanların hizmetine adayan Ahmed Davudoğlu 1983 yılında ebedî âleme göç etmiştir. Kabri İstanbul Eyüp Sultan mezarlığındadır.

Ahmet Davudoğlu Türkiye’de aralarında profesör, doktor, müftü ve tanınmış din görevlilerinin bulunduğu yüzlerce ilim adamı yetiştirmiştir. Ancak İslam dinine yaptığı en büyük hizmet Arapça’dan çevirdiği birçok kaynak eser ve kendi yazdığı kitaplardır. Bu eserler Türkiye’de defaatle basılmış ve yıllarca okunmuştur. Kitaplarından bazıları şunlardır:

1. *Kur’ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli* (İstanbul 1988).
2. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi* (I-XI, İstanbul 1973-1980).
3. *Reddü’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr* (I-XVIII, İstanbul 1982-1988).
4. Ayıntâbî Mehmed Efendi’ye ait *Tefsîr-i Tibyân* adlı Türkçe tefsirin

Süleyman Fâhir Bey tarafından sadeleştirilen nüshasının yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

1.7.2. Muharrem Develioglu (1914–1957)

Muharrem Develioglu, 1914 yılında Bulgaristan’ın Razgrad kazasına bağlı Taşçı köyünde doğdu.

ilk tahsilini köyünde, Rüştiye’yi Razgrad şehrinde okuduktan sonra Şumnu’daki Medresetü’n-Nüvvab’ın Tâli ve Âli kısımlarını üstün derece ile ikmal etti. 1936’da iki arkadaşı ile birlikte Mısır’a giderek Ezher Üniversitesi’nin Şeriat Fakültesi’nde 4 yıl eğitim gördü. 1940’da memleketinde dönerek rahle-i tedrisinden geçtiği Nüvvab’ın lise ve yüksek kısmında öğretmenlik yaptı. Daha sonra Bulgaristan’da Türk Okulları Müfettişliğine getirildi ve 1948’de Komünist Rejimine muhalefetinden dolayı görevinden uzaklaştırıldı . 1950 tarihinde Türkiye’ye göç etti. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara Vilâyeti Gezici Vâizliği, Diyanet İşleri Reisliği Dinî Eserler inceleme Heyeti Tetkik Memurluğu, Çankaya Müftülüğü Vekâleti gibi önemli görevlerde vazife aldı. 30.01.1957 tarihli Çarşamba günü Hakkın Rahmetine kavuştu.⁶⁰

⁶⁰ Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu, *age.*, s. 39

1.7.3. İsmail Mehmet Ezherli (- 1976)

Osmanpazarı İlçesinin Tekkeler köyünde doğdu. Osmanpazarı Ruştiyesinden bitirdikten sonra İstanbul'a gelerek İmam-Hatib'e girdi. Daha sonra Mısır'a gitti . 1940'ta Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra arkadaşları Osman Keskiöğlü ve Muharrem Develioğlü ile Bulgaristan'a döndü. 1940/1941 ders yılında Nüvvab'ta öğretmenliğe başladı ve 9 yıl bu vazifede bulundu. 1949'da Anavatan'a göç etti. İstanbul'da belli bir müddet Süleymaniye Kütüphanesi'nde memuriyet yaptı. Daha sonra sırasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Müşâvere Kurulu mümeyyizliği, Ankara İmam Hatip Okulu'nda Arapça hocalığı, İlahiyat Fakültesinde Arapça okutmanlığı , Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği ve Çankaya vâizliği gibi vazifelerde bulunmuştur. 1976 yılında da Ankara'da vefat etmiştir.⁶¹

1.8. Öğrencileri

1.8.1 İsmail Cambazov (1928-)

İsmail Cambazov, 10 Haziran 1928 yılında Bulgaristan'ın Ardino ilçesine bağlı Halaç Dere (Brezen)köyünde doğdu. İlk okulu doğduğu köyde tamamladıktan sonra, Rüştîye'yi (1942) Kırcaali'de okudu. 1945 yılında Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvâb'a kaydoldu. Öğrenciliği sırasında pek çok gençlik teşkilatına başkanlık yapmış ve öğrenciler arasında gelişen çeşitli hareketlerin içinde bulunmuştur. Burada 4 yıl eğitim gören Cambazov, mezun olduktan sonra girdiği Sofya Hukuk Fakültesi'ni 1953'te bitirdi. Aynı yıl *Yeni Işık* gazetesinde meslek hayatına atılan Cambazov 1971'de de Sofya-Press Ajansına geçti. Bununla birlikte *Gazetecilik Fakültesi'ni*, *Toplumsal Bilimle ve İdare Akademisi'ni* dışarıdan bitirmiş, 1971 'de

⁶¹ Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlü, *age*, s. 41. Ayrıca Bk. Keskiöğlü, *Bulgaristan'da Türkler*, s.96

Toplumsal Bilimler ve Sosyal İdare Akademisinin’de tez savunarak “*Felsefe Bilimleri Doktoru*” unvanını almıştır.

Sofya-Press Ajansı’ndan emekli olan Cambazov, 1990 yılında yeni açılan İslâm Enstitüsü’nde öğretim görevlisi, 1991–1994 yılları arasında da bir dönem rektörlük vazifesini ifa etmiştir.

Hal-i hazırda Sofya’da ikamet eden Dr. Cambazov’un değişik dergilerde ve gazetelerde neşredilmiş bir çok makalesi, uluslararası konferans ve sempozyumlarda sunulmuş tebliğleri, Medresetü’n-Nüvvâb(2005), Sofya İslam Enstitüsü(2005), Osman Kılıç Mahkemesinin Perde Arkası(2010), Türk Basını Tarihinde Yeni Işık-Nova Svetlina Gazetesi(2011), Bulgaristan’da Başmüftülük Tarihi, Balkanlarda Türkler ve Müslüman Azınlıklar(2013), Beşiğim ve Eşiğim(2014) adlı kitapları yayınlanmıştır.⁶²

1.8.2 Osman Kılıç (1920-)

Osman Hüseyin Kılıç, 7 Haziran 1920 yılında Deliorman yöresi Razgrat’ın Kılıç köyünde dünyaya geldi. İlk dini eğitimini babası Hacı Hüseyin Efendiden alan Kılıç, altı yaşında girdiği ilk okulu 1930’da bitirir ve Kemaller kasabasında başladığı Türk Ruştiyesini ailesinin Razgrat’a göç etmesi yüzünden Razgrat Ruştiyesinden 1932-1933 yılında mezun oldu. 1940’ta Nüvvâb’ın Tâlî/Lise kısmını, 1943’te de Âlî/Yüksek kısmını ikmal eder. Öğrencilik yıllarında güçlü hitabetiyle, keskin zekasıyla dikkatleri üzerine çeken Kılıç, Nüvvab’dan icazetini alınca, önce Şumnu’daki Kılak Mahellesi okulunda öğretmenlik yapar. Sonra Medrese-i Âlî’ye ve ertesi yıl da Nüvvab’a tayin edilir.⁶³ Türkiye lehine casusluk yapıyor gerekçesiyle Bulgar makamları tarafından tevkif edilir. Önce idam cezasına mahkûm oldu. Sonra öldürülmekten vazgeçilerek müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Başta “*Belene Ölüm Kampı*” olmak üzere Bulgaristan zindanlarında 15 yıl hapis yattı. Nihayet, İstanbul’da yakalanan Bulgaristan Konsolos Yardımcısı Çolakov ile yapılan takas sonunda Osman Kılıç Türkiye’ye gelerek, Dışişleri Bakanlığında ve yurt dışı elçiliklerinde

⁶² Cambazov, *Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık*, Erkam Matbaası, İstanbul 2011, s.13-14

⁶³ Bahtiyar, *age*, s. 151.

görev aldı. Hala hayatta olan Osman Kılıç, Ankara'nın Ümitköy semtinde yaşamını sürdürmektedir. *Kader Kurbanı, Davet ve Diyalog ve İslam'da Sevgi* gibi kitapları vardır.

2. Eserleri

2.1. Bulgaristan'da Basılan Eserleri

1. Öğütlerim, İntibâh Matbaası, Şumnu 1931.
2. Müntehabât, (Süleyman Sırrı ve Hâfız Nazif Osman ile beraber – Nüvvâb Okulu II. Sınıf), Nüvvâb Matbaası, Sofya 1942.
3. Teshîlü'l-Kavâidi'l-Arabiyye, (Süleyman Sırrı ve H. Nazif Osman ile beraber – Nüvvâb Okulu I. Sınıf), Matbaa-i Nüvvâb, Sofya 1942.
4. Dil Bilgisi, (İlkokul III. Sınıf), Sofya 1945.
5. Dil Bilgisi, (İlkokul IV. Sınıf), Sofya 1945.
6. Dil Bilgisi, (Ortaokul I. Sınıf), Sofya 1946.
7. Dil Bilgisi, (Ortaokul II. Sınıf), Sofya 1946.
8. Okuma Kitabı, (Rüştiye II. ve III. Sınıf), Sofya, 1946.

2.2. Türkiye'de Basılan Eserleri

2.2.1. Telif Kitaplar:

1. Fatih Devrinde İlim ve O Devirde Yetişen İlim Adamları, (Mustafa Runyun ile beraber), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1953, s. 30.
2. Kur'ân Tarihi ve Kur'ân Hakkında Ansiklopedik Bilgiler, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1953, s. 373.
3. Nurlu Yol, Hilâl Yayınları, Ankara 1957, s. 24.
4. Hazreti Ebu Bekir, İrşad Neşriyat, Ankara 1957, s. 48.
5. Hazreti Ömer, İrşad Neşriyat, Ankara 1958, s. 56.
6. Hatemü'l-Enbiya Hazreti Muhammed ve Hayatı, (Ali Himmet Berki ile beraber), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (1. Baskı), Ankara 1959, 1960, 1966,

1971, 1972, 1974, 1978, 1981, 1982, 1986, 1988, 1991, 1993, 1997, 1998, 2001, 2005, (24. Baskı) 2006.

7. Hazreti Osman Zinnureyn, Hilâl Yayınları, 1960, s. 47.
8. İmam A'zam, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1960, s. 140.
9. İslam Dünyası Dün ve Bugün, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1964, s. 98.
10. Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, Müftüoğlu Yayınları, Ankara 1969, s. 312; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1970, s. 305; 1975, 1976, s. 305; 1980, s. 282; 1984, s. 280; 1988, s. 282; 1999, s. 336.
11. Siyer-i Nebi - Hazret-i Peygamerin Hayatı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1971, 1974, 1981, 1997, 1998, (23. Baskı); 2004, 2006, 2008.
12. Müslümanların İlme ve Medeniyete Hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1971, s. 48; 1973, 1980, 1983, s. 72; 1985, 1987, s. 128.
13. Fakih Sahabiler ve Mezheb İmamaları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1972, s. 91.
14. Hulefa-i Raşidin - Dört Halife, Kılıç Kitabevi, Ankara 1976, s. 395.
15. Kur'ân Yolunda, Kılıç Kitabevi, Ankara 1976, s. 304.
16. Peygamberler Tarihi, İslâmî Neşriyat Yayınevi, Konya 1976, s. 199; 1981, s. 176.
17. Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri, Hilâl Yayınları, 1980, s. 160.
18. Son İlahî Kitap Kur'ân-ı Kerim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, 1983, 1987, 1990, s. 130.
19. Bulgaristan'da Türkler, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1985, s. 223.
20. İslâm'da Eğitim ve Öğretim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, 1987, s. 83.
21. Rahmet Peygamberi Hatemü'l-Enbiya Muhammed (A.S.), Kılıç Kitabevi, Ankara 1985, s. 332.
22. İslamda eğitim ve öğretim, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 1985,s. 83 .

23. Nüzulünden İtibaren Kur'ân-ı Kerim Bilgileri, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1987, 1989, 1993, s. 336.

24. Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri, (Asaf Demirbaş ve Abdullah Manaz ile beraber), Ankara 1989.

25. Albayrağa Sarılmış İki Tabut Ardından Anılar, (Konu: 2. 08. 1986 tarihinde kızı ve damadının geçirdiği trafik kazası), y.y. ve y.t. yok.

2.2.2. Tercüme Kitaplar:

1. Muhammed Ebu Zehra, Ebû Hanife, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1962, s. 427; 1997, s. 503; 1999, s. 503; 2002, 2005; Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 462; 1966, s. 713; İstanbul 1970; Konya 1981.

2. İn'amullah Han, Bugünkü İslâm Devletleri ve Ülkeleri, Sebilürreşad Neşriyat, İstanbul 1966, s. 336.

3. Seyyid Süleyman Nedvi, Hazreti Muhammed Aleyhisselâm Hakkında Konferanslar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1967, s. 223; 1972, s. 231.

4. Afif Abdülfettah Tabbara, İslâmın Ruhu, Hilâl Yayınları, Ankara 1965, s. 159.

5. Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafî, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1969, 1987, s. 376; 1996, s. 391.

6. Muhammed Ebu Zehra, İslâm da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi, (E. Ruhi Fırlalı ile beraber), Yağmur Yayınevi, İstanbul 1970, s. 306.

7. Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı, (Hüseyin Atay ve Mehmet Hatipoğlu ile beraber), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 604.

8. Gözübüyükzade İbrahim Efendi, Risaletun fi hakkı'l-besmele: (Besmele risalesi), Sevinç Matbaası, Ankara 1977, s. 118.

9. Ebu'l-Hasen Ali el-Hasen en-Nedvî, es-Siretü'n-Nebeviyye, İslâmî Neşriyat, İstanbul, Konya 1981, s. 352.

10. Muhammed Ebu Zehra, İmam Mâlik, Hilâl Yayınları, Ankara 1984, s. 437.

11. Muhammed Ebu Zehra, Ahmed İbn-i Hanbel, Hilâl Yayınları, Ankara 1984, s. 409.
12. Muhammed Ebu Zehra, Şeyhulislâm Ahmed İbn-i Teymiye, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1987, s. 467.
13. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. XXIII+632.
14. Muhammed Ebu Zehra, İbn Hazm, (Ercan Gündüz ile beraber), Buruç Yayınları, İstanbul 1996, s. 399.

2.3. Basılmamış Eserleri

Basılmamış olan eserlerinin 20 civarında olduğunu söylemiştik. Bunlardan ancak 6 tanesinin ismine ulaşabildik, o eserler şunlardır:

1. İmam Gazzalî ve Tasavvuf.
2. İsmail Gelnebevi ve Müspet İlimler.
3. Ahmed Cevdet Paşa ve İslam Hukuku.
4. Kur'an Tercemesi Hakkında Görüşler ve Düşünceler.
5. Türkçe ve Arapça Arasında Bir Mukayese.
6. Mavi Tunadan Sesler.

3. Mevcut Makaleleri

Keskioğlu'nun Bulgaristan'da ve Türkiye'de kaleme aldığı dinî, fikrî, ictimai, tarihî ve edebî çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Bulgaristan'da yazılan makaleleri genelde Osmanlıca'dır. Yukarıda isimleri geçtiği üzere Keskioğlu Bulgaristan'da *Medeniyet*, *Işık*, *Yeni Işık*, *Eylülcü Çocuk*, *Halk Gençliği* ve *İntibah* gibi dergi ve gazetelerde makaleler yazmıştır. Adı geçen dergilerin bir bölümü Sofya Milli kütüphanesinde isimleri var, cisimleri yok. Biz onun sadece *Medeniyet* gazetesindeki yayımlanan makalelerine ulaşabildik. *Medeniyet* gazetesinde yayımlanan makalelerin sayısı yaklaşık 84'tür. Yaklaşık diyoruz çünkü *Medeniyet*'te ki bazı makalelerde yazar ismi geçmemektedir. Onlardan bazılarının Keskioğlu'na kitaplarına müracaat ederek

ona ait olduğunu tespit ettik. Örneğin tespit ettiğimiz 8 yazı *Sahabe devrinden kalma Mushaflar* ile alakalıdır.⁶⁴ Ancak bu makaleler o dönemde *Medeniyet* gazetesinde *Kur'an Tarihi* hakkında makaleler te'lif eden Yusuf Ziyaeddin Ezherî'ye nispet edilmiştir. Bu ihtilatın nedeni, kaleme alınan makalelerin müellif ismi verilmemesi ve Keskiöğlü ile Ezherî'nin aynı dönemde *Kur'an Tarihi* hakkında müşterek makaleler yazmasına dayanmaktadır. Her ne kadar Ahmed Hasanov ve Yusuf Kerim gibi bazı araştırmacılar bu yazıları Ezherî'ye nispet etsede,⁶⁵ yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Seyfullah'ın bu makaleleri aynı isim ve aynı muhteva ile *Kur'an Tarihi*⁶⁶ ve *Nüzülden Günümüze Kur'an Bilgileri*⁶⁷ adlı kitabında yer vermesi, makalelerin -kat'i sûrette- ona ait olduğunu göstermektedir.

Kesin olmamakla birlikte *Medeniyet* gazetesinde yazar ismi zikredilmeyen 22 makalenin daha Keskiöğlü'na ait olduğunu düşünüyoruz.⁶⁸

3.1. Bulgaristan'daki makaleleri:

1. “Dinsizlik”, sayı: 259, Mart 24, Sofya 1941, s.1,3.
2. “Din ve Dinsizlik”, sayı: 261, Nisan 10, Sofya 1941, s.1-2
3. “Fikrin Ölümü Bizde Fikrin Ölümü”, sayı: 269, Haziran 3, Sofya 1941, s. 1-2.
4. “Dinsizlik Daima Hezimete Mahkumdur”, sayı: 274, Ağustos 11, Sofya 1941, s.1.
5. “Dinsizlik en büyük hüsrandır”, sayı: 278, Eylül 17, Sofya 1941, s.1.
6. “Ramazan-ı Şerif”, sayı: 280, Ekim 8, Sofya 1941, s.1-2.
7. “Bayramın Manası”, sayı: 281, Ekim 19, Sofya 1941, s.1,2
8. “Ahirette Mektup”, sayı:387,Aralık 19, Sofya 1941, s. 3.
9. “Münacat”, sayı: 288, Aralık 26, Sofya 1941, s. 2

⁶⁴ *Medeniyet*, Mayıs 1943, sa: 346, s.1.

⁶⁵ Ahmed Hasanov, *age*, s.76-78.

⁶⁶ Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi*, s. 245-252.

⁶⁷ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 132-142.

⁶⁸ Örnek için bk. *Medeniyet*, “ Göçen ilim kervanı izlerinde”, sayı: 322, Sofya 1942, s.1; *Medeniyet*, “ Göçen ilim kervanı izlerinde”, sayı: 323, Sofya 1942, s.1.

10. “Hicretteki Derslerden”, sayı: 290, Ocak 23, Sofya 1942, s. 1-2.
11. “Kur’an’a Göre İnsan”, sayı: 295, Mart 13, Sofya 1942, s. 1,2.

3.2. Türkiye’de Kaleme Aldığı Makaleler:

3.2.1. Telif Makaleler:

1. “Tuna Boylarında”, Anayurt, Ankara, 15 Mayıs 1954, sa. 7, s. 3-4.
2. “Şumnuda Şerif Halil Paşa Camii”, Anayurt, Ankara, 15 Haziran 1954, sa. 9, s. 3.
3. “Silistre ve Tuna”, Anayurt, Ankara, 1 Temmuz 1954, sa. 10, s. 2, 4.
4. “Tarihten Sesler: Köroğlu Silistrede”, Anayurt, Ankara, 15 Temmuz 1954, sa. 11, s. 2, 4.
5. “Dobruca ve Tuna”, Anayurt, Ankara, 1 Ağustos 1954, sa.12, s. 2, 4.
6. “Tuna Boylarında: Tarihten Sesler II”, Anayurt, Ankara, 15 Ağustos 1954, sa. 13, s. 2, 4.
7. “Tuna Boylarında Tarihten Sesler: Rusçuk”, Anayurt, Ankara, 1 Eylül 1954, sa. 14, s. 2, 4.
8. “Tuna Boylarında Tarihten Sesler: Rusçuk II”, Anayurt, Ankara, 15 Eylül 1954, sa. 15, s. 2, 4.
- 9.“Balkanlardan Sesler: Rodoplar 1”, Anayurt, Ankara, 1 Ekim 1954, sa. 16, s. 2, 4.
- 10.“Balkanlardan Sesler: Rodoplar 2”, Anayurt, Ankara, 15 Ekim 1954, sa. 17, s. 2, 4.
- 11.“Balkanlardan Sesler: Rodoplar 3”, Anayurt, Ankara, 1 Kasım 1954, sa. 18, s. 2, 4.

12.“Plevne Kahramanı Osman Paşa Türküsü”, Anayurt, Ankara, 1 Şubat 1955, sa. 24, s. 2, 4.

13.“Bir Kültür Davası: Bizde Göçmen Edebiyatı 1”, Anayurt, Ankara, 15 Şubat 1955, sa. 25, s. 2, 4.

14.“Bir Kültür Davası: Bizde Göçmen Edebiyatı 2”, Anayurt, Ankara, 1 Mart 1955, sa. 26, s. 2.

15.“Göçmen Edebiyatı Üzerine”, Anayurt, Ankara, 1 Nisan 1955, sa. 28, s. 2.

16.“Şumnu ve Ali'nin Bir Şiiri”, Anayurt, Ankara, 1 Haziran 1955, sa. 32, s. 3-4.

17.“Bazı Türk Adları”, Anayurt, Ankara, 1 Temmuz 1955, sa. 34, s. 3.

18.“Tefsir İlmi”, İslâm, Ankara, Mayıs 1956, sa. 2, s. 5-6.

19.“İzharü'l-hak”, İslâm, Ankara 1956, sa. 2, s. 15-17.

20.“Kur'ân-ı Kerim'de Gramer Hatası Yoktur”, İslâm, Ankara 1956, sa. 6, s. 8-11.

3.2.1. Tercüme Makaleler:

1. Muhammed b. Tavit et-Tancî, “Muhammed Resulullah I”, İslâm Mecmuası, 1956, sa. 4, s. 4-5.

2. Muhammed b. Tavit et-Tancî, “Muhammed Resulullah II”, İslâm Mecmuası, 1956, sa. 5, s. 3.

3. Muhammed Abduh, “İslâm'da Müsamahakarlık”, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara 1962, s. 84-86.

4. Muhammed Abduh, “İslam Müsâmahasına Dönüş”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1973, sa. 19, s. 151-154.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMAN KESKİOĞLU'NUN KUR'ÂN TARİHİ KUR'ÂN İLİMLERİ VE GÜNCEL MESELELERE YAKLAŞIMI

GİRİŞ

Cumhuriyet sonrası Kur'ân tarihi zemininde Türkçe eser veren ilk üç isimden biri de Osman Keskiöğlü'dür. O'nun *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* adlı çalışması 1953 hazırlanmış ve 1958 yılı İstanbul'da Nebioğlu yayınevi tarafından basılmıştır. Eserin bir bölümünü 1943 yılında *Medeniyet* gazetesinde yayımlanan Kur'an tarihine ve Kur'an ilimlerine dair yazılar oluşturmaktadır. Nitekim yazar, adı geçen gazetede “*Tarih-i Kur'an'a dair araştırmalar*” adı altında 8 sayıda “*Sahabe devrinden Kur'anlar*” konusunu ele almıştır. Keskiöğlü'nun, “*Ulumu'l-Kur'anda Bahisler*” ismini veridiği seride ise ; Kur'an-Kerim'in Suret-i Vahy, Kur'an'ın Tesiri, Mukattaat-ı suver gibi mevzuuları işlemiştir. Ancak kitabın büyük bir bölümü Türkiye'de telif edilmiştir. Müellif, kitabı yazmaya sevkeden sâiki, eserini ithaf ederken şöyle açıklıyor :

“Bu eseri, faziletin timsali Türk anasına ithaf ediyorum. Çünkü bu, onun ilhamının eseridir. Faziletkar Türk kadınından bir hemşire Dermengham'ın “Muhammed'in Hayatı” namındaki kitabını okuyordu. Kur'an-ı Kerim hakkında sitayişkare (sitemvari) sözlerden sonra Kur'an'ın cem'i ve tertibi meselesiden bahsederken muharririn haikate aykırı sözler sarfettiğini üzülenek anlattı...Düşündüm ve bende çok üzüldüm. Çünkü ortada böyle bir ihtiyacı karşılayacak, isteyenlerin eline verebilecek bir eser yoktu. Şerefeddin Yaltkaya'nın ve Kazan alimlerinden Musa Carullah'ın Kur'an'ı Kerim tarihine ait birer küçük eserleri varsa da bunlar ihtiyaca kafi değildiler. Bu vadide bir eser yazmaya karar derdim... İki yol arasında idim. Ya yalnız garplıların bu gibi asılsız iddialarına cevap vermek veyahut Kur'an meselesini bir bütün halinde ele alıp onun etrafında ne varsa, ne söylendiyse hepsini birer birer sayıp dökmeK. Birinci yol kısa ve kolaydı. Fakat birçok meseleler gölgeli kalabilirdi.

Anlatamamaktan korktum. İkinci yol uzun ve yorucu, faakat aydınlatıcı. Her şey izah edilmiş olacaktı. Onun için ben ikinci yolu seçtim ...”⁶⁹

Keskioğlu'nun eseri bu manada Cumhuriyet tarihinde bir ilktir. Çünkü o Kur'an tarihine dair konuları çok geniş bir yelpazeden ele almakla birlikte müsteşriklerin ve garplıların ortaya attığı iddiaları çürütmeye kitabında büyük bir yer ayırmıştır.

Ondan önce bu sahada Türkçe kitap yazarlar Şerafeddin Yaltkaya (ö.1947) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946)'dır. Şerafeddin beyin *Kur'an Tarihi*'i (1916) eseri Kur'an tarihi hakkında değerli bilgiler vermekle birlikte muhtasar bir çalışmadır. İzmirli'nin "*Târîh-i Kur'ân*" isimli çalışması ise kitaptan çok bir risale veya bir makaleyi andırmaktadır. Zira yazar, Kur'an tarihini 11 sayfada özetlemiştir. Kur'an tarihine giriş mahiyetinde önemli bir eserdir.

Keskioğlu, kitabın ismini her ne kadar *Kur'an Tarih*'i verdi ise de, içinde Kur'an ilimlerine dair pek çok konu vardır. Hatta O, çok az bir değişiklik ve düzeltmede bulunarak kitaba daha sonra *Nüzûlden Günümüze Kur'an-ı Kerim bilgileri/ Ulûm-ı Kur'an* (1987) adını verecektir. Kitabın isminden hareketle içinde Kur'an ilimlerine dair mevzuuların var olduğunu anlamak mümkündür. Müellif, 1982 yılında Kur'an tarihi"ni özetleyerek adını *Son İlâhî Kitap Kur'ân-ı Kerim* koymuştur.

Biz bu bölümde, yukarıda isimleri geçen kitaplar başta olmak üzere ve diğer eserlerine mücaaat ederek Keskioğlu'nun Kur'an ilimleri, Kur'an tarihi ve bazı güncel meselelere yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

⁶⁹ Keskioğlu, *Kur'an tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1958, s. 6.

1. KUR'AN TARİHİ

1.1. Vahiyin Mahiyeti, Başlangıcı ve Kesilmesi (Fetret)

1.1.1. Vahiyin Mahiyeti

Vahiy meselesi, Kur'an'ın ve hadislerin çok fazla üzerine durduğu önemli mevzuuların başında gelir. Zira vahyin ne olduğu bilinmeden Kur'an ve sünnet tam manası ile anlaşılabilir. O'nun için vahyin doğru bir şekilde tanınması büyük ehemmiyet arz etmektedir. Biz burada Keskiöglü'nün vahye olan yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız.

Osman Keskiöglü din dilindeki vahyi şöyle tarif eder: "Allah Teâlâ'nın Peygambere bir hükmü şer'îyi bildirmesidir, onun kabine ilkasıdır".⁷⁰

Vahiy bu manada sadece peygamberlere hastır. Lügatte vahiy; gizli konuşmak, emretmek, îma ve işaret etmek, sür'at, seslenmek, fısıldamak, ve ilham gibi anlamlara gelmektedir.⁷¹ Kur'an-ı Kerim'de bu manaların bir kısmı Allah'a ait bir fiil olarak kullanılırken diğerleri ise Allah dışında olanlar için kullanılmıştır.

Keskiöglü, Allah dışında kullanılan vahiy konusunda daha çok ilhamın üzerinde durmuştur. Bunun sebebi ise Peygamberlere gönderilen vahyi ilham olarak tanımlayanlar Hıristiyanlara cevap vermektedir. Yazara göre vahiy ile ilham arasında büyük fark vardır, o da şudur: "Vahyin Allah tarafından olduğuna Peygamberin kalbinde zarurî bir ilm-i yakin hâsıl olur. İlham ise nereden geldiği belli olmayan bir his ve şuurdur. İlham, delilsiz olarak yâni bilgi vasıtalarımızdan birine dayanmayarak kalbe feyiz tarikiyle doğan mânâdır... Vahyin suret-i vukûunu ve mahiyetini ancak Enbiya bilir. Bu hâl, nübüvvet sırlarındandır."⁷²

Vahiy, duyu organlarımız ile anlayamayacağımız/algıyamayacağımız gaybi bir hadisedir. İnanan insan, görünen bu âlem dışında görünmeyen bir âlemin

⁷⁰ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.19

⁷¹ el-İsfahani, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, (tahkik Safvan Adnan Davudi) Dârü'l-Kalem ; Beyrut 1423/2002, s. 858; ayrıca bk. İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî , *Lisanü'l-Arab*, Dârü'l-ihyâi't-Türasî'l-Arabi, Beyrut 1417/1997, XV, 239-240.

⁷² Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, s.35.

bulduğunu kabul eder.⁷³ Bizler vahyin künhüne vakıf olmasak da ona iman ederiz. Keskiöglü'nün dediği gibi Vahiy Allah ile peygamberler arasında cereyan eden bir olgu olması hasebiyle enbiyaya ait bir sır olarak nitelenebilir.

Vahiy meselesi, Batı ulemasını da yakından meşgul etmiştir. Vahiy hakkında çok değişik fikirler ortaya atmışlardır. Bu meyanda Osman Keskiöglü, materyalistlerin vahye olan bakış açılarını ele almıştır. Materyalistler ile İslâm'ın vahye bakışını mukayese etmiş ve onları eleştirmiştir.

Keskiöglü, materyalistlerin vahye yaklaşımını⁷⁴ şöyle izah etmektedir: “Avrupa ulemâsı vahyi inkâr etmez, akl-ı bâtından, ruhanî nefs-i hafiden coşan âmâle vahiy adını verir”.⁷⁵ Yani Materyalistlere göre vahiy Hz. Peygamberin dışından kendisine gelmeyip, O'nun kendi nefsinden taşan ve fıskıran düşüncelerdir.⁷⁶ Aradaki fark: Bize göre vahiy Allah'tan nâzil olmuştur. Onlara göre içten feyiz ile coşmuştur. Bize göre Melek vasıtasıyla gelir Onların nazarında ise Hz. Peygamberin meleği tahayyül etmesinden ibarettir.⁷⁷ Keskiöglü, maddecilerin bu iddialarına şöyle cevap veriyor:

“Kur'an Hazreti Muhammed'in akl-ı zâhir ve akl-ı bâtınının⁷⁸ eseri olamaz. Vakıa insanda mahiyeti bilinmeyen akl-ı bâtın olup ilm-i gayb ve şuhudda hafiy olan şeyleri onunla bilir. Harikulâde işler sâdır olur. Fikir okumak, ispiritizma halleri

⁷³ Demirci, Muhsin, *Kur'an tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul, 1997, s. 27.

⁷⁴ 18. ve 19. asırda teknoloji alanında ortaya çıkan yeni buluşlar bilimin putlaştırılmasına yol açmıştır. Her şey bilim ve madde ile izah edilir hale gelmiştir. Hatta 19. asrın bilimi her şeyin kesin ve belirli olduğuna, kanunların değişmez olduğuna inanmıştı. Ancak bu çok sürmemiştir. 20. yüzyıla girilmesiyle birlikte Einsteinın keşfettiği izafiyet teorisi madde kanunu sarsmıştır. 20. Asrın bilimi, doğrunun belirsiz birşey olduğunu, beklenmedik yeni şeylerin daima ortaya çıkabileceğini, bunun için daima bir yer bırakmanın, esnek konuşmanın gerektiğini söylemiştir. 19. asırda Allah, ruh, vahiy tamamen inkâr edilirken 20. asırda bunlara ihtimal nazarıyla bakılmıştır. 19. Asırda ruha cephe alan ve onu tanımayan batı, 20. Asra girerken ruhu kabul ederek, düşüncenin ruhla olan bağlantısını çözmeye başlamıştır. Aynı zamanda 20. yüzyılda bazı bilim adamları parapsikolojik sahada çok ciddi araştırmalar yapmıştır. Bu çağda pek çok düşünür, insanoğlunun en büyük başarısının, ruhu maddeye veya bedeni ruha dönüştürme olacağını vurgulamıştır. Bu düşüncenin en bariz örneklerinden biri William James(1842-1910)'dir. O'na göre “önemli olan, vecd hâli olup ruhun ve hislerin oğunlaştırıp yüceltilmesidir”. (Yılmaz, İrfan, *İlim ve din : yeni bir bakış açısıyla*, Nil Yayınları, İzmir, 1998, II, 573-574, 569-570)

⁷⁵

⁷⁶ Rıza, Muhammed Reşid, *el-Vahyü'l-Muhammedi*, Kahire 1960, s.66

⁷⁷ Rıza, *age*, s. 36.

⁷⁸ Bu taksim Reşid Rızaya aittir. Düşünce üreten akla beyanî veya zâhir akıl denilmiştir. Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, II, 240). Akl-ı Batın ise şuuraltı manasındadır.

böyledir. Fakat böyle insanın içinde bulunduğu farzolunan akl-ı hafiy arasındaki mesafe ve münasebet nedir, bilinmez. Müsbet ve menfi elektrik birleşince ziya hasıl olduğu gibi bâtındaki akl-ı hafiy ile hariçteki akl-ı hafiy birleşince vahiy hâsıl oluyor denemez. Vahiy akl-ı bâtından coşan bir şuur değildir. Vahiy nefsi de değildir. Bunlar meseleyi izah edemez. Ancak zihinlere biraz daha yakınlaştırır. Vahyin mahiyeti, ruh gibi esrar-ı ilâhiyedir”.⁷⁹

Yazarın ifade ettiği gibi akl-ı hafiy ve İspirtizm(ruh çağırma) inancı vahiy olgusunun mümkün olduğunu biraz daha kolaylaştırmıştır.⁸⁰ Keskiöğlü, materlalistlerin İspirtizmaya olan inancından hareketle vahyin de vukuunun imkan dahilinde olduğu ispat etmete çalışmaktadır. Şöyle ki; nasıl ki ispiertizmaya göre ruhlar çok uzak mesafede olan başka ruhlarla temas haline geçebilmekte ise keza Hz. Peygamberin melek vasıtası ile irtibata geçerek Allah’tan vahiy alması pek ala mümkündür. Bu da vahiy hadisesinin olabileğinin en bariz delilidir.

1.1.2. Vahyin Başlangıç Zamanı

Güvenilir kaynakların verdiği bilgiye göre Hz.Peygambere vahiy milâdî 610 yılında gelmeye başlamıştır. Allah rasûlü o tarihte 40 yaşındadır. Kur’an-ı Kerim’in beyanından da anlaşılacağı üzere, o Ramazan ayında kadir gecesinde indirilmiştir. Bizler bunu şu iki âyeti kerimeden rahatlıkla anlayabiliriz:

*“Ramazan öyle bir aydır ki, insanların hidayet rehberi olan, onları doğru yola götüren. Hakkı bâtıldan ayıran parlak bürhanlı, Kur’an onda inzal olundu”.*⁸¹
*“Biz onu Kadir Gecesi indirdik. Kadir Gecesi nedir, sen onu bilir misin? Kadir Gecesi bin aydan hayırlıdır.”*⁸²

⁷⁹ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.20

⁸⁰ Keskiöğlü’nun ispiertizm (ruh çağırma) inancını İslâm’a göre batıl olduğunu söylememesi bizde O’nunda ispiertizmi kabul ettiği intibahı uyandırmaktadır. Mesela “... insanda mahiyeti bilinmeyen akl-ı bâtın olup ilm-i gayb ve şuhudda hafiy olan şeyleri onunla bilir. Harikulâde işler sâdir olur. Fikir okumak, ispiertizma halleri böyledir...” ifadesi bunu göstermektedir. Bundan daha açık bir ifade ise: “... İspirtizm gösteriyor ki, “Akl-ı Bâtın” vardır. İnsanın iç âlemi bir muammadır. İspirtizm halinde görüyor, işitiyor, hem uzaktan, mesafe kaydı kalkıyor. Demek, cesetten ayrı ruh vardır. Ruhlarla temas mümkündür, İspirtizm hususu istidad iledir. Vahyin mümkün olduğunu gösterir bir hâdisedir”. Doğrusunu Allah daha iyi bilir.

⁸¹ El-Bakara, 2/ 185.

⁸² El-Kadr, 97/1-3.

Duhan sûresinin 2 . âyetinde Kur'a'nın inzal olduğu geceden bahsedilerek şöyle buyruluyor:

“ .. Biz onu mübarek bir gecede indirdik ... ”.⁸³

Âyette geçen “mübarek bir gece”den maksadın ne olduğu hakkında müfessirler fikir ayrılığına düşmüştür. Müfessirlerin çoğunluğun göre “mübarek bir gece”den murad Kadir gecesidir⁸⁴ . Müfessir sahabilerden İkrime el-Berberi (ra) başta olmak üzere bir grup alim de, bu gecenin Berat gecesini söylediğini söylemişlerdir.⁸⁵ “Mübarek gecenin” Berat gecesini söylediğine göre Kur’ân’ın Kadir Gecesi ve Berat Gecesi diye iki inzâli olur . Keskiöglü bu ihtilafı te’lif etme adına şöyle der:

“Kur’an’ın zaten iki nüzûlü vardır. Biri Levh-i Mahfuzdan semâ-i dünyadaki Beyt-i İzzeye inzâlidir. Biri de oradan Ruh-u Emîn yâni Cibril vasıtasıyla Hazreti Muhammed’in kalbine inzâlidir. İki türlü inzâl olduğuna göre iki vakit olabilir. Bunlardan birine inzâl, diğerine tenzil denilmiştir”.⁸⁶

Kur’an’ın indiği günün Pazartesi olduğuna ittifak vardır. Zîra Hz. Peygamber (s.a.v.) 'e Pazartesi günü orucu hakkında sorulduğunda, O şöyle buyurdu:

“O günde doğdum ve o günde bana indirildi (Kur'an âyetleri bana indirilmeye başladı)”.⁸⁷

İhtilaf edilen husus, Ramazan ayı içerisinde bulunan kadir gecesinin tam olarak hangi gece olduğunun bilinmesinmemesidir.

Yaygın kanaate göre bu gece Ramazan ayının 27’nci gecesidir. Bu gecenin Ramazanın 17 ve 24’de olduğuna kâil olanlar da olmuştur.⁸⁸ Keskiöglü 17’nci gününü daha kavi bulur.⁸⁹

⁸³ Duhan, 44/ 2.

⁸⁴ Zamahşerî, *age.*, V, 464.

⁸⁵ Taberi, *age.*, XXI, 6.

⁸⁶ Keskiöglü, *Nüzülden Günümüze Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 31.

⁸⁷ Müslim, “sıyam”, 198.

⁸⁸ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s.42-43.

⁸⁹ Keskiöglü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.32

Osman Keskiöglü, “ Son ilâhî kitap Kur’an-ı Kerim” adlı kitabında Kur’ân nüzûl gününde ihtilafın olduğunu dile getirmiş ve bu konuda Ramazanın 17 ve 27’nde indiği rivayetlerinin olduğunu zikretmiştir. Sonra da bu rivayetlerin arasının te’lif edilebileceğini söyleyerek şöyle demiştir: “Kur’an’ın bir toptan Levh-i mahfuzadan indirilmesi, bir de Hira’da İkra sûresiyle vahyin başlaması vardır. Kadir gecesi Levh-i Mahfûz’dan indirimiştir. Ramzanın 17’sinde de Hira’da ilk vahiy başlamıştır”.⁹⁰

O’nun buradaki sözü ile yukarıdaki sözü çelişmektedir. O, yukarıda Kur’an’ın inzâl gününün Ramazan ayının kadir gecesinde olduğunu söyleyenler ile Şaban ayının 15. Beraat gecesinde olduğunu söyleyenlerin görüşlerini Kur’an iki türlü nüzûlü vardır; biri Levh-i mahfuzadan Beyt-i ızze’ye (dünya semâsına) diğeri de Beyt-i ızze’den Hira’ya diyerek te’lif etmişti. Buradaki ise te’lifi Ramazanın 17 günü ile 27 günü arasında yapmaktadır. Bu açık bir tezattır.

Keskiöglü, bir yandan rivayetlerin aralarını bulmaya diğeri yandan ise Kur’an’ın başlangıç tarihinin 17. Ramazan olduğunu savunmaya çalışmıştır. O, Ramazan ayının başlangıç tarihinin 17. günü olduğu hakkında şunları söyler:

“Kur’an Levh-i Mahfuzdan sema-i dünyaya (Beyt-i İzze’ye) Kadir Gecesi indirilmiştir. Sonra oradan Resulûllaha nâzil olmaya başlamıştır. İlk nüzulün başlaması 17 Ramazandır, yani bu Bedir’de müşriklerle karşılaşma günüdür. Bu mühim zafer günü 17 Ramazandır. Ve 17 Ramazan Kadir Gecesi olması da ihtimal dahilindedir. Çünkü Kadir Gecesi denince behemehal 27 Ramazan olduğu kesin anlaşılmaz. Bu hususta muhtelif kavil vardır. Onlardan birisi de 17 Ramazan olduğudur. Bir çok müverrihler buna kâildirler”.⁹¹

Dikkat edileceği üzere müellif, Kur’an’ın başlangıç tarihi 17 Ramazan olduğunu kendine göre delillendirmeye çalışmıştır. Ancak delilleri hep ihtimaller üzerine kurduğundan dolayı re’yinin pek de kavi olmadığını söyleyebiliriz.

⁹⁰ Keskiöglü, *Son İlâhî Kitap Kur’an-ı Kerim*, DİB, Ankara, 1987, s.18.

⁹¹ Keskiöglü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.32

1.1.3. Fetret Veya Vahyin Kesilmesi

Fetret devrinden kastımız Hz. Peygambere nazil olan “Alak” sûresinin ilk âyetlerinden “Müddessir” sûresinin başındaki âyetlerin inişine kadar vahyin geçici bir süre için kesilmesidir.

Fetret devrini anlatan bir çok rivayet vardır. Zahirde bu rivayetler arasında ihtilaf mevzubahistir. Keskiöğlü, bunlardan üç tanesini ele alarak konuya yaklaşmış ve zahirde çelişkili gibi görünen yönleri te’lif etmiştir. Bizler 3 rivayetten ikisini nazarlara vererek yazarın meseleye nasıl yaklaştığını ve rivayetleri nasıl telif ettiğini görelim.

Birinci rivayet:

Hazreti Câbir'e sormuşlar: Kur'an'dan ilk önce nâzil olan nedir ? O da: Ya eyyühel-müddessir, demiş. Soran: İkra Bismi rabbike, değil mi, demişler, Hazreti Câbir: Size Hazreti Resulûllahın bize söylediklerini söylüyeyim: O dedi ki: Ben Hira'da inzivada idim. Müddetim tamam olup da vadiye indiğim zaman önüme, ardıma, sağıma, soluma bakındım. Sonra gözlerimi göğe çevirdim. Bir de baktım, o, yâni Cebrail. Beni bir titremedir aldı. Hatice'ye geldim, beni örtün, dedim. Allahü Taâlâ da “Ya eyyühel-müddessir”i inzâl buyurdu.⁹²

İkinci rivayet:

Hazreti Câbir'den rivayet olunur: Resulûllahı fetreti vahiyden bahsederken dinledim. Dedi ki: “Ben bir gün yürüdüğüm esnada gökyüzü tarafından bir ses işittim. Başımı kaldırdım. Bir de ne göreyim, baktım ki Hira'da bana gelen Melek yer ile gök arasında bir kürsü üzerinde, pek ziyade korktum. Derhal eve dönüp beni örtün, beni örtün dedim! Ve beni örttüler. Bunun üzerine Allah da “Yâ eyyühel-müddessir” i indirdi. Ve artık vahiy kızıştı da ardı arası bir daha kesilmedi”.⁹³

⁹² Buhârî, “tefsir”, 58.

⁹³ Buhârî, “Bedu'l-vahy”, 1.

Keskioğlu bu iki rivayet hakkında şöyle diyor:

“Bu iki rivayeti şöyle bir karşılaştırıp muhakeme edecek olursak anlarınız ki, zâhirde ihtilâf gibi görünen şey ortada yoktur. Bu iki rivayet de muhtar olan rivayetlere uymaktadır. Çünkü ikinci rivayete bak: “Baktım ki Hira'da bana gelen Melek” diyor. Demek ki Hira'da ilk defa gelmiş ve “İkra” âyetini getirmiştir. Şimdi ikinci defa olarak yine görüyor, Peygamber korkuyor, telâş ediyor, yatağına girip bürünüyor”.⁹⁴ Sonra da şu âyetler nazil oluyor:

*“Ey bürünen Peygamber, “Kalk, inzar eyle, Rabbini tekbir et, Elbiseni temizle, Putları terkeyle”.*⁹⁵ Görüldüğü gibi Keskioğlu meseleye rivayetler penceresinden bakmış ve görünürdeki çelişkilerin izale etmiştir.

Fetret devrinin ne kadar sürdüğüne dair pek çok görüş ileri sürülmüştür. İbn İshak, vahyin kesilme süresinin 3 sene olduğunu olduğunu kail olmuştur. İki buçuk yıl, altı ay, hatta kırk gün diyenler de vardır. Keskioğlu 3 yıl diyenlerin görüşüne katılmamakla birlikte kesin bir rakam da vermez.⁹⁶ O’na göre üç sene süren gizli davettir. Bir çok tarihler gizli dâveti, fetret-i vahiy zannederek karıştırmışlardır. Bu meslenin gizli kalmasının sebebini şöyle açıklıyor: “Hicretten önce Müslümanların adedi azdı. Müşriklerin ezasından, cefasından baş kaldırıp göz açamıyorlardı. Hayat sıkıntısından, ölüm kalım kavgalarından, geçirdikleri korkulu hallerden bu gibi şeylere vakit bulamıyorlardı. Felâketler onların hâtıralarını doldurmuştu. Bu gibi meselelere yer kalmıyordu”.⁹⁷

⁹⁴ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.33

⁹⁵ Müddessir, 74/ 1-5.

⁹⁶ İbn İshak, bû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretu İbn İshak* (thk. Muhammed Hamidullah), Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981, s. 115-116.

⁹⁷ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 34. Krş. Keskioğlu, *Son İlähî Kitap Kur’an-ı kerim*, s.18.

1.2. Mekkî ve Medenî

Kur'an-ı Kerim, Mekke ve Medine de olmak üzere iki yerde nazil olmuştur. Kur'an'da sûrelerin bir bölümü Mekki diğerleri ise Medenidir. Sûrelerin neye göre Mekki ve neye göre Medeni olduğu hususu ihtilaflıdır. Ulemânın kâhîr ekseriyetinin kabul ettiği görüş hicretin esas alınmasıdır. Yani hicretten önce inen sûrelere Mekkî, hicretten sonra inen sûrelere ise Medenî denilmiştir. Bu tarif nazil olan bütün sûreleri iki bölümde ihata etmektedir.⁹⁸ Osman Keskiöğlü da bu görüşü benimsemiştir.⁹⁹

Keskiöğlü'na göre Mekke ve Medine de nâzil olan Kur'an-ı Kerim'in inişi toplam 23 sene de tamamlanmıştır. Yazar, Mekke ile Medine inen surelerin zaman zarfını M. Hudari'den yapmış olduğu nakle dayanarak şöyle taksim etmektedir:

Mekke'de inen sûrelerin müddeti : 12 sene 5 ay 13 gündür. 41 inci yılının Ramazanından başlayarak 54'üncü yılının Rebiülevveline kadar sürer. Bu müddet zarfında nâzil olan âyetlerin cümlesine Mekkî denir.

Medenî'de inen sûrelerin müddeti. 9 sene 9 ay ve 9 gündür. Doğumunun 54'üncü yılının Rebiülevvelinin başından başlayıp doğumunun 63'üncü yılının Zilhiccesinin 9'uncu gününe kadar sürer. Bu müddet zarfında nâzil olanlara Medenî denir. İsterse âyet Mekke'de nâzil olsun. İtibar mekâna değil, zamanadır.¹⁰⁰

Osman Keskiöğlü, vahyin başlangıcı ile sonu arasında geçen tam sürenin 22 sene, 2 ay, 22 gün olduğunu söylüyor. O, bu hesaplamayı şu nükteye dayandırmaktadır: “Mushaf-ı Şerif “Elhamdü-lillâh” ile başlar, “Kulezü”ile sona erer. Bu her iki sûrenin harfleri tekrarsız olarak sayılırsa 22 harftir.... İki tarafta sûreler iki yerde 22 harfli; bunu şöyle yazalım: 22-2-22. İki tarafa 22 yazıp araya da 2'yi koyunca tam nüzul müddeti olan 22.2.22 çıkıyor”.¹⁰¹

⁹⁸ Cerrahoğlu, *age*, s. 59.

⁹⁹ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.58

¹⁰⁰ Bk.Hudari, Muhammed b. Afifi el-Bacuri, *Tarihü't-teşrii'l-İslâmî*, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1400/1980, s.9-10.

¹⁰¹ Keskiöğlü, *Keskiöğlü, Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.61

Bu nükte olarak belki kabul edilebilir, ama gerçek sayı olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Zîra yukarıda zikredilen Mekke de inen sûrelerin müddeti 12 sene 5 ay 13 gün, Medine de ise 9 sene 9 ay ve 9 gündür. Toplam rakam 22 yıl 4 ay 22 gündür.

Keskioğlu, sûrelerin 19. Medeni, 71. Mekkî olduğuna ulemânın ittifak ettiğini , 21. sûrede ise ihtilaf edildiğini ifade ederek sözünü *Târihu't-Teşrî* böyle diyor” şeklinde noktalamaktadır. Onun sözlerinden anlaşılan şudur ki, surelerle ilgili söylenen tüm bu bunlar *Târihu't-Teşrî* isimli kitabın sahibi Muhammed Hudari’ye aittir. Halbuki M. Hudari kitabında böyle söylemiyor. O’nun söylediği şudur:

“Medenî sûreler: Bakara, Âl-i İmran, Nisâ, Máide, Enfâl, Tevbe, Nûr, Ahzâb, Kıtâl, Feth, Hucurât, Hadîd, Mücadele, Haşr, Mümtehine, Saff Cum’a, Münafikun, Tegabun, Talâk, Tahrim ve Nasr olma üzere 22 sûredir. Kalan (92) sûrelerde Mekkîdir”.¹⁰²

Ulema sûrelerin Mekkî ve Medeni olduğunu tesbit etmede fikir birliğinde olmasa da büyük çoğunluğunda ittifak ettiğini söylememiz mümkündür. Âlimlerin sûreleri Mekkî ve Medenî diye taksim etmek için çaba sarfetmesi elbette ki boşuna değildir. Keskioğlu’nun da dikkat çektiği gibi sûrelerin ve âyetlerin Mekkî veya Medenî olduğunu bilmenin faydası nesih ve nüzul zamanını anlamakta işe yarar. Âyetin zaman ve mekân itibarıyla nüzulünü bilmenin âyeti anlamakta ve onun gerçek mânasını bulmakta büyük yardımcı olur.

Müellifimize göre sûrelerin Mekkî ve Medenî olduklarını belirlemede en etkin unsur nakildir. Yani rivayetlerdir. Buna rağmen ulema bu hususta bazı kaideler koymuştur. Yazarımız M. Hudari’nin *Târihu't-Teşrî* kitabından oldukça fazla etkilenmiş olacak ki bütün kuralları o kitaptan aktarmaktadır. O kaidelerden 3 tanesini burada zikrederim:

¹⁰² Hudarî, *age*, s.10.

1- “Farzlara ve ahkâma dair olan âyetlerin ekserisi Medenîdir. Mekkîler din usulüne ve tevhide dâvet eder. Şirki yıkarak kalbleri reziletten temizleyip güzel ahlâkı kurmaya çalışır, hikmete uygun olan da budur”.¹⁰³

2- “Ya eyyühen-nâs” (ey insanlar) diye başlayan âyetler Mekkîdir. Bunun aksine “Ya eyyühel-lezine âmenu” (ey inananlar) diye hitap edenler Medenîdir”.¹⁰⁴

3- “Mekkî sûreler kısadır. Çetin bir üslûpla mücadele ruhu taşır. “Kellâ” (Hayır!) gibi zorba (şedit) harflerle başlar. Azılı düşmanlara dehşetle hitap eder. Kureyş cebabiresine tesir yapacak gibi hitaplar vardır. Medine’de korkak Yahudilere böyle hitaba lüzum yoktu. Medenî âyetler uzundur. Üslûp sâkindir. Meselâ, “Amme” cüz’ü Mekkîdir: Ayetler 570’dir. “Kadsemia” Medenîdir, âyetleri 137’dir. Yarım cüz olan Mekkî Şuara sûresi 227 âyettir. Yine yarım cüz olan Medenî Enfal sûresi 75 âyet tutar”.¹⁰⁵

İlk ve son nâzil olan âyet ve sûreler

Ulûm’ul-Kur’ân ile iştilal eden uzmanlar sûrelerin Mekkî ve Medenî olduklarını tespit etmekle kalmamış aynı zamanda Mekke ve Medine’de ilk ve son nazil olan âyet ve sûreleri belirlemeye de çalışmışlardır. Yukarıda geçtiği üzere Mekki ve Medeni sureleri tespit etmede en belirgin unsur nakil olduğu gibi aynı şey bu mesele için de geçerlidir. Bu mevzuuda tek bir rivayet ya da birbirini destekleyen birden fazla rivayet olsaydı işimiz kolaylaşırdı. Maalesef mesele bunun tam aksinedir. Ancak Keskiöğlü problemi ortadan kaldıracak şöyle bir soru soruyor: “Bu evvel nâzil olma ihtilâfları sûrenin tamamı itibariyle mi, yoksa bazı âyetleri veya başları itibariyle mi?”¹⁰⁶ Bu soru önemli. Zira İlk ve son nazil olan âyetlerle ilgili gelen rivayetler itibarlara göre ele alınırsa mesele(nin büyük bir bölümü) kendiliğinden çözülmüş olacaktır.¹⁰⁷

¹⁰³ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 58- 59.

¹⁰⁴ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 58-59

¹⁰⁵ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 58-59

¹⁰⁶ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.60

¹⁰⁷ Keskiöğlü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.60

O , İlk nazil olan ayet ve surelerle alakalı gelen tüm rivayetleri şu şekilde değerlendiriyor:

“ İkra’ın beş âyetinin evvel nâzil olması, Fatiha'nın tam sûre olarak evvel nâzil olmasına, bu arada başka sûrelere ait bir kısım âyetlerin nâzil olmuş bulunmasına münafi değildir. Öncelik muhtelif itibarlaradır. Âyet bakımından ilk İkra’, tebliği emre dair Müddessir, sûre itibariyle Fatiha ilk nâzil olmuş olur. Demek ki ilk nâzil oldu derken bu, rasgele değil, muhtelif hususlara göre ilk nâzil olanlar vardır”.¹⁰⁸

Dikkat edilirse Keskiöglü burada da rivayetleri atmak ve birbiriyle çarpıştırmak yerine telif ve tevfiq yolunu gitmiştir. Yani rivayetleri ihmal değil i’âl etmiştir. Son nazil olan âyet ve sûrelerden bahseden rivayetler farklı farklıdır. Onlardan 5 tanesini zikredelim

1. Maide sûresini **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** “Bugün sizin için dininizi ikmal ettim...” âyeti.¹⁰⁹

2. Bakara sûresini **وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ** “Allaha döneceğiniz o günden sakının..”¹¹⁰

3. Bakara’nın sonu.

4 . Berâe’nin sonu.

5. Son inen sûre ise Nasr sûresidir.

Osman Keskiöglü son nâzil olduğunu söyleyen birden fazla rivayetler için şöyle der : “Son nâzil olan derken de söz rastgele değil, mukayyettir. Bir hususa dair son inen şudur denilebilir. Bu itibarla ilk inen âyet İkra' olduğu gibi son inen âyet “Allaha döneceğiniz o günden sakının” âyetidir. Nasıl ki ilk inen Müddessir olduğu gibi. Son inen sûre de “Nasr” sûresidir, diyebiliriz”.¹¹¹

¹⁰⁸ Keskiöglü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.60

¹⁰⁹ Mâide, 5/ 3.

¹¹⁰ Bakara, 2/ 281.

¹¹¹ Keskiöglü, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.60-61

Görüleceği üzere Keskiöglü burada de rivayetleri birlikte ele alarak te'lif yoluna gitmiştir. Son nazil olan şeklinde gelen birden fazla rivayetleri belli itibar ve hususiyetlere göre olacağını ifade etmiştir. Yazar, Mekke ve Medine'de ilk ve son nazil olan ayet ve sûrelerin bazılarını şu şekilde sıralamaktadır:

Mekke'de ilk nâzil olan âyet: İkra'dır.

Mekke'de ilk nâzil olan sûre : Müddesir veya Fatiha'dır.

Mekke'de ilk ilân olunan sûre : Vennecm'dir.

Mekke'de son nâzil olan sûre : Mü'minûn'dur.

Medine'de ilk inen sûre : Bakara süresidir.

Medine'de son inen âyet: Vettekû yevmen türceune fihi ilal-lah.

Medine'de son inen sûre : Nasr'dır.¹¹²

1.3. Mushafın Tertibi

Kur'ân-ı Kerîm, âyetlerden ve değişik sayılarda âyetlerin yer aldığı sûrelerden teşekkül etmektedir. Her sûrenin âyetleri birbiri ardı sıra tertiplenmiştir. Ancak Kur'an-ı Kerim, bugünkü mevcut şekli ile bir anda nazil olmuş değildir. O'nun nüzûlü 23 yılda tamamlanmıştır. Bir çok sûre birden indiği gibi, bir kısmı da parça parça inmiştir. Bir sûre tamam olmadan diğer bir sûrenin vahyolunduğu, iki veya üç sûreye ait âyetlerin bir arada nazil olduğu vâkidir. Kur'an'ın iki türlü tertibi vardır. Biri âyetlerin tertibi, diğeri ise sûrelerin tertibidir. Âyetlerin ve sûrelerin tertibi tevkifidir midir yoksa ictihadi midir? Bu mevzuu da diğer mevzuular gibi epey tartışılmıştır. Biz burada konuyu Osman Keskiöglü'nu nazarından ele almakla yeneceğiz.

¹¹² Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.61

1.3.1. Âyetlerin Tertibi

Keskioğlu, âyetlerin tertibinin tevkifi olduğunu şöyle dile getirmektedir:

“Âyetlerin tertibi, ilmî tabiriyle, ittifaken ve icmaan tevkifidir, yâni vahye müsteniddir. Bizzat Resulü Ekrem tarafından, nazil olduğu vakit bu şekilde tertip olunmuştur. Bunda hiç ihtilâf yoktur”.

Yazarın da ifade ettiği gibi âyetlerin tertibi icmâ ve nasslara binaen tevkifidir. Zerkeşî¹¹³ ve Suyutî¹¹⁴ de bu konuda herhangi bir ihtilafın söz konusu olmadığını söylemişlerdir.

Müellifimize göre Kur’an’daki secavend¹¹⁵ işaretleri ve duraklar da tevkifidir. Peygamber nerede durdu ise orada durulur. Unutmamak gerekir ki duraklar âyetlerin sonu demektir. Âyetler tam cümle demek değildir. Bir âyette bir kaç cümle olabilir.¹¹⁶

1.3.2. Sûrelerin Tertibi

Sûrelerin tertibi hususunda İslâm bilginleri arasında büyük bir ihtilaf vardır. Bazıları mevcut tertibin Hz. Peygamber tarafından yapıldığını, yani tertibin tevkifi olduğunu ileri sürerken, bazıları da, bu tertibin sahabenin icthadi ile meydana geldiğini söylemektedirler.¹¹⁷ Keskioğlu sûrelerin tertibinin tevkifi olduğunu savunanlar arasındadır.

O, sûrelerin tertibi ashabin icthadiyledir diyenler ile birinci görüş arasında te’lif yapılabileceğini söyleyerek şöyle der :

“ Resulüllah: “Bu sûre şu sûreden evveldir, şu sûre ondan sonradır” diye gösterirdi. Bu muhakkaktır. Bu hususta bir çok rivayetler var. Hazreti Peygamber

¹¹³ Zerkeşî, *age*, I, 256.

¹¹⁴ Suyutî, *age*, I, 189-190.

¹¹⁵ Secavend: Kur’an’ı iyi, düzgün ve hatasız okumak, yerli yerinde durmak veya birleştirmek için bazı işaretler konmuştur ki bunlara secavend denir. Bir nevi noktalamadır.

¹¹⁶ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 107.

¹¹⁷ Cerrahoğlu, *age*, s. 58.

bunları eshabına öğretir ve gösterirdi. Ancak Kur'an o tertip üzere yazılarak sıralanmış değildi. Yazan heyet cem'ederken Resulûllahın işaret ve irşad buyurdukları üzere o tertipte yazmışlardır. Peygamberden aldıkları talimat üzere yapmışlardır. Hafızalarda ve kalblerde tertibi Resulûllahın irşadiyle belli idi. Heyet o belli tertip üzere yazdı. Heyet tertip etti, rivayetlerinin maksadı budur. Bazı eshab bunu kendiliklerinden yapmadılar; Resulûllahın tertibinin nasıl olduğunu araştırdılar, öyle yaptılar. Böylelikle her iki kavlin arasını bulmak mümkündür.”¹¹⁸

Müellifin sözlerinden de anlaşılacağı üzere iki grup arasında ki ihtilaf lafzîdir(şeklidir).¹¹⁹ O'na göre, sûrelerin tevkifi olduğunu gösteren en büyük argümanlardan biri de ayetler ve sûreler arasındaki tenasüptür.¹²⁰ Âyetler ve sûreler birbirini ardısıra öyle sağlam ve bedî bir tarzda sıralanmıştır ki onları asla yerinden oynatmak mümkün değildir. Bu da tertibin Allah tarafında olduğunun kanıtıdır.

Yazarın öne sürdüğü diğer önemli bir delil ise Kur'an'ın bir çok sahabe tarafından ezberlenmesi ve namazda hangi sûrelerin okunacağını gösterilmesidir. Keskiöglü bu konuda şöyle diyor:

“Tertipsiz ezber olur mu? Tertibi yoksa hangi sıraya göre ezberliyecek ve okuyacak? “Namazda falan sûreyi okurdu” diyoruz. Sûrelerin tertibi üzere okunması lâzımdır. Fıkıh kitapları bu hususta izahatla doludur. Hangi namazda hangi sûreler okunacağı gösterilmiştir. Tertip olmasa hangi sûreden sonra hangisi okunacağı nereden bilinsin? Halbuki takdim, tehir mekruhtur. Bütün nakli deliller Kur'an'ın Resulullahın hayatında tertip edildiğini göstermektedir”.¹²¹

Buradan hareketle müellif, Kur'an'ın tertipsiz olduğunu iddia eden W.Muir ve Hele E. Dermenghem gibi müsteşrikleri eleştirmektedir. Zira O'nun nazarında yüzden fazla âyetten müteşekkil olan sûreleri, âyetleri tertipsiz olduğu takdirde ezberlemek mümkün değildir. Bunlar tertipsiz olsa ve tertipsiz ezberlenebileceği kabul

¹¹⁸ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 107

¹¹⁹ Zerkeşî, *age*, I, ; Suyûtî, *age*, I, 196.

¹²⁰ Biz bu konuyu “Âyetler ve sûreler arasında münasebet “ bölümünde işlediğimiz için burada kısa geçiyoruz.

¹²¹ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 109.

edilse bile herkesin bu âyetlere kendi keyfine göre bir tertip vermesi icabederdi. O zaman da ortaya pek muhtelif tertipler çıkmış olacaktır. ¹²²

Netice olarak diyebiliriz ki; Osman Keskiöglü bir çok delil ortaya koyarak sûrelerin de âyetler gibi tevkifi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu hususta en önemli iki delil; tenasûp ve sahabenin Kur'ân-ı namazda sırayla okumasıdır.

Sûrelerin İsimleri

Keskiöglü'na göre Kur'an'ın sûrelere bölünmesi ve sûrelerine isim verilmesi de vahiy sahibi tarafından yapılmıştır. Hadisi Şerifler de Fatiha sûresi, İhlâs sûresi, Yâsin sûresi ve Kevser sûresi gibi isimlerin geçmesi bunu göstermektedir. Keskiöglü delil olarak Buhârî(256/870)'de geçen şu rivayeti getirmektedir: “Abdullah İbni Mes'ud kıldırıldığı bir namazın ilk rekatında Enfal sûresinden kırk âyeti, ikinci rekatında ise mufassal surelerden bir sure okudu..”¹²³.

Bu rivayete binaen sûrelerin adları, âyetlerin sayıları ve tertipleri Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir.

1.4. Kur'an-ı Kerim'in Cem'i

Lügatte Cem (جمع) toplamak, koruma altına almak, ezberlemek, yazmak anlamına gelir.

Osman Keskiöglü cem'i şöyle tarif eder: “ tedvin etmek, sahifeleri bir araya toplamak mânasına geldiği gibi hıfz ve istihzar yâni ezberlemek mânasına da kullanılır”.¹²⁴

¹²² Keskiöglü, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, s 108- 109.

¹²³ Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihü'l-Buhari*, el-Cem'u beyne's- Surateyn fi'r-Reka' 24, 740, (thk. Mustafa Dib el-Buga) Daru İbn Kesir ; Beyrut 1410/1990, I, 268.

¹²⁴ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 93.

Kur'ân-ı Kerîm, elimizdeki şekle ulaşıncaya kadar birkaç safhadan geçtiğini söyleyebiliriz.

1. Resûlullah Dönemi: vahiyin nüzülü, yazılışı ve ezberlenmesi.
2. Hz. Ebû Bekir Dönemi: Suhuf hâlinde cem dönemi.
3. Hz. Osman Dönemi: Mushaflar hâlinde çoğaltma (istinsah) dönemi

1.4.1. Resûlullah Dönemi: Vahiyin Nüzûlü, Yazılışı Ve Ezberlenmesi

1.4.1.1. Kur'an'ın Nüzûl Keyfiyeti.

Keyfiyyeten maksat Kur'an'ın Hz. Peygambere sadece mana ile ya da hem mana hem lafız ile inmesidir.

Zerkeşi, *Burhân*'da Kur'an'ın nüzûl keyfiyyetinden bahsederken Ehl-i Sünnet ve'l-Cemat'ın Allah kelamının (O'nun katından) indirilmiş olduğuna ittifak ettikleri halde, inzalin manasında ayrı görüşler iler sürdükelerini aktarmaktadır.

es-Semerkandî Resulullah'a indirilen vahiy hakkında üç görüş olduğunu ifade eder:

1. Vahiy hem mana hem de lafız ile inzal olmuştur.
2. Cebrail (a.s.)ın sadece manaları indirir, Allah Rasulu bu manaları kavrar, onları Arapça, olarak ifade eder.
3. Cebrail(a.s)'a sadece mana ilka edildi. O, bu manaları Arapça olarak ifadede bulundu; sema ehli de bunu Arap diliyle okudu. Sonra Cebrail olduğu gibi indirdi.¹²⁵

Zerkeşi bu konuda herhangi bir tercih yoluna gitmez iken, Suyutî birinci görüşü tercih etmiştir. Kesioğlu'da da O'na katılarak şöyle diyor: “Kur'an lâfız ve

¹²⁵ Zerkeşi, *age*, I, 229; Suyutî, *age*, I, 139.

mânanın ismi olduğundan lâfızları, kelimeleri aynen muhafaza ve naklolunmuştur. İlk nâzil olduğu şekilde nesilden nesile geçmiş, bir kelime katılmadan ve bir kelime atılmadan bize kadar gelmiştir”.¹²⁶

En isabetli görüş bu olsa gerek. Zira sadece mana ile inmiş olsaydı İncil’ en bir farkı olmazdı.

1.4.1.2.Kur’an’ın Yazılması.

Keskioğlu’na göre Kur’an-ı Kerim’in kutsal kitaplar arasında aslî safvetini muhafaza ederek yegane kitap olarak kalmasının sebebi daha Hz. Peygamber hayatta iken Vahiy katipleri tarafından yazılmasıdır. Semâvî kitaplar içinde Kur’an’ın en büyük özelliği de zaten Allah rasulünün huzurunda kaleme alınmış olmasıdır. Hz. Peygamber vahyolunan âyetleri yazdırmış ve korunmasını sağlamıştır.¹²⁷

Malumdur ki Kur’an bir anda inmemiştir. Bazen bir ayet, bazen birkaç ayet bazen de bir sûrenin nazil olduğu vakidir. Allah rasûlü, âyetler, sûredeki yerlerine vaz edilirken “şu âyeti, filân sûrenin, filân âyetinin yanına yazın diyerek nereye yazılacaklarını da bildirmiştir.

Osman Keskioğlu bu işlemi Kur’an’ın Allah katından vahyedildiğinin bir delili olarak göstermektedir. Çünkü telif suretiyle böyle bir kitap meydana getirmek imkânsızdır.

Bilindiği gibi Hz.Peygamber ümmî idi. Yani okuma yazması yoktu. Bu yüzden risaletin başlangıcından itibaren okuma-yazma bilen sahâbîlerden bazılarına vahiy katipliği yaptırmıştır.¹²⁸ Kaynaklarda Vahiy katiplerinin sayısı hakkında farklı

¹²⁶ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.85

¹²⁷ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.85

¹²⁸ Demirci, *Kur’an Tarihi*, s. 126. Osman Keskioğlu Şîî kaynaklardan naklettiği bilgiye göre Hz. Zeyd’ en önce ferdi olarak Kur’an’ı cem edenler olmuştur . O, da Hz. Ali’dir. Ayaşi tefsirinde şöyle rivayet etmektedir: “Hazreti Ali şöyle demiştir: “Resulüllah bana şu vasiyeti yaptı: Onu merkadine defnettikten sonra Kitabullahı bir araya toplamadıkça evimden çıkmayayım. Çünkü Kur’an, hurma dallarında ve deve kemiklerinde yazılı idi.” Ali Bini İbrahim de Ebubekir Hadramî’den, o da Ebu Abdullah Cafer ibni Muhammed’den şöyle rivayet eder: “Resulüllah, Hazreti Ali’ye şöyle demiştir: “Yâ Ali, Kur’an sahifeler, ipek ve kâğıtlarda yazılı olarak benim yatağımın arkasındadır. Onu oradan alın, toplayın, Yahudiler Tevrat’ı zayi ettikleri gibi siz de onu zayi etmeyin. “Hazreti Ali de gidip Kur’an’ı bir sarı beze topladı ve üzerini mühürledi.” Keskioğlu, bu iki rivayeti Kur’an-ı Kerim’in Asrı Saadette yazılmış olduğunu ispat eden deliller arasında sayar. Aynı zaman bunu ferdi bir teşebbüs olarak görmektedir. Eğer rivayetler sahih ise Hz. Peygamber cem’ işini Hz. Ali’ye vasiyet ettiğini beyan etmemtedir. Hz. Ali verilen emre uymak üzere Hz. Peygamberin evine gelerek cem işini ifa etmiştir. Hz. Ebu Bekir’in ise emre

rakamlar verilmiş olsa Osman Keskiöglü bu sayının 42'yi bulabileceğini ifade etmektedir.¹²⁹

Onlardan bazıları şunlardır: Hz. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Zübeyr, Âmir Bini Fuheyre, Amr Bini Âs, Abdullah İbni Erkam, Sabit Bini Kays, Hanzale Bini Rebi', Mugîre bin Şu'be.

Vahiy katipleri Kur'an'ı sahifeler üzerine yazmışlardır. Osman Keskiöglü'nun da ifade ettiği üzere "sahife bugünkü mânada sahife, kâğıdın sahifeleri, kitabın sahifeleri mânasına değildir. Yazmaya elverişli geniş ve yassı her şey sahifedir; Yassı taş parçaları, taş kapakları, kemik, hurma dalı, papirüs, tuğla, deri, bez"¹³⁰ gibi . O'na göre sahabe Kur'an'ı yazmada öncelikle tercih ettikleri malzeme bez gibi kolay kullanışlı şeyler olmuştur. Mekke'ye nazaran Medine de yazı malzemeleri daha fazladır. Çünkü orada Ehl-i kitaptan Yahudiler vardı. Onlarda kitap olması hasebiyle yazı malzemeleri daha kolay bulunuyordu.

Zannedilmemelidir ki sahabe Mekke döneminde yazı malzemelerinden sadece kemik ve taş kullanırdı. Keskiöglü "Öyle olsa (öyle olsa idi hicret esnasında) nakli güç olurdu" diyor. Kur'an'ın Mekke döneminde yalnız taş ve kemikler üzerine yazılmadığını delili olarak Keskiöglü Kâbe'ye asılan Muallakât-ı Seb'ayı örnek vermektedir.¹³¹

1.4.1.3. Ezberlenmesi

Kur'an'ın korunmasında etkili olan ikinci âmil onun ezberlenmesidir. Keskiöglü, Hz. Peygamber zamanında kâmilten yazıldığı gibi yine o devirde kâmilten

muhalafet ederek Kur'an'ı iki kapak arasına getirmesi için Hz. Zeyd'i görevlendirmiştir. Hz. Ebu bekir bunu bilmeden yaptı denilirse, o zaman Hz. Ali Allah Rasulunun vasiyetini korktuğu için vey başka bir nedenle söylemeyerek emre karşı çıkmıştır. Bize göre bu iki rivayet sahih olamaz. Çünkü Ya Hz. Ali'nin Ya da Hz. Ebu Bekr'in Hz. Peygamberin emrine muhalafet söz konusudur. (Keskiöglü, *Kur'ânı-ı Kerim Bilgileri*, s.88.)

¹²⁹ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 74.

¹³⁰ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 76.

¹³¹ Nitekim Araplar, şiir müsabakalar yaparlar, meclisler kurarlardı. En güzel şiiri söyleyenler takdir edilir, ün kazanırdı. Seçilen en güzel şiirler şeref nişanesi olarak Kâbe'ye asılırdı. Bunlara askı mânasına gelen "Muallâkat" denirdi. Bunlar yedi Arap şairinin seçilmiş en güzel birer kasidesidir.

ezberlendiğini ifade etmiştir. Yazar, Kur'an'ın bir çok sahabe tarafından ezberlendiğini gösteren farklı rivayetler aktarmıştır. Onlardan biri Bi'ri Maunede şehit düşen yetmiş kurradır. Buradaki Kurrayı Keskiöğlü, ibn Hacer(ö. 852/1449)'in izahına dayanarak "Kur'an'ı ezberlemek ve onu başkalarına öğretmekle maruf kimselerdir"¹³² şeklinde tarif etmiştir. Dolayısı ile şehit düşen 70 kari aynı zamanda Kur'an'ı ezber bilen kimseler idi.¹³³

1.4.2. Hz. Ebû Bekir Dönemi: Suhuf Hâlinde Cem Dönemi

Osman Keskiöğlü cem'i ikiye ayırmaktadır:

1. Tilaveten cem'i.
2. Kitabeten cem'i

Yazarın Tilaveten cem'den kastı; Hz.Peygambere inzal olan Kur'an'ın ayet ve sûrelerin sırasıyla ezberlenmesi ve okunmasıdır. Buradan Kur'an'ın yazılmadığı anlamı çıkmaz. Zira O'nun nazarında Kur'an-ı Kerim Asr-ı Saadette kâmilten yazılmış baştan sona kadar âyet ve sûreleri tertip olunmuştur. Ancak vahiy devam ettiğinden Hz.Peygamber hayatta iken Kur'an, bir cild haline getirilmesi mümkün değildir. Zira bir cild halinde toplayabilmek için Kur'an'ın nüzulünün tamam olması, vahyin kesilmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Osman Keskiöğlü, Kur'an tilaveten cem oldu diyerek ayet ve surelerin tevfiği olduğunu vurgulamak istemiştir. İfade ettiğimiz nedenlerden dolayı Kur'an-ı Kerim her ne kadar bir cild halinde toplanmamış olsa da Hz. Peygamber tarafından sahabesine ayetlerin ve surelerin tertibini göstermiştir. Bunu en büyük delili de Onların namazda ve namaz dışında Kur'an'ın bugünkü tertibe göre okumalarıdır.

Kitabeten cem'den kastı ise Hz. Ebubekir zamanında Zeyd bin Sabit başkanlığında bir grup sahabenin deri, hurma dalı, kemik gibi muhtelif sahifelerde

¹³² Keskiöğlü, *Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, s. 89.

¹³³ Keskiöğlü, *Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, s. 89.

yazılı olan Kur'an'ı yeniden deri yapraklar üzerine yazarak bir cild haline getirilmesidir.¹³⁴

Bilindiği gibi Hz. Peygamber döneminde sahabeden bazıları Kur'an'ı cem edenler olmuştur . Hz. Ali, Sa'd bin Âbid, Muâz bin Cebel, Zeyd bin Sâbit gibi.¹³⁵ Ama bunlar hep ferdi teşebbüs olarak kalmıştır. Kur'an'ın asıl cem'i Hz. Ebu Bekir döneminde Zeyd bin Sabitin riyasetinde gerçekleşmiştir. Hz. Zeyd'i bu vazifenin başına getiren Hz. Ebu Bekir'dir. Halifeyi buna sevkeden sebep Yemame Savaşında 700 veya 1500 şehidin verilmesidir. Asıl teklif Hz. Ömer'den gelmiştir. Halifenin de kalbi bu teklife yatışınca cem emrini vermiştir. Keskiöğlü Halifenin neden bu iş için Hz Zeyd'i seçtiğini şöyle izah ediyor: “ Cem'de aranan meziyetler tam mânasiyle Zeyd Bini Sabit'te toplanmıştı ki, başta yazı işlerini iyi bilmesidir”.¹³⁶ Aynı zamanda Zeyd Peygamberimizin vahiy katibidir ve yazısı güzel olan biridir. Rasûlüllah zamanında Kur'an'ın tamamını ezberlemiştir. O'nun kıraatı, Peygamberin Cebrâil'e son arza'da sunduğu kıraattır.¹³⁷ Görüleceği gibi Hz. Zeyd bu iş için en ehil kişidir.

Keskiöğlü'nun Hz. Zeydin derleme işinde takip ettiği metod hakkında söylediklerini maddeler halinde özetleyebiliriz:

1. Getirilen âyet ve sûrelerin(yazılı metne uygun) ezberlenmiş olması,
2. Metnin Peygamberimizin huzurunda yazılmış olması,¹³⁸
3. Son arzaya katılmış en az iki şahidin şahitlik etmesi,
4. Sedace tilaveti mensuh olan âyetlerin alınmaması.¹³⁹

¹³⁴ Demirci, *age*, s. 150.

¹³⁵ Vecdî, Ferid b. Mustafa, *Dâiretu maarifi'l-karn : er-rabi' aşr el-işrin*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1971, VII, 666.

¹³⁶ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.96

¹³⁷ Danî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevi, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersumi mesahifi ehli'l-emsar maa kitabi'n-nakd*, (thk. Muhammed Ahmed Dehman), Mektebü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, Dımaşk, 1940, s. 121. Demirci, *age*, s.146-147. Çetin, Abdurrahman, *Kur'an ilimleri ve Kur'an-ı Kerim tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s.75.

¹³⁸ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.93

¹³⁹ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.94. Krş. Çetin, *age*, s. 78

1.4.3. Hz. Osman Dönemi: Mushaflar Hâlinde Çoğaltma (istinsah) Dönemi

Keskioğlu'nun nazarında, Hz. Osman'ı Kur'an'ı çoğaltmaya sevkeden sebep sahabe arasında çıkan kıraat ihtilaflarıdır. Nitekim Hz. Osman bu ihtilâfların giderilemesi adına bir heyet kurmuştur. Heyet, Hz Ebu Bekir zamanında cem edilip Hz. Hafsa'nın evinde muhafaza edilen Kur'an'ı istinsah ederek çoğaltacak ve İslâm beldelerine göndererek kaynayan fitne ateşini söndüreceklerdir. Ancak onların arasında da bazen ihtilaflar yaşanmıştır. Müellif bunun sebebini şöyle izah ediyor:

“ Bence bütün ihtilaf rivayetleri bu imlâ meselesi etrafında döner dolaşır. Kıraat ihtilafı da bundan doğmaktadır... O zaman imlâ kaideleri tesbit edilmiş, muayyen bir şekil almış olmadıklarından ve yazı şekli de çeşit çeşit kıraetlere müsait bulunduğu için ihtilaf bundan çıkıyordu. Yoksa âyetin Kur'ân'iyetinde şüphe yoktu”.¹⁴⁰

İşte bu yüzden Halifenin heyete verdiği en önemli emir, Kur'an'ın herhangi bir ihtilaf durumunda Kureyş lehçesine göre yazılmasıdır. Çünkü Kureyş lugâti esastı ve yine bunundan dolayıdır ki kâtip Ensar'dan, dikte eden de Kureyş'ten idi. Said imlâ ediyor, Zeyd ise yazıyordu. Heyet istinsah işini tamamlayınca Hz. Osman 5 veya 7 nüshayı İslâm beldelerinde gönderdi ve böylece ihtilaf ortadan kalktı.¹⁴¹

1.5. Yedi Harf Meselesi

İslâm ulemasının tarih boyunca üzerinde en çok tartışmış olduğu mevzulardan biri de “Yedi harftir”. İbnu'l-Cezeri(ö.833/1429) *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-*

¹⁴⁰ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*,s. 97.

¹⁴¹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*,s.100

Aşr da bu ihtilafların sayısını kırka kadar çıkarmıştır.¹⁴² İhtilafların sebebi rivatlerde geçen yedi harften tam olarak ne kastedildiğinin ifade edilmemesinden kaynaklanır. Bundan dolayıdır ki her re'y sahibi meselenin açığa kavuşması adına içtihat etmiştir.

Keskioğlu'na göre yedi harften murad yedi lügat veya meşhur Arap lehçelerdir. Yedi lügattan maksat ise “lafız ve maddesi farklı kelimeleri birbiri yerine kullanmaktır. Diğer bir ifade ile aynı veya yakın bir manaya gelen değişik lafızlardır. Mesela Arapça'da “gel” manasına gelen Helümme(هلم),Teal(تعال), Ekbil (أقبل) Kasdî (قصدى) Nahvî (نحوى) gibi müterâdif kelimeleri birbiri yerine kullanmak gibi .

Müellifimiz bu konuda şöyle diyor: “ Yedi harf üzerine nüzûl ile alakalı kelimeler müteradif, eş anlamlı meselesidir”.¹⁴³

Müellifimiz bu yaklaşımına yine şöyle delil getirmektedir : “Harfin bir manası da lügâttir. Daha sonraları harf kelimesinden kıraât yani telaffuz kastedilmektedir. İbn Mes'ud harfi diyerek, İbn Mes'ud kıraâti kasedederler”.¹⁴⁴

Bu görüş aynı zamanda başta Taberi (ö.310/922) olmak üzere, Süfyan b. Uyeyne (ö.198/812), Ahmed b. Muhammed (321/933), Abdullah b. Vehb ve cumhurun görüşüdür.¹⁴⁵

Osman Keskioğlu'nun bu konudaki izah ve yaklaşımları İmam Taberi (ö.310/923)'nin söylem ve yorumları ile şekillenmiştir. Biz bunu Keskioğlu'nun eleştirdiği görüşleri Taberinin sözlerine yer vererek, onun üzerinden yaptığını net bir şekilde görmekteyiz.¹⁴⁶

Keskioğlu, sayının aynı olmasından dolayı yedi harfin yedi kıraat ile karıştırılmamasına dikkat çekmiştir. O'na göre Kur'an Arap dili ile inmiştir. Yazıda Kureyş lehçesi esas alınmakla birlikte Rasulullah Kur'an'ın neşri için muhtelif lehçelerle de okunmasına ruhsat vermiştir. Çünkü her kabilenin bir telaffuz tarzı ve harf çıkışı şekli vardır. Dolayısıyla Medine'deki bazı kabilelere Kur'an'ı Kureyş lehçesiyle okumak zor geliyordu. Bu her toplumda mevcut olan bir olgudur. Hz. Peygamber bu kolaylığı vahye dayanarak yapmıştır. Farklı lehçelerle okuyanlar da

¹⁴² İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, (thk. Ali Muhammed Dabba), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, thz., I, 22-25.

¹⁴³ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 177.

¹⁴⁴ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 172.

¹⁴⁵ Çetin, Abdurrahman, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yeri Harf ve Kıraatler*, s. 127

¹⁴⁶ Bk. Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.173-173.

Hız. Peygamberin müsaade ettiği şekilde okumuşlardır. Yoksa herkes, her Arap lehçesiyle istediği gibi okumamıştır. Lehçeler arasındaki ihtilaflar manayı bozacak türden değildir, kabile lehçelerinin gereği müteradif sözle okuyuşlardır. Bu ruhsat Hız. Osman dönemine kadar devam etmiştir. İhtilaflar artınca Hız. Osman müslümanları bir kıraât ve bir Mushaf etrafında toplamıştır.¹⁴⁷

Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu görüş aynı zamanda Taberi'nin görüşüdür. Burada akla şöyle bir soru geliyor, madem Hız. Osman ümmeti bir kıraât üzere cem etti, diğer altı harfe ne oldu?!

İmam Taberi'nin Hız. Osman zamanında Kur'an'ın sadece Kureyş lehçesi ile yazıldı demesine karşılık¹⁴⁸ Keskiöğlü, Kur'an'da Kureyş lehçesi dışında az da olsa bazı kabilelerin lugat ve lehçelerinden var olduğunu belirtmiştir. Hatta acem dilinden Farsça, Türkçe, Yunanca, Habeşçe, İbranî ve Süryanî kelimeri bile mevcuttur. O'na göre Arap kabilelerinin muhtelif lehçeleri kureyş lehçesiyle kaynaşmış, ancak kabile lugâtlarının bozuk lehçelerinden bir şey girmiş değildir.

Netice itibarı ile diyebiliriz ki; Keskiöğlü, kolaylık için ruhsat verilen yedi harfin yedi Arap lehçesi olduğu görüşündedir. Bu lehçeler Hız Osman döneminde kadar devam etmiştir. Sahabe arasında ihtilaf çıkınca Hız. Osman'ın emri ile Kureyş lehçesi ile yazılmıştır. Kur'an'da az da olsa Kureyş dışında Arap lehçelerinden hatta yabancı dile ait kelimeler vardır.

1.6. Kıraât ve Kurra

Kıraât sözlükte “okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek” anlamında masdardır.¹⁴⁹ İbnü'l-Cezerî kıraati şöyle tarif ediyor: “Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı

¹⁴⁷ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 177.

¹⁴⁸ Taberî, *age*, I, 59-60.

¹⁴⁹ İbn Manzur, *age*, XI, 78.

okuyuşları konu edinen bir ilimdir”¹⁵⁰ Ayrıca kıraat imamlarından her birinin tercih ettiği okuyuşlar için de kıraat terimi kullanılmıştır: Nâfi‘ kıraati, Âsım kıraati gibi. ¹⁵¹

Keskioğlu, farklı kıraatlerin doğuşuna zemin hazırlayan temel saiklerin başında lehçelerin geldiği görüşündedir. Nitekim Kur’an’ı yedi muhtelif lehçe ile okuma ruhsatı Hz. Osman dönemine kadar devam etmiştir. Sahabe arasında çıkan ihtilafları ortadan kaldırma adına Hz.Osman dört kişilik bir heyet kurmuş ve Hz. Ebû Bekir’in cem ettirdiği Mushafı esas alarak Kur’an’ı yeniden istinsah(çoğaltarak) ettirerek müslümanları bir mushaf etrafında toplamıştır.Halifenin heyete verdiği en önemli emir, Kur’an’ın herhangi bir ihtilaf durumunda Kureyş lehçesine göre yazılmasıdır.¹⁵² Çünkü esas olan Kureyş lugâtidir¹⁵³

Keskioğlu, Hz. Osman heyete her ne kadar Kureyş lehçesi ile yazın demiş ise de Kur’an’da Arap lehçelerinden az da olsa mevcuttur diyor. O’na göre lehçelerin hepsi birbirine karışmış ve kaynaşmış, ortaya en fasih, en belîğ ve en selis bir dil çıkmıştır. Bu farkların çoğu med, kasır, imâle, izhâr, idgâm gibi hususlardır. Örneğin bazıları sonundaki (hum) (هم) zamirini hareke ile عليهم منهم okur. Bazıları da إليه فيه lere (يه) ilâve ederek okur. Kur’an bir kelimeyi değişik yerlerde muhtelif lehçeler tarzına göre kullanır. براء براء gibi. Hicaz halkı براء kullanır, Temim ve diğer Araplar براء derler. Her iki kelime de Kur’an’da vardır. Hz. Osman’ın kıraâtleri Mushafı paylaştırmasını böyle anlamak gerekmektedir.¹⁵⁴

Tabiîn döneminde “kıraatlar tesbite başlanmış, tefsir ve hadîs gibi Kıraat ilmi de tedvin olunmuş ve müstakil bir ilim halini almıştır. Daha sonra kıraatlar öğrenilen şahıslara nisbet olunarak onların namiyle anılmaya başlanmıştır”. Ve kıraatlarla ilgili pek çok kitaplar kaleme alınmıştır. Kıraat kitapları, her kelimenin vücuhi kıraatini, telâffuz şeklini tesbit etmiş, kimin hangi kelimeyi nasıl okuduğunu göstermiştir. Keskioğlu bu alanda ilk eser verenler başında iki isim zikreder. O iki isim; Ebu Ubeyd Kasım bin Sellâm(ö.224/838) ve Ebu Hâtim Sicistani (ö. 255/869)’dir. Sahih kıraatta bulunması gereken şartları ilk olarak gündeme getirenlerin başında Kasım Bin Sellam

¹⁵⁰ İbnü'l-Cezerî , *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1980 s. 9

¹⁵¹ Mekkî, Ebû Tâlib, *el-İbane an meani'l-kıraat*(thk. Abdülfettah İsmail Şelebi), Dâru Nehdati, Mısır, thz., s.41-42.

¹⁵² Birişik, Abdülhamit, *Kıraat İlimi ve Tarihi*, Emin Yayınları, İstanbul 2004, s.40.

¹⁵³ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 97.

¹⁵⁴ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 161- 162.

Ebû Ubeyd de gelir. O, bu şartları “*Kitabu’l-Kıraat*” isimli kitabında dile getirmiştir. Maalesef bu kitap kayıp olduğundan dolayı biz bu bilgileri O’nun kitabından nakleden İbn Enbari(ö.328) gibi ulemadan öğrenmekteyiz.¹⁵⁵ Bu şartlar Kasım bin Sellâm’dan yaklaşık altı asır sonra gelen İbnü'l-Cezerî ile daha bir yaygınlık kazanır. İbnü'l-Cezerî, kıraatta aranan şu üç şartı zikreder:

1. Arap diline, bir şekilde (vecih) bile olsa uyan
2. Hz. Osman mushafından birine ihtimâlli olarak dahi olsa uygunluk arz eden
3. Sağlam bir senede sahip olan her bir kıraat (okuyuş) sahihtir.¹⁵⁶

Keskioğlu bu şartlarla ilgili şöyle diyor: “Mütevatir kıraatlarda bu üç şart tamamı ile bulunmak şarttır. Hazreti Osman'ın istinsah ettirmiş olduğu Mushafı takdiri olsun uyması şarttır. Çünkü bu Mushafı bazı imlâ değişiklikleri vardır.”¹⁵⁷

Yazar, Hz. Osman'ın Mushafına takdiren muvafık olma şartına

ayetin *ملك يوم الدين* kelimesini örnek göstermektedir. “Bu kelime bütün Mushafı *ملك* şeklinde yazılıdır, Resm-i hat böyledir. *مالك* okunur ve o yazılış bu okunuşa müsaittir. Mushafın yazısında bir çok yerlerde elif hazfolunmuştur. *سبحن* ve *الرحمن* gibi, işte mütevatir kıraatlar bu şartlara göre olanlardır.”¹⁵⁸

Keskioğlu, “*Kur’an’ı Kerim Bilgileri*” kitabında sırayla mütevatir, meşhur, Haber-i vahid kıraat ve karilerini saymıştır.

Mütevatir yedi kıraat sahibi yedi Kurrâ şunlardır:

1. İbni Kesîr

Ebû Ma’bed Abdullah b.Kesîr b.Amr ed-Dârî: (120/738)

¹⁵⁵ ed-Düleymi, Casim Muhammed, *Kitabü’l-kırâât*, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi Ebû Ubeyd, Divanü’l-Vakfi’s-Sünni Merkezü’ d-Dirasat ve’l-Buhusi’l-İslâmiyye , 2007/1428, s.67.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî , Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi’l-kıraati’l-aşr*; (thk. Ali Muhammed Dabba), Dârü'l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, thsz, s.9.

¹⁵⁷ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 159.

¹⁵⁸ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri* s. 160.

Mekke Kıraat imamıdır.

2. Nâfi'

Ebû Ruveym Nâfi' b. Abdîrrahman b. Ebî Nuaym el-Leysî:1(69/785)
Medîne Kıraat imamıdır.

3. İbn Âmir

Ebû İmrân Abdullah b. Âbdullah b. Âmir b. Yezîd el- Yahsubî: (118/736).
Şam Kıraat imamıdır.

4. Ebû Amr

Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ b. Ammar el- Mâzini el-Basrî: (154/771).
Basra Kıraat imamıdır.

5. Hamza

Ebû Umâre Hamzetü'bnü Habib b. ez-Zeyyât el-Kûfi: (156/773).
Kûfe Kıraat İmamıdır.

6. Kisaî

Ebü'l-Hasen Ali b. Hamze b. Abdillâh el-Kisaî: (189/805)
Kûfe Kıraat İmamıdır.

7. Âsım

Ebû Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kufî: (v.127/745).
Kûfe Kıraat İmamıdır.

Mütevâtir olan bu yedi kıraatten sonra meşhur olan üç kıraat gelir ki onlar üç zata nispet edilir:

Meşhur kıraatler

1. Ebu Cafer Yezid Medenî (v. 132/ 749).
2. Yabkub b. İshak (v. 205/820)
3. Ebu Muhammed Halef bini Hişam (v. 229 843).

Haber-i Vahid

1. Hasan Basri (110/ 728).
2. İbni Muhaysın (123/ 740).
3. Yahya El-Yezidî (202/817).
4. Muhammed bini Ahmet Şenebuzî (328/939).

Keskioğlu, 14 kıraatı ziktettikten sonra bunların dışında Şâz, Mevzu, Mudrec gibi kısımlarının da olduğunu belirtmiştir. Bunların hepsini açıklamış ve bu kıraatlerle ilgili eser yazan ulemanın ismini vermiştir. O, diğer kıraatlere nazaran Şâz kıraatın¹⁵⁹ üzerinde biraz daha fazla durmuş. Çünkü eskiden olduğu gibi ihtisas devrinde de bazı din düşmanların bu alandaki rivayetlere sarılarak Kur’anda hata bulmaya çalışmışlardır.¹⁶⁰ Usulcüler, fukaha şaz kıraatin Kur’an olmadığına icma etmiştir¹⁶¹.¹⁶² Tarihte en çok şâz kıraat ile okuyanların başında İbn İŞenebuz gelir. Müellif, Şaz kıraat ile ilgili şu örneği vermektedir:

“ Cum’a günü Namaza nida olundukta Allahın zikrine koşun” âyetindeki (fes'âv = koşun) yerine (فامضو = gidin) veya (fes'av = koşun) yerine (فامشوا = yürüyün)

¹⁵⁹ Şaz kıraat; sahih kıraatin şartlarından herhangi birini veya daha fazlasını taşımayan her bir kıraate şâz denir. (Birışık, *age.*, s.80.)

¹⁶⁰ Şâz kıraatlara dair ilk eser yazan şahıs Ebu'l-Fadl Muhammed bin Cafer Huzaîdir. Bu zat kıraatleri cem ederken mevzu kıraatleri de toplamıştır. Mevzu kıraatlerin arasında İmamı Azam’a nispet edilen علماء الله من عباده العلماء kıraati de vardır. Keskioğlu bu kıraatin mevzuu hatta münker olduğunu söylüyor. Müellif, Şaz kıraatler hususunda en belirgin örnek olarak İbn Şenbuzu vermektedir.

¹⁶¹ Birışık, *age.*, s. 81.

¹⁶² Şâz kıraatler namazlarda ve ibadet maksadıyla okunmaz, ancak faikhî meselelerin çözümünde ve Arap dilinde şahid olmak üzere kullanılabilir.(Birışık, *age.*, s. 81.)

2. KURÂ'N İLİMLERİ

2.1. İ'câzu'l- Kur'ân

Keskiöğlü, Kur'an-ı Kerim'i her hususta muciz bir kitap olduğu görüşündedir. Müellifimizin Kur'an'ın sonsuz i 'caz deryasından ele almış olduğu yönleri noktalar halinde ele alıp izah etmeye çalışalım.

2.1.1. Kur'an-i Kerim'in Maksat ve Gayesi, Lafız ve Üslubu, Mana ve Muhteva Yönüyle Mucize Oluşu.

2.1.1.1. Gayesi yönüyle mucizedir; çünkü teşrii ebedidir. Talimatı muhkemdir. Edebi üstündür. Ahlakı tehzib eder. İrşadatı bütün insanlığa şamildir. Kıssaları ibret vericidir. Hikmeti yerindedir. Fazilet destanıdır.

2.1.1.2. Üslubu yönüyle mucizedir; çünkü sözlerin en güzelini seçer. Terkiplerin en sağlamını kullanır. En güzel kelimeleri, en mükemmel bir nizamla işler ve en tatlı ahengi verir. İnci dizisi gibi dizilmiş lafızlardır. Teşbihleri en parlaktır. Bozuk ve kaba şeyler yoktur.

2.1.1.3. Mana yönüyle mucizedir; çünkü nefsin mutmain olacağı manalar ondadır. Ruhları sarar. Kelplere zühü ve takvayı doldurur. Gönüllere şifa verir. Kur'an yalnız balagattaki lafızlardan kuvvet almaz. Belagattaki sözlerin tekrarlarına tekrarlarına eskir. Halbuki kur'an okundukça tazelenir. Ruhlara işler, ruhlar ona sarılır.¹⁶³

¹⁶³ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 249-250.

Keskiöglü'na göre Kur'an hem lafız hem manası ile mucizedir. Bu nedenledir ki İbn Haldun(ö. 808/1406)'nun “ Bilmiş ol ki, nazım ve nesirde sözün sanatı lafızlardadır, manada değil. Mana lafza tabidir. Asıl olan da budur... Manalar herkesin zihninde vardır. Dil ile konuşulduğu şekilde düşünüldüğü için, ayrı bir bilgi ve sanata muhtaç değildir. Asıl sanat bu manaları anlatmak için lafızlardan cümle ve ibareler kurmaktır. Kelimeler ve terkipler lafızların manaların kalıbı mesabesindedir. Nasıl ki içine su doldurduğumuz kaplar gerek altın ve gümüşten olsun, ister sedef, cam veya topraktan yapılmış olsun, içindeki su aynı sudur.”¹⁶⁴ sözüne katılmaz, çünkü mana ve lafız ayrılmaz bir bütündür.

Ruh ve beden ne ise söz ve anlamda odur. Sanat sadece lafızların terkiibinde değildir. Sanat, yüce ve ulvi manaları en belig ve en bedi lafızlarla anlatabilme kabiliyetidir.

Kur'an ne lafzı mana için nede sözü anlam için feda etmeden her birinin hakkını vererek bu sanatın erişilmez zirvesi olmuştur.¹⁶⁵

2.1.2. Harflerin Ses ve Musiki İle Mûcize Oluşu

Keskiöglü, Kur'an'ın harflerinin muhteşem dizgisinden hareketle her harfi bir müzik nağmesine benzetmektedir. Bu harflerden çıkan lahuti sesin, katı kalpleri yumuşattığını ve ruhları kur'an'a çektiğini söyler. Kur'an'ın bu icaz yönünü şöyle açıklar:

“Şiirde harfler, musikisini vezinden alır. Kur'an ise şiir değildir, vezinsizdir. Fakat heyeti mecmuasından hasıl olan ahenk, öyle tatlı ve ruhları sarar ki, Arapça bilmeyen birisi bile, Kur'an'ı dineyince onun sadasına bayılır. Şuuru titrer, kalbin derinlikleri çalkalanır. .. Bu hassa arapçaya mahsus denemez. Çünkü Kur'an'dan başka bir şey dinlese bu halet arız olmaz. Kur'an'ın bu i'cazını kimse inkara yol bulamaz.”¹⁶⁶

¹⁶⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, Abdurrahmanb. Muhammed, (thk. Derviş Cüveydi) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1415/ 1995, s. 576-577.

¹⁶⁵ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 199

¹⁶⁶ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri* 198.

2.1.3. Kelimenin Sesi

Osman Keskiöglu, Mustafa Sadık Rafî(m.ö.1937)'nin “İ'câz'ül-Kur'ân kitabından naklettiğine göre kelimeni üç tane sesi vardır:

- a. Ruhun sesi; harflerin, mahreçlerin hareketleriyle ve sözün terkibiyle meydana gelir.
- b. Aklın sesi; manevi bir sestir.Sözün doğrudan doğruya ruha intikalini temin ede
- c. His ve şuurun sesi. Sözde bu ses ne kadar duyulursa, belâgatın sesi onda odar tecelli eder.¹⁶⁷

Keskiöglu, Kur'an'ın i'cazının ruhu bu seslerle tecelli ettiği kanısındadır. Arapça'da ruhun sesi ve aklın sesi vardır. Ama şuurun sesi açık değildir. İşte Kur'an, harflerin, kelimelerin, hareke ve seslerindeki tertibi ile bu sesi duyurmuştur.

Kelimeler, bazı şeyleri anlatmada kifayetsiz kalır. Fakat sözün ifade edemediğini his duyar. Şuur hisseder. Kur'an'ın kelimeleri öyle mükemmel sıralanmıştır ki hisse ve şuura beşerin anlatamadığı sesleri ve manalarını duyurur. Bundan dolayıdır ki, Kur'an'ın harflerinden veya kelimelerinden birinin yerinden oynatmak hemen âhengi bozacaktır.¹⁶⁸

Yeri gelmişken şunu hemen belirtelim ki, Kur'an'ın harflerindeki ve kelimelerindeki ses i'cazını dile getiren kişi M. Sadık Rafî¹⁶⁹dir. Keskiöglu, Rafî'nin yapmış olduğu bu yöndeki izahlarını kendi edebî ve sade üslûbu ile bazen kayanak göstererek bazende göstermeyerek Türkçeye aktarmıştır.

¹⁶⁷ Rafî', Mustafa Sadık, *İ'cazu'l-Kur'ân ve'l-belagatü'n-nebeviyye*, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-Lübnan, 1973/1393, s. 220-221.

¹⁶⁸ Keskiöglu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.199.

¹⁶⁹ Rafî', *İ'cazu'l-Kur'ân*, s.212-219,220-235.

2.1.4. Keskiöglü'nun Sarfe Nazariyesine Yaklaşımı

Sarfe, sözlükte “geri çevirmek, engel olmak” anlamına gelir. Belâgatta ise Kur'an'ın benzerini meydana getirme gücünün bulunduğu, fakat inkârcıların bu gücü kullanmasının Allah tarafından engellendiği tezine dayanan i'câzü'l-Kur'ân teorisini ifade eder.¹⁷⁰

Osman Keskiöglü, Sarfe Teorisini kabul etmeyenlerin safında yer almıştır. Bu teoriyi savunan Mutezili alim Nazzam gibilerini de tenkit etmiştir.

Nazzam(ö.835/221), Kur'an'ın i'cazını sarfede olduğuna inanır. Şöyle ki: Kur'an, içerdiği edebî özellikler bakımından Hz. Peygamber'in nübüvvetini kanıtlayan bir mûcize olmayıp geçmiş ilâhî kitaplar gibi Allah'ın insanlara bildirdiği emirleri ve gayba dair haberler içermektedir. Fesahat ve belâgat itibariyle Kur'an'ın benzerini, hatta ondan daha üstün olan bir kitabı Arap ediplerinin meydana getirmesi aklen mümkündür. Ancak Allah, inkârcılardan Kur'an'la yarışma cesaret ve bilgisini onlardan alarak bu işi gerçekleştirmelerini engellemiştir. Bu sebeple Kur'an'ın mûcize oluşu, Allah'ın aslında yapma gücüne sahip oldukları bu işten inkârcıları geri çevirmesi (sarf) fiiliyle irtibatlıdır ve teori adını bu fiilden almıştır.¹⁷¹ Bu görüşe İbn Hazm (456/1064) ve Şia'dan Şerif Murteza (436 /1044) da katılır.¹⁷²

Keskiöglü, Nazzam'ın bu görüşünü, “kendisi müşahede ve tecrübeye büyük ehemmiyet verir, akli esas tutardı. Fakat i'caz hakkında olduğu gibi işte böyle gayri makul şeyler de ortaya atardı”, diyerek eleştirmiştir.¹⁷³ Sonra da Bâkîllânî(478/1085)'nin, *I'câzü'l- Qur'ân*'ından¹⁷⁴ ve Suyûtî (1445/1505)'nin *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*¹⁷⁵ kitabından pasajlar iktibas ederek Sarfe teorisi çürütmeye çalışmıştır.

¹⁷⁰ Yavuz, Şevki “Sarfe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1999, XXXVI, 140.

¹⁷¹ Yavuz, “Sarfe”, *DİA*, XXXVI, 140.

¹⁷² Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.203

¹⁷³ Keskiöglü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.203.

¹⁷⁴ El-Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib, *I'câzü'l- Qur'ân*, (thk. İmad'u-Din Ahmed Haydar), Muesset'ü-l Kutup Essekafiyye, Beyrut, 1411/1991, s.43. Ayrıca Bk. el-Hâlidî, Salâh Abdülfettâh, *el-Beyân fî I'câzi'l- Qur'ân*, Amman 1989, s. 81, 82-83, 108.

¹⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*, II, s. 1005-1006.

Keskioğlu'na göre Kureyşlilerin Kur'an'ın muarazası karşısında şu iki tavidan birini takınmışlardır:

1. Nazire söylemeye çalışmış, fakat saçma sapan şeyler ortaya çıkmıştır. Cahiliye devrinin en yüksek nesir şekilleri Kur'an'ın i'câzkar belâgatı yanında çok sönük kalmıştır.

2. Bu meydan okuma karşısında er meydanına çıkmaktan bile kaçındılar. Bu işe yanaşmaya dahi cesaret edemediler.¹⁷⁶

2.2. Kur'an'ın Üslûbu

Daha önce Keskioğlu'nun Kur'an'ın üslûbunu i'caz vecihlerinden saydığını zikretmiştik. Müellifin bu husustaki izahlarının önemsedüğimizden dolayı mevzuuya biraz daha detaylı ele almak isteriz.

Kur'an'ın üslûbu, Kur'an ifadesindeki kelimelerin seçiminde ve cümlelerin teşkil edilmesinde ve konuların beyan edilmesinde, kendisine mahsus anlatım tarzının olması demektir.¹⁷⁷Keskioğlu'na göre Kur'an'ın kendine özgü hârikulade bir üslûbu vardır. O, ne nazımdır ne de nesirdir. Nazım ve Nesir gibi her hangi bir kurala tâbi değildir. Beşerin edebiyat tarzına da benzemez. Allah'ın sözü bütün sözlerin ve kuralların üstündedir.¹⁷⁸

O, bu meyanda Taha Hüseyin(m.ö.1973)'in yaptığı üçlü taksime katılır. Taha Hüseyin, Arapça'da kelimelerin ve edebi yazıların; nazım, nesir ve Kur'an olmak üzere üç kısma ayrıldığını söylemektedir. Müellif, Taha Hüseyin'in bu tasnifinden hareketler Kur'an'ın, nesir ve nazımdan farklı olarak bambaşka bir üslûp takip ettiğini belirtir. Zîra ayetlerin ve kelimelerin dizilişinde kendine özgü bir ses musikisi vardır. Bu ses hiçbir metinde mevcut değildir. Yine O, Mısırlı edip Zeki Mübarek(m.ö.1957)'in *en-Neşrü'l-fennî fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî* adlı kitabında

¹⁷⁶ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.186.

¹⁷⁷ Yıldırım, Suat, *"Kur'an'a Bakışlar"*, Işık akademi Yayınları, İstanbul 2011, s.277. Yine bk. Sarıçam, İsmail, *Sonsuz Mucize Kur'an İlmî ve Ebedî Sırları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 654.

¹⁷⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.182

Kur'an'ı nesirden saymasını kabul etmez.¹⁷⁹ Çünkü nesirde fasıla sonları aynı sesle biterken Kur'an'da durum farklıdır. Ayetler her zaman aynı fasıla ile bitmez. “Âyetler cümle demek değildir. Cümlelerin kelimeleri bazen öbür âyette kalır.”¹⁸⁰

Keskioğlu, Kur'an üslûbu ile Eski Ahid, *Muallekât-ı Seb'a* (Yedi Askı), Ebül-Alâ Maarî (ö. 449)'nin *Fusûl ve Gâyât'ı* ve Hz. Peygamber'in sözlerindeki üslûbu arasında mukayese yaparak Kur'an'ın Hz. Peygamberin kelâmı olmadığını ispat etmeye çalışmıştır.¹⁸¹

Keskioğlu Kur'an üslûbunun üstün nezaheti ile Tevrat ve İncil'de geçen edebe mugayir ve ahlâka dışı sözleri gösterme açısından Lut (a.s)'ın ve Hz.Şuayb(a.s)'ın kıssalarını örnek vermektedir.¹⁸² Eski Ahit'e göre Hazreti Lüt'un iki kızı mağarada babalarını sarhoş ederek nevbetle onunla yatıp hâmile kalmışlardır. Kur'an'da ise buna benzer edeb ve terbiyeye muhalif tek bir kelime dahi varit değildir. Açık olarak söylenmesi nezaketsizlik sayılan şeyleri mecaz ve kinaye yolu ile anlatır. Keskioğlu, misâl olarak Kur'anda geçen Hz.Şuab'ın iki kızının kıssasını verir. Kasas Suresinde Yüce Allah onları anlatırken şöyle buyuruyor:

“Bir tanesi utana utana yürüyerek geldi de seni babam çağırıyor dedi.”¹⁸³

Yazar, âyeti değerlendirirken şöyle diyor:

“Hazreti Şuayb'ın kızlarından bahsederken kullanılan şu üslûba bakın:

Hicap ve hayâ, namus ve iffet mümessili bir yürüyüş. Burada gösterilen edeb ve nezahete bak. Kibarlığa ve nezakete bak. Bir genç kızın en büyük ziyneti olan mahcup tavır, utangaçlık halidir. Utanarak mahcup bir yürüyüşle geldi.

Bu üç kelimenin ifade ettiği mâna pek derindir. Kur'an'ın mucizesi hep böyledir. Bir yabancıya söz söylerken utancından renkten renge giren bir masum kız hâli. İşte edebi kemal buna derler. Kemali edep de budur. Kur'an'da böyle şeyler var. Kur'an böyle ders veriyor. En güzel fikirleri, en yüksek bir âhenkle anlatır. Ruhları sarar ve sarsar. En katı kalpleri fetheder. Kin ve nefret kusanları birbirine ısındırır ve kaynaştırır. Hakka boyun eğmeye mecbur eder.”¹⁸⁴

¹⁷⁹ Mübarek, Zeki, *en-Neşrû'l-fennî fi'l-karnî'r-râbi' el-hicrî*, Dâr'ul-Cil, Beyrut, thz.,s. 107.

¹⁸⁰ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 114.

¹⁸¹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.182-183.

¹⁸² Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*,s. 258.

¹⁸³ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, 308

¹⁸⁴ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, 308

2.2.1. Âyet ve Hadis Üslûbu Arasındaki Fark

Keskioğlu'na göre Hz. Peygamberin hadisleri ile Kur'an arasındaki fark hemen anlaşılabilir kadar barizdir. Ancak Arapça'yı bilmeyen bir adamın sözü bu konuda delil ve ölçü olamaz. Bazı müsteşriklerin dediği gibi Kur'an, Hazreti Muhammed'in ürünü olsaydı, Hadisler ile Kur'an arasında fark olmazdı. Ayetlerin kendine özgü özellikleri olduğu gibi hadislerinde kendine has özellikleri vardır. Hatta her ikisinin sözleri dahi birbirinden ayrılmaktadır. Bunu anlamak için kişinin Arapça'nın inceliklerine vakıf olması gerekir . Keskioğlu, Kur'an'a dil uzatan oryantalistlere ilim ve teknoloji asrında olduklarını hatırlatarak şu doktor örneğini veriyor:

“ İlaç hususunda doktorun sözüne inanılır, bu hususta da mutahassısının sözüne bakarız. İhtisas devrindeyiz. Aynı şahıstan aynı zaman içinde böyle kaideleri ve zabıtları itibariyle ayrı, tesir bakımından farklı iki nevi sözün çıkması nasıl olur? Demek bu iki nevi kelâmın kaynağı başkadır. Vakıa hadis de vahiydir. Fakat hadisin lafzı vahiy değildir. Ayetin ise lafzı da Allah indinden inzal olunmuştur.”¹⁸⁵

İkisi arasındaki farkı gösterme adına Allah Rasulünün Veda Haccında söylediği

أَيُّهَا النَّاسُ، اسْمَعُوا مِنِّي أَيُّهَا لَكُمْ ، فَاِنِّي لَا أُدْرِي لِعَلِّي لَا أَلْقَاكُمْ بَعْدَ عَامِي هَذَا فِي مَوْقِفِي هَذَا أَيُّهَا النَّاسُ
 إِن دِمَائِكُمْ وَأَمْوَالِكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ إِلَيَّ أَنْ تَلْقُوا رَبِّكُمْ، كَحَرَمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا فِي بِلَدِكُمْ هَذَا، إِنَّكُمْ سَتَلْقَوْنَ
 رَبَّكُمْ تَسَاءُ لَكُمْ عَنْ أَعْمَالِكُمْ وَقَدْ بَلَغَتْ.¹⁸⁶

sözü ile aynı zamanda ve aynı mekanda nazil olan

الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ
 مُتَجَانِفٍ لِإِثْمِهِ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

ayetini misal getirmektedir.

¹⁸⁵ Keskioğlu, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, s. 183-184.

¹⁸⁶ Muslim, hacetü'n-nebiy, 2137.

Keskioğlu, Kur'an üslûbundaki yüksek âhengi ve halavetinin, tekrarında değil, asıl işin sırrı eserin içinde olduğunu söylüyor. *Fusûl ve Gâyât* adlı eseriyle Kur'an'ı taklide kalkışan Ebül-Alâ Maarî (449/1057)'nin sözleri beğenilmeyip sönük kalmıştır . O da: “Lisanlar onu 400 sene mihraplarda cilâlasın, düzeltsin, bak o zaman nasıl olur!”¹⁸⁷ demiştir.

Yazar, Ebül-Alâ Maarî'nin eserinin üzerinden 400 küsur sene mihraplarda lisanların pürüzlerini cilalamasını beklediği eserinin üzerinden 900 küsur yıl geçmesine rağmen aynı yerde durduğunu, bir değişmenin olmadığını, beşerin yapıtı ile Allah kelamının asla aynı kefedede tutulamıyacağını dile getirmektedir. Keza Müellif, Maarî'nin eserinden daha eski maziye sahip olan *Muallekât-ı Seb'a* (Yedi Askı) şairlerinden İmriül-Kays'ın: “ قفا نيك من ذكرى حبيب ومنزل ” diye başlayan kasideyi misal veriyor. O'na göre kasidenin üzerinden 1400 yıl geçmesine ve binlerce kişinin dinleyip okumsına rağmen, kaside, şiir mertebesinden bir parmak bile ileri geçmiştir. Hep aynı şiir olarak kalmıştır.¹⁸⁸

Netice olarak diyebiliriz ki Keskioğlu, Kur'an'ın kendine özgü bir üslubunun olduğuna, ne şiire, ne nesire ne de herhangi bir beşerin üslubuna benzemediği kanaatindedir. Haidisler de buna dahildir. Onu muharref semavi kitaplardan ayırt eden en büyük özellik üslûbundaki yüksek nezahettir. “Tekrarlandıkça tesiri artan bir kelam varsa o da Kur'an'dır. Yer ve gök kitapları içinde ona bu haslette benzeyen başka bir kitap yoktur. Bu da Kur'an'ın mucizesidir. Allah Kelâmı olduğuna en büyük delildir.”¹⁸⁹

2.3. Müteşabihat Ve Hurûf-i Mukatta

Kelime olarak “Hurûf-i Mukattaa” kesik harfler anlamına gelir. Bunlardan kasıt Arapçadaki hece harfleridir.

¹⁸⁷ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 183. Krş. el-Maarri , Ebü'l-Ala Ahmed b. Abdullah b. Süleyman Ebü'l-Ala el , el-Fusul ve'l-gayat fî temcidillah ve'l-mevaiz, (thk. Mahmûd Hasan Zenati), el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Beyrut 1982.

¹⁸⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri* , s. 183

¹⁸⁹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri* , s. 183

Bir terim olarak ise Kur'an-ı Kerim'deki 29 surenin başında yer alan, bir veya birden fazla harfin birleşmesinden meydana gelen harflere verilen isimdir.¹⁹⁰

Keskioğlu "Hurûf-i Mukattaa"yı şöyle tarif eder: "Bazı sûrelerin başlarındaki "Elif, Lâm, Mim, Yasin, Nun, Hamim" gibi harflere "Mukataât-ı Süver"denir."¹⁹¹

Osman Keskioğlu Mukatta harflerini -Suyutî ve birçok alim gibi- müteşabihattan saymaktadır. İslâm alimleri müteşabihatın tevil edilip-edilmemesi hususunda Selef ve Halef olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Selef, yani eskiler bu gibi müteşabihatı teville gitmez. Manasını Allah bilir diyerek iman etmekle iktifa ederler. Halef (sonrakiler) ise bunları, zındıkların ve bâtniyyenin batıl tevillerine karşı makul bir tevil ve tefsir ile açıklamaya çalışmışlardır. Keskioğlu, müteşabihatın te'vili konusunda Selef'in görüşünü benimsediğini şöyle dile getiriyor:

"Müfessirler Levhi Mahfuz, Ümm-i Kitab, Leyle-i Kadir gibi lâfızları çeşitli surette tefsir etmişlerse de bunlar da Kürsi, Arş, Sidre-i Münteha gibi müteşâbihâtandır. Bu hususta selefın mesleki çok ihtiyatlıdır. Bunlara îman ederiz, Mahiyetini anlamaktan beşer aklı âcizdir. Bunların ilmi ind-i ilâhidedir. Lügat mânalarından bu kelimelerin medlullerine, bu isimlerin müsemmalarına intikal güçtür. Lügat mânaları belli. Fakat bunlar birer dinî ıstılah olmuştur. Bunlar hakkında Allah bilir demek düşer. Mev'iza kitaplarında bu hususlara ait tafsilâtın çoğu sahih bir senede, doğru bir rivayete dayanmaz."¹⁹²

Yazarın bu görüşü mukattaa harfleri için de geçerlidir. Biz bunu O'nun mukatta harflerinin anlamlarından ziyade, onların işlevi, nüktesi ve faydaları üzerinde durmasından anlayabiliyoruz.

Ne var ki, müellif mealinde müteşabih ayetleri çevirirken Halef'in görüşüne de başvurduğunu yani tevil ettiğini görmekteyiz. Bununla ilgili örnekler mealine izlediği metod ele alınırken verilecektir.

Keskioğlu, hurufu mukattaa ile ilgili görüşlerini, bu harfler hakkında serdettiği görüşler üzerinden vermiştir. Hem bu kavillerin bazılarını hem de O'nun bu görüşlere yaptığı değerlendirmeleri kısaca arz etmeye çalışalım.

¹⁹⁰ Çelik, Ömer, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Erkam yay., İstanbul 2012, s. 160.

¹⁹¹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 68.

¹⁹² Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 62.

1. Huruf-u mukattaa vahyin nüzülü esnasındaki sesidir. Sûre ilk defa kulaklara çalan bu garip harflerle başlar, tâ ki nazar-ı dikkati celbetsin ve kulak versinler, dinlesinler. Çünkü müşrikler Kur'an'ı dinlemek istemiyorlardı. Bu görüş Suyuti'nin görüşüdür. Osman Keskiöğlü bu yaklaşım hakkında şöyle diyor:

“Bunlar musikî notaları gibi makam vermek içindir. Bunların Mekki sûrelerde olması bu kavli tekid eder”.

2. Huruf-u mukattaa sûrelerin isimleridir. Bunlarla kasem yemini yapılmak istenmiştir.¹⁹³

Keskiöğlü bu görüşten sonra şöyle der: “bu gibi müteşabihatın bir faydası da gayrı mahdud ilhamlar içinde engin mânaları hatırlatması, zihinlere tasavvur yarışı için meydan hazırlamasıdır. Herkes zihni kuvveti müsaadesi nisbetinde tasavvur etsin, edebiyatta katı'¹⁹⁴ dediğimiz sanat, tasrihten daha şümullüdür.”¹⁹⁵

3. Bunlar remizdir, kısaltmadır. İbni Abbas diyor ki: ELM: الم Ene Allah, A'lemu (Ben Allah bilirim) ELR: Ene Allah erâ. (Ben Allahım görürüm) "ELR, HM, ن،م،ح،م bunlar toplandığında Errahman ismi olur.

Yazar, İbn Abbas'ın görüşünden hareketle bu harflerin remiz ve işaret hatta şifre olabileceklerini söylüyor. Bu görüşünü de şöyle açıklıyor: Bu harfler 14'dür. Bir harften beş harfe kadar çıkar: Nûn Kaf Hamim, Ayın Sin Kaf: عسق،حم،ن Bu harfler elifbanın 28 harfinin tam yarısıdır ve içlerinde noktalı noktasız harflerin her nev'inden vardır. Nokta ile birbirinden ayrılan harflerin noktasızları alınmıştır: Cim, Ha, Hı, Rı,

Ze, Sin, Şın, Sad, Dad, Tı, Zı, Ayın, Gayın." Bunların hep noktasızları alınmıştır: ع،ط،ص،ح،ر،س،ص،ط،ع "Ha, Rı, Sin, Sad, Tı, Ayın." Diğer

ء،ي، "Elif, Kaf, Kef, Lâm, Mim, Nun, He, Ye" harfleri de mukataat harflerindedir. İşte bu on dört harf birden beş harfe kadar muhtelif şekillerde tertip olunmuştur. Başlıca gurupları: المر،الم،طسم،حم' "Elif, lâm, râ ve mim, Tasin mim, Hamim.”

¹⁹³ ez-Zamahşerî, *age*, I, 134

¹⁹⁴ "Katı': Bir şeyi anlatırken sözü kesip bırakmaktır. Bu yolda kesilen fikir müphem ve anlaşılmaz bir şekilde bırakılmayıp yeni ilave edilen cümle ve fikir, ilk fikri daha kuvvetle anlatır ki okuyana veya dinleyene burada anlatılacak çok şey olduğunu ifade eder". (Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.70

¹⁹⁵ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 70

Yine harflerin sayısından hareketle müellif bu harflerde tesadüf-i bedîi vardır diyor. Şöyle ki; bu harfler 29 sûrede tekrarlanır; 14 harftir. Arapçada (Lâ)'yı çıkardıktan sonra hece harfleri 28 kalır. Böylece hece harflerinin yarısı sûre başlarında zikrolunmaktadır. Hece harfleri: Mechur ve Mechur, Şedit ve Rahve, yâni açık ve kapalı, sert ve yumuşak, gibi kısımlara ayrılır. Bunların da hep yarılarını alırsak mukataat harfleri olan 14 çıkar ve hece harflerinin yarısı demektir.

Mehmuslar 10 harf olup yarısı 5'dir.

Mechurlar 18 olup yarısı 9'dur.

Bunların toplamı 14 olur, ki hece harflerinin yarısıdır. Sert harfler 8 olup yarısı 4'dür.

Yumuşaklar 20 olup yarısı 10'dur. Bunların da toplamı 14 olur, bütün harflerin

Kapalı harfler 4 olup yansı 2'dir. Açık harfler 24 olup yarısı 12'dir. Bunların da toplamı 14 olur, ki harflerin yarısıdır. Hece harflerinin 14'ü noktalı, 14'ü noktasızdır. Harfî târif katılanlar 14, katılmayanlar da 14'dür, Kameriyye ve Şemsiyye harfleri.¹⁹⁶

“Hem huruf(harflerin) hecenin yarısı, hem de harflerin envainin(türlerin) yarısı olan 14 harf sûre başlarında zikrolunmak, bu sırf tesadüf eseri değildir. Bu “Hakîm ve Habîr Allah tarafından" nâzil olan Kur'an'ın hakkaniyetine delildir. Hattâ 14 rakkamı biyolojide bir çok mühim şeylerin sayısıdır. En enteresan ve ince bir âzâ olan elin mafsalları(eklem) 14'dür. Amudu fikiriler(omurga kemikleri) 14, kuyruk fıkraları(kemikleri), kanadın büyük tüyleri hep 14'dür. Yâni 14 rakamının bir ehemmiyeti vardır. Bunun yarısı olan yedi rakamı da bir remz taşır.”¹⁹⁷

Görüleceği üzere Keskiöglü 29 surenin başında geçen mukatta harflerini bir çok açıdan ele almıştır. Üzerinde en çok durduğu noktalardan biri de bu harflerin birer “sembol ve işaret” olmasıdır. O, sayıların dili ile Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kur'an'ın Allah tarafından indiğine dair pek çok delil vardır. Onlardan biri de Kur'an'daki sayısal mucizedir. İşte müellifimizde bu metodu

¹⁹⁶ Keskiöglü, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, s.70- 71.

¹⁹⁷ Keskiöglü, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, s. 71.

kullanarak rakamların lisanı ile Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu ispat etmeye gayret etmiştir.

2.4. Âyetler ve Sûreler Arasında Münasebet

Münâsebet sözlükte yakınlık ve benzerlik anlamına gelmektedir.

Istılahta ise : Birbirini takip eden kelime ve cümlelerin arasında mana itibarı ile makul bir irtibat ve alakanın bulunması demektir. ¹⁹⁸

Münasebet ilmi, âyetlerin ve sûrelerin tertibi meselesiyle de çok yakın bağı olan bir ilimdir. Onun en büyük amacı, Kur'an tertibinin ve nazımının fevkalâde bir uyum içinde olduğunu ibraz ederek Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu ispat etmektir. Bu nedendir ki âyetlerin ve sûrelerin tenasübünden bahseden bir çok müellif bir şekilde surelerin tertibinden bahsetmiş ve onların sıralanışının ilâhi olduğunu göstermeye çalışmıştır. ¹⁹⁹ Osman Keskiöğlü da bu minval üzere yürüyerek Tenasüp ilmiyle âyetlerin ve sûrelerin sıralanışının tevkifi olduğunu delillendirmeye ve Kur'an'ın tertibi sonradan düzenlenmiştir diyen E. Dermenghem ve W. Muir gibi müsteşriklere cevap verme gayretinde bulunmuştur. O, ayetlerin ve surelerin teribinin tevkifi olması hususunda şöyle der:

“Âyetler ve sûreler birbiri ardısına öyle sağlam bir şekilde, bedii bir tarzda sıralanmıştır ki, onları asla yerinden oynatmaya gelmez. Onlara bu tertibi veren Allahu Zülcelaldir. Sûrelerin tertibinde uzunluk ve kısalık gözetildiği gibi mevzu itibarıyla da birbirlerine kenetlenmişlerdir. Ayetlerin, kelimelerin, hattâ harflerin ve harekelerin tertibi en bedi' bir şekildedir, yüksek bir âhenk verir. Bu tertip ancak, ilmi her şeyi muhit olan Allahın eseridir. Buna beşer fikri nüfuz edemez. İnsanların mahsulü olan şeylerde böyle yüksek âhenk görülemez.” ²⁰⁰

Keza Keskiöğlü, sûrelerin ve âyetlerin birbirleriyle olan sıkı münasebet ve insicam nedeniyle eldeki Kur'an-ı Kerim tertibinin en ideal ve en mükemmel bir tertip olduğu kanaatindedir. O'na göre nüzûl sırasıyla tertip yapılamazdı, çünkü sûrelerin ancak bir kısmı bir bütün halinde nâzil olmuştur, diğerleri ise farklı

¹⁹⁸ Tuncer, Faruk, *Kur'an Surelerindeki eşsiz ahenk*, ışık yay., İstanbul 2003, s. 24.

¹⁹⁹ Yılmaz, Mehmet Faik, *“Ayetler ve sureler arasındaki münasebet*. M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmi Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Basılmamış doktora tezi) İstanbul, 1995, s.

²⁰⁰ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.170.

zamanlarda âyet âyet inmiştir. Bu itibarla ayetlerin nüzul sırası ile tertibi yapılacak olsa idi bir sûrenin âyetleri bir yerden ayrılmak icap ederdi. Sahih rivayetler Hz.Peygamber'in âyetleri ve sûreleri nasıl tertip ettiğini göstermektedir. Her biri konusuna ve aradaki alâka ve münasebete göre yerli yerine konmuştur. Aynı zamanda nüzûl sırasına göre tertip etmek tam bir fikir vermez. Zîra bir sûredeki âyetlerin bir kısmı uzun zaman sonra inmiştir . Arada başka sûreler ve âyetler vardır. Mekke'de inmeye başlayan ayetler Medine'de tamamlanmış ve bir sûre haline gelmiştir. Onun için sûrelerin nüzûl tarihine göre tertip oluması o kadar fazla bir şey ifade etmez. Âyetleri ise nüzûl sırasıyla tertip edince Kur'an'ın kül halindeki bütünlüğü, âyetler arasındaki bağıllık çözülür. Onun için en doğru olan tertip eldeki mevcut tertiptir.²⁰¹

Keskioğlu bu konuda şöyle der: “Ayrı ayrı sebepler ve hadiselerle nâzil olan ayetler arasında bile (öyle) bir münasebet ve bağlantı var. Sûreler ve âyetler bu tertibi üzere nâzil olmamışken yine öyle bir bağlantı var ki bu tertip bile bir mucizedir. Hem parça parça nâzil olmuş , bir araya toplanmış ise öyle yekpare bir kül halinde ki, insan o tenasüpe hayran kalıyor. Sûreler ve âyetler birbirine öyle kenetlenmiş ki, arada birini oynatmağa gelmez. .. Kur'and'da bir müfredat var Fakat bir de ruhî terkip vardır. Mufredatın lûgatları yapılmış. Arapçanın sayısız lûgat kitapları var. Fakat muhalled ve ebedî terkiplerini bedialar halinde getirip ysaşatan kur'and'dır.Kur'an'ın insan kelâmı olmadığına delil de budur. 23 senede kısım kısım nazil olup ta baştan nazil olanla sonra nazil olan arasında tam bir insicam, mükemmel bir nizam bulunması, belâgat, âhenk bakımından birbirine müsavi olarak mütenasip bir surette bir tertibe havi olması işte Kur'an mucizesi.”²⁰²

İmdi, yazarın âyetler ve sûreler arasındaki münasebet hakkında verdiği örnekleri arzetmeye çalışalım.

1. Âyetler Arasındaki Münasebet

²⁰¹ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s.181.

²⁰² Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 174.

Keskioğlu, ayetler arasında münasebet ile alakalı Bakara sûresindeki fâiz âyeti ile sadaka âyetini örnek vererek şöyle diyor:

“Bakara Süresindeki ribaya dair olan âyet, sadakaya ait olan âyetleri takibeder. Bunun sebebi şudur: Sadakaya dair olan âyetler ile riba yapmanın günah olduğunu anlatan âyetler fakara lehinde olan âyetlerdir. Bunlardan maksad hep fakirlerin halini ıslah içindir. O günkü ictimai şartlar bu iki nevi âyetlerin birlikte nüzulüne müsait değildi. Ribayı menetmeden önce içtimai heyeti hazırlamak gerekti. Onun için manaca, konuca ve gayece birbirine bağlı olan bu iki âyet ayrı ayrı zamanlarda nazil olmuştur. Fakat mevzuları birbirine yakın olduğundan tertipte yanyana yazılmışlardır. Bunu yapan Resulü Ekremdir. Bütün rivayetlerden ve gördüklerimizden anlıyoruz, ki Kur'an'ın tertibi son derece mükemmeldir”.²⁰³

2. Sureler Arasında Tenasüp

Keskioğlu, sûreler arasında tenasüb olduğunu söylemekle kalmamış, aynı zamanda onların arasında nasıl bir münasebet olduğunu bilfiil göstermeye çalışmıştır.

Biz burada , Yazarın, Fatiha ile Bakara, Ali imran, Nisa ve Maide sureleri arasında yaptığı münasebeti örnek vermeye yetineceğiz. Müellif bu surler hakkında şöyle der:

“Fatiha'nın yeri hakikaten Kur'an'ın başıdır. O, Kur'an'a giriş, mukaddime, önsöz mesabesindedir... İslâm dininin mevzuunu, gayesini ve esaslarını ihtiva eder: Din mefkuresi bunda toplanmıştır. Hak yolu gösterir, hidayete ulaştırır. Beşer için bundan daha yücebir gaye var mıdır ? Fatihayı okurken “ Yârab bize hidayet et” diyerek dua ediyor, Allah'a yalvarıp niyaz ediyoruz. Rabbimiz de duamızı kabul buyurarak hidayet mi istiyorsun kulum? Al işte hidayet veren kitap budur der gibi: “ İşte o kitap, bunda şüphe yok, müttakiler (kötülükten korunacaklar) için hidayettir” diye başlayarak hidayet yollarını izah ediyor.... Fatiha'da İslâm'ın esasları öz olarak bildirildikten sonra İslâm'ın gayesi mefkuresi; Bakara, Al-i imran ve Nisa ve Maide surelerinde uzun boylu izah ve tafsil olunuyor. Kur'an'ın beşte birini tutan bu dört uzun sûre Müslümanlığı mufassalan anlatıyor. Onu geçmiş dinlerle, hele terreddi etmiş

²⁰³ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 112. Krş.

ve tahrife uğramış Yadudilik ve Hıristiyanlıkla mukayese ederek yapıyor. Yahudiliğin gösterişlere kıymet vererek dinin ruhunu ihmal ettiğini, hidayetden uzaklaştığını bildiriyor, Hıristiyanlığın ise hedeften ayrılarak İsa hakkında boş şeylerle uydurduğunu, dalalete düştüğünü, Dini Hakkın esaslarını ihmal ettiğini söylüyor. Bu meyanda hayırlı ümmet, ümmeti vasat olan Müslümanların ferdî, ailevî, hukukî, medenî vazifeleri sayılıyor, hakları veriliyor. Bilhassa de Nisa sûresinde Hz. Âdem'in hilkatı(yaratılışı), eşinin yaratılması zikrolundaktan sonra onlardan bir çok kadın, erkek zürriyet ürettiği ve bunların ictimî ve hukukî durmlarına temas ile nikâh, muharremat, sıhriyet miras gibi meselelerin cümlesi beyan olunmuştur".²⁰⁴

Mevzuunun başında da ifade ettiğimiz gibi Osman Keskioglu'nun âyetlerin ve sûrelerin münasebetinden bahsetmesinin asıl amacı âyetlerin ve sûrelerin tevkifi olduğunu, yani vahye dayandığını ispat etmektir. O bu argümanla genelde sûrelerin ve âyetlerin çoğunun veya bir kısmının tevkifi olmadığını söyleyenlerin, özelde de E. Dermenghem ve W. Muir gibilerin Kur'an'ın tertibi Hz. Peygamberin vefatından sonra yapıldı diyenlerin iddialarını çürütmeyi hedeflemiştir.

2.5. Garibu'l-Kur'ân(Kur'anda Garip Kelimeler)

Garîb kelimesi sözlükte “yurdundan uzak kalan; tek ve nâdir olan; bilinmeyen, mübhem ve kapalı ” gibi anlamlara gelir. Kur'ân-ı Kerîm Arapça'nın Kureyş lehçesiyle nazil olmakla birlikte diğer Arap lehçelerinden gelen veya yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan kelimeler de ihtiva etmektedir. Kur'ân'da, az kullanılmasından dolayı mânası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsir ilminde Kur'ân'daki bu tür kelimelerin açıklanması Garîbü'l-Kur'ân'ın konusunu teşkil etmektedir.²⁰⁵

Kur'an'ı Kerim, her ne kadar Kureyş lehçesiyle nâzil olmuş olsada, içinde garip kelimelerin olması bir vakiadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Kur'an'da var olan garip kelimeleri üç gruba ayırabiliriz.

²⁰⁴ Keskioglu, *Kur'an Tarihi*, s. 176-177.

²⁰⁵ Cerrahoğlu, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân," *DiA*, XIII, 379.

1. Yabancı dillerden gelenler.
2. Farklı Arap lehçelerinden girenler.
3. Anlaşılması zor ve güç olanlar.

Keskioğlu, Kur'an'a yabancı dillerden ve muhtelif Arap lehçelerinden giren kelimelerin sebebinin Mekke'nin bir kültür ve ticaret merkezi olması, Arapların çok farklı kültürden insanlarla iletişim kurmasıyla açıklamaktadır. Özellikle hac mevsiminde Mekke'de kurulan Ukaz, Mecenne ve Zü'l-Mecaz panayırının bunda rolü çok büyüktür. Orası şiir yarışmalarının düzenlenmesi yanı sıra uluslararası bir ticaret merkezi konumundadır. Bu vesileyle Araplar değişik kültür ve dillerle tanışma fırsatı bulmuştur. Diğer yandan Araplar ticaret maksadı ile kuzeye ve güneye giderek farklı bölgenin insanı ile iletişim imkanı yakalamıştır. Bu temaslar ve ticari münasebetler sonucunda Farsca, Yunanca ve daha pek çok dillerden kelimeler Arapçaya girmiştir²⁰⁶. Osman Keskioğlu bu meyanda "En büyük kültür lisanıdır. Milletlerin birbirleriyle temasları neticesinde ilk müteessir olan lisanıdır."²⁰⁷ diyerek insan-insan ilişkilerde en çok etkilenen şeyin dil olduğunu vurgulamaktadır.

Osman Keskioğlu, Kur'an'da Arapça olmayan kelimelerin bulunma nedenini bu kelimelerin çoğunun Araplarda olmayan, Arap hayatının tanımadığı şeylere ait kelimeler olmasına bağlamaktadır. İlk olarak yabancı kelimeler Mekke lisanı olan Kureyş diline oradan da hac mevsiminde yapılan temaslar neticesinde de diğer Arap kabileler arasına yayılmıştır.²⁰⁸

Bazı İslâm uleması; İbn Cerir, İbn Faris, eş-Şafi (h.ö. 204) ve Ebû Ubeyde gibi Kur'an'ı Kerim'de yabancı kelimelerin mevcut olmadığını savunmuşlarsa da Keskioğlu gibi birçok âlim²⁰⁹ bu görüşe katılmamışlardır. Gelişmiş hiçbir dil, sırf kendi ırkının kelimelerinden meydana geldiğini söylemek mümkün değildir. Kaldı ki, Kur'an inmeden önce yabancı dillerden Arapçaya girmiş ve zamanla Arapçalaşmış kelimelerin bulunması, onun için bir kusur sayılmıyacağı gibi, Kur'an'ın Arapça

²⁰⁶ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.178.

²⁰⁷ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.178.

²⁰⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.178.

²⁰⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara,1985, s.153. Ayrıca Bk. Çetin Abdurrahman, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 237; Suyutî, / Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Mühezzeb fima vakaa fi'l-Kur'ân mine'l-Muarreb* (thk. Tehami Raci Haşimi), thz., s.57.

olduğuna dair âyetlere de aykırı düşmez.²¹⁰ Keskiöğlu, bazı kelimelerin milletlerin lûgatlerinden olması Kur'an'ın fasih ve açık olmasına alsa hâlel getirmiyeyeceğini ifade etmiştir. Yine O, Arapçada yabancı dillerin varlığını ve herhangi bir dilde yabancı kelimenin olmamasının mümkün olmadığını şöyle dile getiriyor:

“Arapçaya da başka milletlerin dillerinden kelimeler girmişti. Zaten yeryüzünde başka dilden kelime almayan tek bir dil var mıdır? Bugün birbirine yabancı saydığımız diller arasında müşterek kelimeler yaşamıyor mu? Hele bir guruptan olan diller arasında bunlar ne çoktur. Fransızca, İngilizce, Almanca ile Farsça arasında müşterek kelimeler ne kadar boldur. Bu dillerde Arapçadan alınma kelimeler de vardır. Türkçede Farsça, Farsçada Türkçe kelimeler çoktur. Böylece Arapçada da, başka dilden kelimeler mevcuttur. İslâmın geniş müsamaha ve ilmi hürriyet devrinin âlimleri bu kelimeleri tesbit etmişlerdir.”²¹¹

Kur'an-ı Kerim'e giren yabancı kelimelerin sayısı ile ilgili ulema farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Mesela Tacüddini Sübkî (756/1355) Kur'an'da Arapça olmayan kelimelerden yirmi yedisini bir manzumede toplamıştır. Sonra İbni Hacer (852/1448) 24 kelimeyi buna ilâve etmiştir.²¹² Süyutî “*el-Mühezzeb fima vakaa fi'l-Kur'ân mine'l-Muarreb*” isimli eserinde yabancı kelimelerin Kur'an'da 210 olduğunu söylemiştir.²¹³

Keskiöğlu, Kur'an'da yabancı kelimelerin sayısı ile alakalı herhangi bir rakam vermez. O sadece yukarıda adı geçen ulemanın görüşlerini ve Kahire Şarkiyat Enstitüsü Sami Diller Profesörü Jeffery'nin Kur'an'daki yabancı kelime sayısını 320'ye çıkardığını serdetme ile yetinmiştir. Ne var ki, müellifimiz Jeffery'in verdiği bu sayıya katılmamış görünüyor ki O'nun görüşünü aktarınca şu değerlendimeyi yapıyor: “ Bunların üçte biri mevki isimleri ve şahıs adlarıdır. Alemler değişmez. Kalanın bir kısmı Sami dillerle kök maddeleri müşterektir. Telâffuz ayrılır.”²¹⁴

²¹⁰ Çetin, *age*, s.237-238.

²¹¹ Keskiöğlu, *Kur'ânı Kerim Bilgileri*, s.179.

²¹² Keskiöğlu, *Kur'ânı Kerim Bilgileri*, s.179.

²¹³ Süyutî, *el-Mühezzeb fima vakaa fi'l-Kur'ân mine'l-Muarreb* s.199. Müellif muarreb olan kelimelerin rakamını 231 olduğunu söylemiş olsada bunların 12 tanesi Arapçadır.

²¹⁴ Keskiöğlu, *Kur'ânı Kerim Bilgileri*, s. 179.

Kur'an'a giren yabancı kelimelerden örnek olmak üzere şu kelimeleri verebiliriz.

1. İstebrak, Yunanca.
2. Ebben, Habeşçe.
3. Sündüs, Farsça.
4. Gassak, Türkçe.
5. Merkur, İbranice.²¹⁵

Keskioğlu'nun "mânaları herkes tarafından kavranılmamaktadır" dediği anlaşılması zor olan kelimeler özbe öz Arapça'dır. Yazar bu nev'i kelimelerin garip kelimelerden sayılmasını şu sebepleri göstermektedir:

1. İslâm, bazı kelimeleri vaz' oldukları lügat mânasından alıp dini bir mânaya nakletmiş , yeni yeni mefhumlar, medlüller, mânalar getirmiştir: Küfür, imân, salât, zekât, riba gibi.

2. Müteradif kelimelerin olması. Müteradif; yazılıp, telâffuz, kökü ayrı ayrı olduğu halde aynı mânaya gelirler. Bunlara da müteradifler deriz.

3. Müşterek kelimelerin olması. Her dilde olduğu gibi Arapçada bazı kelimeler telâffuz ve yazılış aynı olduğu halde muhtelif mânalara gelir. Meselâ "Hûda" kelimesi 17 mânaya kullanılır. Sebat, din, dua gibi.

4. Âdeten müstamel olduğu mânalardan başka mânalara gelenler.²¹⁶

²¹⁵ Keskioğlu, *Kur'ânı Kerim Bilgileri*, s. 180/

²¹⁶ Keskioğlu, *Kur'ânı Kerim Bilgileri*, s. 181.

2.6. Tekrarlar

Tekrar, Arap dilinde kullanılagelen bir üslûptur. Kur'an, Arapların alışık oldukları bu üslûbu daha güzel ve daha câzib bir şekilde devam ettirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bazen bir kelimenin, bazen de bütün bir âyetin tekrar ettiğine şahid olmaktayız. İsmail Cerrahoğlu, "Bunun sebebini vaziyet ve icabatta aramak lâzımdır. Bundan başka Arap dili ve üslûbu bakımından da tekerrür lüzumlu bir keyfiyettir"²¹⁷ diyor.

Keskioğlu, Kur'an'daki tekrarlar ile ilgili şunları söylüyor:

"Kur'an-ı Kerim'in, hâdiseler ve münasebetler dolayısıyla nâzil oldu ... Bazan birbirine benzeyen hâdiseler tekerrür edince âyetler de tekrar iniyordu. Bu pek yerinde idi."²¹⁸

Yazar, bu sözlerden sonra Cahiliyye döneminde kadının konumunu örnek vererek şöyle diyor: "Cahiliyet devrinde kadın bir zevk ve eğlence âleti küçüklüğüne düşmüştü. Kadının cemiyette bir mevki ve hukuku yoktu. Kadın mirasçı olamazdı. Hattâ bazı suretlerde kadın miras malı gibi taksime tâbi tutulurdu. İslâmiyet kadına hürriyet ve hukuk verdi ve bu âdeti kaldırdı. Kadına miras verilmesi cahiliyet an'anelerine alışık Araplara ağır geldi. Hazreti İbni Abbas diyor ki:

"Feraiz âyetleri inip de İslâmlık erkek çocuğa olduğu gibi kıza ve anaya da mirastan hisse verince, halk bunu fena karşıladı. "Kadına da dörtte bir, sekizde bir, kıza yarım hisse veriyor, küçük oğlana da veriyor." dediler. "Bunlar muharebeye gitmiyor, ganimet elde edemiyorlar ki..."²¹⁹

²¹⁷ Cerrahoğlu, *age*, s.173.

²¹⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 66

²¹⁹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 66-67

“ İşte Kur’an’ın tekrarları böyle bir lüzum üzerinedir. Kadını hiçe sayan geri zihniyetlilere hakkı kabul ettirmek için tekrarlıyordu”.²²⁰

Keskioğlu, toplumda var olan bazı kötü âdetlerin ve hurafelerin izâle edilmesi için Kur’an’da bazı hakikatlerin tekrar edildiğini ifade etmiştir. Bu olumsuz manada geçerli olduğu gibi olumlu manada da geçerlidir. Örneğin Namaz, Zekat, infak gibi ibadetlerin toplumda yerleşmesi için birçok kez Kur’an’da tekrar edilmiştir.

2.7. Nesih meselesi

Dini bir hükmün sonra gelen, yine dini bir delil ile kaldırılmasıdır. Kendinden önceki hükmü kaldıran delile “nâsîh” hükmü kaldırılan delile de “mensuh” adı verilir.

Keskioğlu, Kur’an’da nesih olgusunu kabul etmekle birlikte sayısının çok az olduğu kanaatindedir. Ancak bu konuda bize herhangi bir rakam vermez. Ulema, neshedilen ayetlerle ilgili farklı sayılar vermiştir. Bazıları nesih kavramını çok geniş tutarak ifrata kaçmıştır. Neshedilen ayetleri 300’e kadar çıkarmışlardır. İbn Hazm (ö. 320/923), Hibetullah (ö. 410/1019), ve İsfarainî (ö.h.471) gibi.²²¹Keskioğlu’na göre Nasih ve Mensuh ayetler listesinin bu kadar kabarık olması, nesih kelimesinin çok suistimal edilip, mutlakı takyid eden, ammı tahsis kılan, mücmeli beyan eden ve istisnaları dahi nesih saymalarından kaynaklanır.²²² O bu meyanda istisna ile ilgili Asr suresinin misalini veriyor. Bu sureyi bazı âlimler hem nasih hemde mensuh ayetler listesine koymuşlardır. Halbuki bu surede istisna vardır, nesih yoktur.²²³

Hakikaten bu alanda mütekaddim ulema arasında bir kavram kargaşası yaşanmıştır. Yukarıda geçtiği üzere neshi istisna yerine kullananlar çok olmuştur. Taberi bunun en bariz örneklerinden biridir.

Osman Keskioğlu, Hanefî mezhebin Kur’an ile Sünnet arasında nesih cereyan eder görüşünü benimsemekle birlikte bazı ayetlerin neshi konusunda farklı

²²⁰ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 66-67.

²²¹ Kaya, Remzi, *Kur’an’da Nesih*, Bursa 2001, s.19.

²²² Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.206.

²²³ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s.209

hareket etmiştir. Örneğin Hanefiler “İçinizden ölüp, eşler bırakacak olanlar, evlerinden çıkarılmaksızın, senesine kadar eşlerinin geçimini sağlayacak şeyi vasiyet etsinler; eğer çıkarlarsa kendilerinin meşru olarak yaptıklarından dolayı size sorumluluk yoktur. Allah güçlüdür, Haki'dir”.(Bakara: 240) ayetinin “Sizden ölen erkeklerin geride bıraktıkları eşleri, (süslenmeden) kendi kendilerine dört ay on gün (iddet müddeti) beklerler...”.(Bakara: 234) ayetiyle neshedildiğini söylerler. Ancak Keskiöglü, bu iki ayetin birbirini neshetmek yerine birbirlerinin hükümlerini tadil ve tavih ettiğini ifade etmektedir.²²⁴

Yine O, vasiyyet âyeti diye bilinen Bakara suresindeki , “Sizden birinize ölüm gelip çıktığı vakit eğer mal bırakacaksa anaya, babaya, yakın akrabaya meşru bir surette vasiyette bulunmak takva sahipleri üzerinde bir hak olarak farzedildi” âyetini, Hz. Peygamerin Veda haccındaki hutbesinde :

“ Biliniz ki Allah her hak sahibine hakkı vermiştir. Artık vârise vasiyet yoktur” hadisi ile değilde mîras ayeti ile neshedildiği söyler. Müellifimize göre sünnet, miras ayetini tasrih ve beyan etmiştir.

Halbuki Hanefilere göre meâlini verdiğimiz vasiyet âyetinin “Varise vasiyet yoktur”²²⁵ hadisi ile neshedilmiştir.

Müellifimiz, Suyutî²²⁶ ve Zürkânî²²⁷ gibi ulemanın kâhîr ekseriyetine²²⁸ katılarak neshin sadece ahkamda ve talepte olduğunu, vaad, vaid, kısas ve haberlerde olmadığını söyler. Mekkî ayetlerde ahkamile ile ilgili ayetler çok azdır. Onun içindir ki neshedilen ayetlerin çoğu Medenîdir.

Usulcülere göre mensuh âyetler üç çeşittir:

1- Hem tilâveti, yâni nazmı, hem de hükmü mensuh olan âyetler.

2- Nazım ve tilâveti bakidir, âyet Kur'an'dadır, hüküm nesih olunmuştur .

²²⁴ Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1980, s.31

²²⁵ Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebu Davud, Vasâyâ, 6; Buyu', 88; Tirmîzi, Vasaya, 5.

²²⁶ Suyutî, *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 702

²²⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 74.

3- Tilâveti nesih olunmuştur, hükmü bakidir.

Keskioğlu, birinci ve üçüncü kısmın ihtilafı olduğunu “asıl neshin vâki olduğu kısım ikinci kısımdır” diyerek hikmetini şöyle açıklıyor: “Teşrihdeki tedrici göstermektir... Kur’an’dan hiç bir şeyin zayi olmadığını anlatır. Hükmü nesih edilen âyetler bile Kur’an’da bakidir. Onlar okunarak sevap kazanılır”.²²⁹

Ezcümle, Keskioğlu’na göre nesih vardır, ama azdır. Birçok alimin neshedilen ayetleri çok göstermesinin sebebi ıstılah farkından kaynaklanır.

2.8. Sebeb-i Nüzûl

Hz. Peygamber'e sorulan bir soru veya bir hadise dolayısıyla bir kaç âyetin veya sûrenin tamamının nazil olmasına sebep olan şeye “Nüzul Sebebi” veya “Esbab-ı Nuzul” denir. Bir sebebe bağlı olarak inenlerin dışında kalan büyük bölüm ise herhangi bir soru veya olay olmadan doğrudan indirilmiştir.²³⁰

Müfessirler sebebi nüzul meselesine büyük önem vermiştir. Çünü sebeb-i nüzülün Kur’an’ı anlaşılmasında ve yorumlanmasındaki rolü büyüktür. Hatta olmazsa olmazlardandır. Osman Keskioğlu da Esbab-ı nüzülün ehemmiyetine dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: “Nüzülün sebebini anlamak Kur’an’ı anlamakta esastır. Sebebi nüzülü bilmenin âyeti anlamaya büyük yardımı vardır.”²³¹

Keskioğlu sebeb-i nüzülün iki şekilde vaki olduğunu söylüyor:

Birincisi: hadiseler üzerine:

Örnek olarak Müellif şu hadiseyi zikrediyor:

²²⁹ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 208.

²³⁰ Turgut, Ali, *Tefsir Usulü Ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul tsz. s.161.

²³¹ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 64

Gatafan kabilesinden bir adamda kardeşinin yetim oğlunun malı vardı. Yetim bülûğa erince amcasından malını istedi, vermedi. Peygambere müracaat ettiler: “Yetimlere mallarını verin” âyeti nâzil oldu.

İkincisi Sorular üzerine:

Bir çok ahkâmın soru üzerine hükmü bildirilmiş, cevap verilmiştir. Bu soruları Mü'minler, Yahudiler ve Müşrikler soruyordu. Maksatları farklıdır. Yazar şu örnekleri veriyor:

Çoğunlukla “Yes'elûneke” (Sana soruyorlar) ibaresiyle başlayanlar şunlardır:

Yes'elûneke Anil-ehille; Sana hilâlları soruyorlar. Yes'elûneke Maza Yünfikûn : Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar Yes'elûneke Anış-Şehril-Harâm: Sana şehri haramı soruyorlar.

Yes'elûneke Vel-meysiri: Sana şarap ve kumarı soruyorlar. Yes'elûneke Anil-Yetâmâ: Sana yetimlerden ötürü soruyorlar.²³²

Yazar, *Kur'an Tarihi ve Kur'an-ı Kerim Bilgileri* isimli kitabında sebep-i nüzul meselesine oldukça az yer verdiği görülmektedir. Klasik ulema ya da XX/XXI asırda yazılan Kur'an ilimleri kitaplarında işlenen: “ Sebeb-i Nüzülde Lafzın Umumi oluşu”, “Sebebi Nüzülü birden fazla olan Âyetlerde takip edilecek Usul”, “Nüzül sebeplerinde kullanılan tabirler”²³³, “Birden fazla âyetin bir sebebi olması” gibi konulara değinmemiştir.

²³² Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 65

²³³ Bk. Suyutî, *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*(*Kur'an İlimleri Ansiklopedisi* trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik), Hikmet Neşriyat, İstanbul 1987, I, 59-72.

3. GÜNCEL MESELELERE YAKLAŞIMI

3.1. Din-İlim Çatışması ve Kur'an'ın Fenn'i İ'cazı

Osman Keskiöğlü'nün nazarında Kur'an-ı Kerim bir hidayet kitabıdır.²³⁴ Birinci gayesi insanları hidayete sevkettir. Bu yönüyle o bir fen mecmuası değildir. Ne var ki, Kur'an'ın insanları doğru yola ve kurtuluşa ulaştırmak için kâinat hadiselerine dikkat çekmiş, tabiat ve fen ilimlerinden söz etmiştir. Bu yönüyle Kur'anda ilim ve fenden mevzu bahis ettiğini söylemek mümkündür. O bu konuda şöyle diyor:

“ Salâh ve fâlahâ ulaştırmak için Kur'an'ın tabiat ilimlerinden söz açar, Halika delâleri itibarıyla kâinattan bahseder. Kâinattan bahsetmek asıl maksat, âyetin mâsika lehi değildir. İşaret ve remz yolu ile müspet ilimleri de anlatır. Kâinatta ki hâdiselere işaret eder. İşte bu itibarla Kur'an'da ilim ve fenden bahis vardır, deriz”.²³⁵

Müellif, “ *Biz, Kur'an'ı sana her şeyi beyan için indirdik*”,²³⁶ “ *Biz kitapta hiç bir şey eksik bırakmadık*”,²³⁷ “ *Ne yaş, ne de kuru hiç birşey yoktur ki her halde Kitab-ı Mübinde olmasın*”.²³⁸ ayetlerin işareti vechine dayanarak Kur'an'da tüm ilimlerin var olduğunu belirtmektedir.

Nasıl ki bir çekirdeğin ve tokumun içinde o bitkinin bütün şekli mevcut ise Kur'an'da da bütün ilimlerin nüvesi vardır. Kur'an ilimlere esas itibarı ile işaret etmiştir. Keskiöğlü bu hususta şu örneği veriyor:

O “ *Biz heşeyi bir ölçüye göre yarattık*”²³⁹ ayetini referans göstererek, tabiatta her şeyin belli bir ölçüsü olduğunu, bir kanun ve düstura bağlı bulunduğunu, hiçbir şey tesadüf olmadığını ve belli bir kanun dairesinde cereyan ettiğini ifade etmektedir.²⁴⁰

²³⁴ Keskiöğlü, “Kur'an-ı Kerim İnsanlığın Hidayet Rehberidir”, *Diyanet Dergisi*, sayı: Hicret özel sayısı, 1981, s. 377-385

²³⁵ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 263.

²³⁶ Nahl Sûresi: 89.

²³⁷ En'am Sûresi :

²³⁸ En'am Sûresi

²³⁹ Kamer: 49

²⁴⁰ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 265.

Keskioğlu, Kur'an ayetlerini her ilmi nazariyeye tatbik edilmesini doğru bulmaz. Çünkü teorilerin değişmeyeceğine kimse garanti veremez. Bugün pozitif bir ilim ve teori denilen şey yarın yine müspet ilim ve fen eliyle çürütülüp yerine yenisi getirilmektedir. Bundan dolayı zamanın ilim ve fenlerini tefsire karıştırmak tehlikelidir. Kur'an'ı zamanın ilim ve fennine uydurmaya çalışanlar hatadan kurtulamaz. Eskiden pek çok müfessir zelzele, ay ve güneş tutulması hakkında yazıp çizmiştir. Hatta Batlayamusun teorisine dayanarak bazı ayetleri tefsir edenler dahi olmuştur. Dana sonra bu nazariyenin geçersizliği ispatlanınca yapılan tevillerin yanlış olduğu da ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca her müfessir kendinin ileri olduğu ilimleri tefsirine katmış ve ilminin tesiri altında kalmıştır. Mesela Razi (ö.h.606/1209), felsefede, Kurtubî(671/1273), fıkhıta, Zeccac (311/923) ve Vahidî (468/1075) gramerde, Zamahşerî belâgatta yetki sahibi oldukalarından o alandaki ilimleri tefsirlerine katmışlardır.²⁴¹

Mellifimiz XIX ve XX'nci asırda Batıdaki baş dönrücü keşiflere ayak uydurmaya çalışan bazı İslâm alimlerini bir çok ayeti o günün teorilerine göre tefsir etmelerini eleştirmiştir. O bu meyanda , XX'nci asırda te'lif edilen Ebu Zeyd'in “ *El-Hidaye vel-İrfan fi Tefsiril-Kur'ani bil-Kur'an* 'nını ve Tantavi Cevherî(ö.m. 1940)' nin *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'ân* ” isimli tefsirlerini örnek vermektedir.²⁴²

Yazara göre Ebu Zeydin tefsiri bir çok saçmalıklarla doludur. Çünkü O, 20'nci asırda Kur'an ayetlerinin yeniden tefsir edildiklerini ve mucizelerin asrın ilimleri ile te'vil olunduklarını iddia ederek ifrata kaçmıştır. Meselâ “Ve li Süleymaner-riha” âyetini Süleyman'ın emrinde olan rüzgâr ve havanın 20'nci yüzyılda Avrupa devletlerinin emrinde olan telgraf ve telefonla, telli ve telsizle onların işaretlerini taşıdığını söylemiştir.²⁴³

Keskioğluna göre bu tefsirlerin amacı Müslümanları uyandırmak, kâinattan istifade ve tabii ilimlere teşvik etmektir. Zamanın ilim ve fikir akımından az veya çok herkes etkilenmiştir. Onun içindir ki eskidenberi müfessirler Kur'an ayetlerini ilim ve fenne uygulamıştır. Müellif, pozitif ilimlerin her dönemde değişiklik arzemesine

²⁴¹ Keskioğlu, Kur'an-I Kerim Bilgileri, s. 229-230

²⁴² Keskioğlu, Kur'an-I Kerim Bilgileri, s. 230

²⁴³ Keskioğlu, Kur'an-I Kerim Bilgileri, s. 230

karşılık hataya düşmeme adına çağın ilimlerinden uzak durup bigane kalmayı da tavsiye etmez.²⁴⁴

Osman Keskiöğlü, Kur'an'ın fen ve müspet ilimlere asla vaziyet almadığını, O'nda bilimsel verilere ters düşen herhangi bir hakikatin olmadığını ifade etmektedir. Kur'an daima ilme ve düşünmeye teşvik etmiştir.

Din ile ilim arasında var olduğu kabul edilen geleneksel çatışma XVIII ve XIX. yüzyılın ürünüdür.²⁴⁵ Keskiöğlüne göre bu fikir akımı Batıda zuhur etmiştir. Dillerine dolayanlarda Avrupalı yazarlar olmuştur. Bu hususta yazılan eserlere bakıldığında söylenenlerin arkasında Hıristiyanlık dini vardır. Avrupa hıristiyanlıktan başka- istisnalar hariç- bir din tanımamıştır. Hıristiyanlık papazların eli ile tahrif edilerek ilme ve tefekküre karşı savaş açınca Avrupada bir din aleyhtarlığı başlamıştır. Hıristiyanlığı ölçü tutan Avrupa ilim ile din barışmaz demiştir. Din aleyhtarlığı sadece hıristiyanlığı hedef almakla kalmamış İslâm dinine de teşmil edilmiştir. Bizden olduğunu söyleyen bazı garb meftunu nadanları ilim ile din bağdaşmaz demelerinin arkasında iki sebep vardı: Cehalet ve Taassup.²⁴⁶

Osman Keskiöğlü'nün nazarında Din karşıtlığının arkasında yatan diğer önemli bir sebep de ilmin putlaştırılıp ilahlaştırılmasıdır. Özellikle 19'ncü asırda keşiflerin artması birçok bilim adamının şımarıp gururlaşmasına yol açmıştır. "Kâinatın sırrı çözülüyor, ezeli muamma hallolunuyor" diye naralar atmışlardır. Müellifimiz ise ilmin hep aynı ilim, kanunların hep aynı kanun olduğunu, yeni keşiflerin kâinatın muammasını çözmediğini, Âlemlerin sırrının hallolunmadığını ve ezeli mummanın hala devam ettiğini söylemektedir. O'na göre kâinatın sırrı tamamen çözülecek olursa tekâmül yasası durur ve beşer fikri soğur hatta donmaya mahkum olur. Tarih boyunca bilim adına nice nazariyeler ortaya konmuştur. Bu teoriler ilk önce tapılmış yenisi gelince de atılmıştır. Osman Keskiöğlü ise ilmin daimî bir tekâmüle doğru gittiğini ifade etmektedir. Bu eskiden böyle olduğu gibi kıyamete kadar da böyle sürüp gidecektir. Nitekim XIX'ncü asra kadar madde herşeyin temeli olarak inanılmakta idi. Atom fiziği ortaya çıkınca materyalistlerin sesi kısılmıştır. Çünkü

²⁴⁴ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 269

²⁴⁵ Han, Vahidüddin, *Bilim ve Uygarlık Açısından İslâm*, (trc. Bekir Karlığa), İşaret yayınları, İstanbul 1989, s.296.

²⁴⁶ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 271.

atom fiziği maddeyi çok farklı izah etmiş ve anlatmıştır. Bu teoriye göre madde kuvvetten çıkar, kuvvet madden değil.²⁴⁷

Einstein izâfiyet nazariyesini keşfedince “ Mutlak zaman yoktur, mekân da zaman gibi izafidir”²⁴⁸ diyerek yeni atom fiziğine çok farklı bir boyut kazandırmıştır. Zerreler parçalanmış, Madde ufalanmıştır. Yeni enerji ve kudret menbaları bulunmaya başlamıştır. Bir taraftan sebepsiz, illetsiz hiçbirşey meydana gelmez diyen ilim ve fen, tekdüze kanun; diğer taraftan yeni atom fiziği. Hepsi fenni ileriye götüren semereler olmuştur. Ne var ki , Atom fiziğide illet ve tekdüze kanunu sarsarak ilimde cebriyeciliği kaldırmış ve bir çok ilahiyat ulemasının kesin tabiat kanunları yerine ihtimaller kanunu kaim olduğunu itiraf ederek mucizelerinde vukuunun mümkün olduğunu cesaretle ileri sürmüşlerdir. Keskiöglü, maddeyi putalştıran materyalistler için bu meyanda şöyle diyor: “ Atom âleminde kat’i ve muayyen kanunlar yerine ihtimal kanunları yer aldığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bugün- XX’nci asırda- zaten ilim ve felsefe ile din arasında bir anlaşma ve uyuşmaya gidiliyor. XIX’ncü asırdaki yeni keşiflerin verdiği şımarıklıkla materyalistlerin dine karşı aldıkları saldırganlıktan, yaptıkları hücumlardan eser yok. Niza durmuştur. Hatta koyu materyalistliğin bir aksülâmeli maddeyi inkar eden koyu ruhçular çıkmıştır.”²⁴⁹

Keskiöglü bu sözlerle XX’nci asırda, materyalizmin çöktüğünü ve bilim adamlarının artık nazariyelere kat’i gözle bakmak yerine ihtimal nazari ile bakarak ilim, din ve felsefe arasında uzlaşma olduğuna kail oldukalarını dile getirmektedir.²⁵⁰

Keza O, XIX’ncü asırda Batı’da meydana gelen bilimsel gelişmelere hayran olup yeni kelim kitaplarında ve tefsirlerde mucizeleri akla ve fenne uydurmak için zorlamacı tevellere kalkışanları da şiddetle kınamaktadır. Zira Atom fiziği ilim ve fen adına ortaya atılan nazariyeler sarstığına göre mucizelerde sarsılmış olmakta idi. Bu aynı zamanda Müellifimize göre Atom fiziği mucizeleri değil, ilim ve fenni sarsmış ve ilimdeki cebriyeciliği kaldırmıştır. Batı, ilim ve fende tekdüze kanunu atıp ihtimaller kanunu ikame edince mucizelerin vukuunu kabul etmek zorunda kalmıştır.

²⁴⁷ Keskiöglü, Kur’an-I Kerim Bilgileri, s. 269

²⁴⁸ Keskiöglü, Kur’an-I Kerim Bilgileri, s. 269

²⁴⁹ Keskiöglü, Kur’an-I Kerim Bilgileri, s. 268.

²⁵⁰ Keskiöglü, Kur’an-I Kerim Bilgileri, s. 267

Keskioğluna göre kainatta iki türlü kanun vardır Birincisi Sünnetullah; Allahın değişmeyen kanunları. İkincisi ise imkân ve ihtimaller kanunu. Kâinatta cari olan sunnetullah kanunu, mucizelerin ve harikulade olayların meydana gelmesine engel olmadığı gibi illiyet ve sebeplerin de inkârını gerektirmez . Çünkü Allah'ın sunnetullah kanunun yanısıra imkan ve ihtimaller kanunu da vardır. Bu kanunlar mucizelerin varlığına en büyük delilidir.²⁵¹

Yazar, mucizeler hususunda ifrata ve tefrite kaçmadan itidal çizgisini muhafaza edilmesinin üzerinde durmaktadır. Mucizeler ne inkar edilsin ne de abartılarak herşeyin odak noktası olsun. Bu konuda ifrata kaçılması halinde Hz. Peygamberin en büyük mucizesi olan Kur'an göz ardı edilmiş olacaktır. Nitekim Hz. İsa mucizelere bürünerek ilâhlaşmış bir Peygamber şekline sokulmuştur.²⁵²

3.2. Kur'an'ın Tercüme meselesi

Tarih boyunca doğuda ve batıda Kur'an'ın pek çok tercümesi yapılmıştır. Kur'an'ın ilk yazılı tercümesinin nüveleri Selman-ı Farisi'nin İranlıların talebi üzerine Fatihanın çevirisini yapması ile başlamıştır.²⁵³

Türklerin İslâmı kabul etmesi ile beraber tercüme faaliyetleri de gündemlerine girmiştir. Tanzimat'a kadar tercüme alanında pek tartışma olmazken, bu dönemde alevlenen tartışmalar Cumhuriyet döneminde zirveye çıkmıştır. Tercümeye cevaz verenlerin arasında Şeyhul İslâm Musa Kazım (ö.1920), Cevdet Paşa (ö.1895) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946) bulunmaktadır. Cevaz vermeyenlerin başında Mustafa Sabri olmak üzere bazı alimlerde terceme hareketine karşı çıkmışlardır. Çok geçmeden bu tartışmalar Mısır'a da sirayet etmiştir. Muhammed Ferid Vecdî (ö.1954), Mustafa Merâgî(ö.1945) gibi alimler tercemenin caiz olduğunu ifade eden kitaplar

²⁵¹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s 278.

²⁵² Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s 280.

²⁵³ Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Sehl, Matbaatü's-Saade, *Kitâbü'l-Mebcut*, Kahire, thz., I, 37. Durmuş, Zülfikar, *Kur'an'ın Türkçe tercümeleleri : -Aziz Kur'an ve İnsanlığa son çağrı örneği*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s.85.

yazmıştır. Onlar, Kur'an'ın tercüme ile tam olarak yansıtılamıyacağını, pek çok hususiyetlerinin kaybolacağını, bununla beraber *tefsiri* tercüme tarzında çevirilmesinde bir beis olmadığını, hatta zarurî olduğunu ifade etmişlerdir. Mısırda bu kesime karşı çıkanların başında Mustafa Sabri Efendi(ö.1954), Reşid Rıza(ö.1935) ve M. Mustafa Şatır(ö.1966) olmuştur. Onların karşı çıkış sebebini üç noktada özetleyebiliriz; a) ibadetlerin tercümeyle yapılması, b) tercümenin Kur'an'ın yerine ikame edilmesi , c) mütercimlere göre farklı çevirilerin ortaya çıkmasıyla müslümanların arasında tefrika girmesidir.²⁵⁴

Keskioğlu, tercümenin caiz olduğunu söyleyen Ferid Vecdi , Mustafa Meraği gibi zevatın yanında yer almıştır. Mellifimizin nazarında İslâm hukukçuları arasındaki tartışmalar çevirinin aslın yerini tutar mı, namazda arapça yerine tercümesi okunsa câiz olur mu sorularının etrafında cereyan etmiştir. Kur'an'ı anlama, meali şerifini kavrama maksadı ile yapılan tercümeye dört mezhep imamı da cevaz vermiştir. O bu meyanda Ankara ilahiyat dergisinde “Kur'an tercemesi hakkında iki Fakihin yazdıkları” adında bir makale telif etmiştir Orada, Hanefî mezhebinin mutemed kitaplarından sayılan *Bedaiü's-sanai' fi tertibi's-şerai'* ve *Mebhut'tan* pasajlar iktibas ederek Hanefî mezhebinin Kur'anın tercümesine cevaz verdiğini göstermeye çalışmıştır.²⁵⁵ Keskioğlu, Kur'an terceme edilmesin demenin Kur'an anlaşılmasını demek ile eşdeğer olduğunu ifade etmiştir.

Keza Keskioğlu, lisânı Arapça olmayanların vahiyle buluşması adına hidayet rehberi Kur'an'ın farklı dillere tercüme edilmesi gerekli olduğunu savunmuştur. Zira Yüce Allah birçok ayetinde Kur'an'ın insanlara duyurulmasını ve beyan edilmesini emretmiştir. İslâm dini evrensel bir dindir. Tüm beşeriyet tebliğ gerekmektedir. O'na göre Arapça bilmeyenlere yapılabilecek tebliğin en önemli vasıtası dildir. Hz. Peygamber bütün insalara gönderilmiş en son peygamberdir. Semâdan artık yeni bir ses gelmeyecektir. Hz. Muhammed'in şahsında beşeriyete hitap eden vahyin sesini

²⁵⁴Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Sehl, Matbaatü's-Saade, *Kitâbü'l-Mebhut*, Kahire, thz., I, 37. Aydar, *Hidayet, Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meslesi*, Kur'an Okulu yayıncılık, istanbul 1996, s.115.

²⁵⁵ Keskioğlu, “Kur'an tercemesi hakkında iki Fakihin yazdıkları” , İlahiyat Fakültesi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi- Ankara 1961, s.92-93.

insanlar duyacak ve ona uyacaktır. Bu sesi duymak ve anlamak insanların hakkı, duyurmak ve anlatmak da Âlimlerin görevidir.²⁵⁶

Osman Keskiöğluna göre Kur'an'ın kelimeleri değişik mânalara ve tefsirlere müsait olduğundan tercüme işi oldukça güçtür. Aslını koruyarak tercüme çok zordur. Kur'an'ın eşsiz î'câz ve belâgatini muhafaza ederek başka bir dile çevirmek mümkün değildir, fakat meâl olarak terceme edilmesi mümkündür.

Esâsen herhangi bir dilden başka bir dile yapılan tercemelerde her iki dilin tüm özelliklerini hakkı ile ifâde etmeye imkân yoktur.

Müellifiz çok önemli bir hususta dikkat çekmiştir. O da şudur. Tercemeden İslâm ahkâmının hepsi öğrenilmiş olmaz. Hadîs-i Şeriflerle, İcmâ ve Kıyâs yoluyla sâbit olan hükümlerle de vardır. Bunlar tafsilatıyla fıkıh kitaplarından öğrenilir.²⁵⁷

Keskiöğlü, tercümeyle sadece savunmakla kalmamış , “*Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Açıklaması*” ismini verdiği bir mealde kaleme almıştır. Bizler O'nun bu çalışmasını ikinci bölümde ele alacağız.

3.2.1. Tercüme çeşitleri

Keskiöğlü, Allah kelâmını anlamak kasdı ile yapılan Kur'an tercümelerini iki kısma ayırmaktadır²⁵⁸. Birinci kısım kelime kelime yapılan tercümelerdir. İkinci kısım ise cümle halindeki tercümelerdir. Müellifimiz, eski tercümelerin daha çok kelime kelime yapıldığına dikkat çekmektedir. Sebebini ise şöyle açıklıyor:

“Evvelâ kelime kelime tercüme kolaydır. Kelimenin altına karşılığını yazıvermekle iş olur biter. Cümle terkibine, Türkçe İfadeye uygun olmasıyla uğraşılmaz. İkinci sebep de bu kabil tercümelerin Farsça'dan örnek alarak yapılmış

²⁵⁶ Keskiöğlü, Osman, “Kur'an-ı Kerim ve Başka Dillere Çevirilmesi Konusunda Açıklamalar”, DİB Meali, s. XXI

²⁵⁷ Keskiöğlü, *Agm.*, s. XXI.

²⁵⁸ Hidayet Aydar, *Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meslesi* kitabında Tercüme türlerini altı kısma ayırmaktadır: 1. Misli misline tercüme. 2. Tanziri Tercüme. 3. Manzum Tercüme. 4. Harfi (Lafzi) Tercüme. 5. Manevi Tercüme. 6. Tefsiri Tercüme. Aydar, Hidayet, *Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meslesi*, Kur'an Okulu yayıncılık, İstanbul 1996, s.236-280.

olması ihtimalidir. Çünkü Farsça tercümeleler daha eskidir, Türkçeler onlara müteakiptir.”²⁵⁹

Keskioğlu Arapça ile Fasça'nın cümle yapısının birbirine benzemesi nedeniyle Arapça'dan Farsça'ya yapılan kelime kelime tercümelelerle cümle tertip edilmiş olurken , Türklerin İranlıları örnek alarak aynı tarzda yaptıkları çeviriler ile düzgün bir cümle teşkil etmeyeceğine dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise Arapça ile Türkçenin cümle yapısının farklı olmasından kaynaklanır. Bir örnek vermek gerekirse Türkçede “Ben okula gittim” cümlesini Arapça da şöyle ifade ediyoruz : ذهبت إلي المدرسة Türçedeki cümlede yüklem cümlenin sonuna gelirken Arapçada cümlenin başına gelmiştir..

Hem kolaylığı, hem de her yeni birşey yapanın önce yapanlardan örnek alarak istifade etmesi kabilinden kelime kelime tercümeleler Türkçe de yapılmıştır. Müellifimiz, bu tür tercümelele bazı fakihlerin Kur'an'ın Arpça metnini yazma şartı ile cevaz verdiğini dile getirmiştir.²⁶⁰

3.3. Eski Türkçe Tercümelelerin tanıtılmasındaki katkıları

Osman Keskioğlu'nun Eski Türkçe Kur'an tercümelelerinin günün yüzüne çıkmasında ve tanıtılmasında büyük katkıları olmuştur. M. Hamidullah(423/2002)gibi hocalar onun bu yöndeki çalışmalarını kitaplarında referans olarak göstermiştir.²⁶¹ Keskioğlu, Vakıflar dergisinde Türkiye'de bulunan 6 tane eski Türkçe Kur'an Tercümelelerini tanıtmıştır. O, 6 tercümelelden 3'ü şunlardır:

1. 1945 de Afyon'dan Vakıflar Umum Müdüdüğüne getirilen tercüme. Yazarı ve Tarihi bilinmiyor.

2. 1951 yılında Afyon-Karahisar'dan. Vakıfar Umum Müdürlüğüne getirilen tercüme (1104/1692 M.) senesinde Abdurrahman bin Hacı Hızır bin Hacı Hüseyin tarafından Arap camiisine vakfedilmiştir. Yazarı Anonim. Keskioğlu, bu iki

²⁵⁹ Keskioğlu, Kur'an-ı Kerim Bilgileri, s. 214.

²⁶⁰ Keskioğlu, Kur'an-ı Kerim Bilgileri s.214.

²⁶¹ Hamidullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim tarihi* (trc. Salih Tuğ), İFAV , İstanbul 1993 s. 15,17.

tercümenin, kullanılan(XV veya XVI asırda) kelimelerden hareketle Fatih devrine ait olabileceklerini ifade etmektedir.²⁶²

3. Hicri 949 tarihinde Ali Fakih bin İskender bin Abdullah Giresunlu tarafından yazılan tercüme. 1108 h. Tarihinde Gelibolu'da Eski Cami'ye vakfedilmiştir. Nüshanın en önemli özelliği, sonunda Türkçe olarak Kur'an'ın fazileti, Kur'an okuma, tecvit kâidelerine, harflerin mahreçlerine, dair geniş bir bilgi verilmiş olmasıdır.²⁶³

Keskioğlu, 1939 yılında Mısır'dan Türkiye'ye gelince, bir çok kütüphane ve müzede araştırmalar yapmıştır. Eski Türkçe Kur'an Tercümelere hakkında şu değerli bilgileri vermektedir:

“ Konya müzesinde kelime kelime tercüme yapılmış ve Türkçeleri harekeli olarak yazılmış 5 adet Kur'an tercümesi vardır... Bu Türkçe tercümelere biri H. 965-M. 1557 tarihinde Hüseyin Bini Hasan tarafından yazılmıştır. Esmahan Sultan namına Sinan Paşa tarafından vakfedilmiştir. Diğer biri (968/1560) tarihinde Mehmed bini Yusuf Ağribuz tarafından yazılmıştır. Karaman Beylerbeyi Hasan Paşa'nın vakfidir. 3'üncü bir tercüme Hızır bini Şahin tarafından II. Murad devrinde yazılmıştır. Tarihsiz ve ketebesiz olan diğer iki tercümeden birisi Şemsi Tebrizi türbesinden müzeye nakledilmiştir”.²⁶⁴

3.4. Müsteşriklere yaptığı reddiyeler

Osman Keskioğlu, oryantalistlerin İslâm'a, Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e saldırılarını iki açıdan ele almaktadır.

Bir: Müsteşrikler açısından.

İki: Müslümanlar açısından.

²⁶² Keskioğlu, “Fatih Devrine Ait İki Kur'an Tercümesi”, Vakıflar Dergisi, sayı: 4, Ankara 1958,s. 91-103.

²⁶³ Keskioğlu, “Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Eski Kur'an Tercümelere”, sayı: 5, Ankara 1962, s.157

²⁶⁴ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 216

3.4.1. Müsteşrikler açısından

Yazar, meseleye oryantalistlerin penceresinden bakarak İslâm'a ve dini değerlere saldırıp yanılan müsteşrikleri iki kısma ayırıyor.

Birincisi: Dinî, milli ve siyasi taasuuptan kendini kurtaramayan müsteşrikler

İkincisi: Sırf ilmi merakla islâm'ı tanıma niyeti ile dini öğrenmeye çalışan ama onu ruhuna uygun tanıyıp anmadan saldıran müsteşrikler.

Bunlar Arap dilinin inceliklerine, Şarkın ruhuna ve İslâmın özüne tam manasıyla vakıf olamadıklarından dolayı Kur'an'a itiraz etmişleridir. Birinci grup ise bu işi sırf intikam için yapmıştır.

3.4.2. Müslümanlar açısından

O'na göre oryantalistlerin dine hücum etmeye fırsat veren İslâm kültüründe mevcut bazı zayıf ve mevzu rivayetlerdir.²⁶⁵ Bu rivayetler dini yıkmaya çalışan Yahudi ve acemler tarafından uydurulmuştur.

İslâm uleması bunları her ne kadar tenkit edip hangisinin yanlış hangisinin doğru olduğunu ortaya çıkarmış olsa da bu uydurma rivayetler İslâm kültürüne girmiş ve halkın zihninde yer etmiştir. İşte müsteşriklere koz veren bu uydurma rivayetlerdir.

Müellif, İslâm ulemasının zayıf ve uydurma rivayetleri atmamaları kitaplarına almasını dininin hoşgörüsü ruhuna sahip olmakla açıklamaktadır. Hatta O, İslâm alimlerinin, zayıf ve mevzu rivayetleri buldukları ve duydukları gibi gizlemeden rivayet ettiklerini, aleyhlerine olmasına rağmen almamaları etmediklerini, geniş bir görüşle eleştirmenler için malzeme toplayarak "Ehil olan buyursun tenkit etsin" dediklerini ifade etmektedir.

Keskioğlu'na göre Kur'an'da dine saldırmaya müsade edecek bir şey bulmak söz konusu değildir. Bu itirazlara bazı hadis adı altından rivayetler yol açmaktadır. Kur'an'la çelişen bir hadis olamaz. Zîra Hadis Kur'an'ın şerhidir.²⁶⁶

²⁶⁵ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s.343.

²⁶⁶ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 344.

Şimdi de Keskiöglü'nün oryantalistlere yapmış olduğu reddiyelere yer vermeye çalışalım. O'nun müsteşriklere vermiş olduğu cevapları iki bölümde toplamak mümkündür.

Birincisi. Kur'an'ın tahrif iddialarına cevaplar

İkincisi: Hz. Muhammed'de yapılan itirazlara cevaplar.

3.4.3.Kur'an'ın tahrif iddialarına cevaplar

3.4.3.1. Emile Dermenghem'e Verdiği Cevap

Dermenghem, "*Muhammed'in Hayatı*" isimli kitabında Kur'an'ın cem ve tertibi hakkındaki şöyle diyor:

"Son ve kat'î metne gelince Halife Muaviye zamanında Haccac tarafından - tıpkı Osman'ın tatbik ettiği usul üzere- tertip edilmiştir. Kur'an'da sayısız tekrarlar vardır ve âyetlerden bir çoğunun yerinde olmadığı açıkça görülmektedir. Asıl metne bir takım ilâveler ve haşiyeler katılmadığı, yahut bazı parçaların çıkarılmadığı bilinemediği gibi bu artık ve eksiklerin nisbetini tayin etmek de imkânsızdır."²⁶⁷

Keskiöglü, Dermenghem'in bu iddia ve iftirasını üç noktada özetlemektedir:

1- Son ve kat'î metin Muaviye zamanında Haccac tarafından tertip olunmuştur.

2- Âyetlerin bir çoğu yerinde değildir.

3- Asıl metne ilâveler katılmadığı veya atılmadığı bilinemiyeceği ve bunların nisbetini tayinin imkânsızlığı.

Osman Keskiöglü, " Kur'an Haccac tarafından tertip olunmamıştır. Haccac tarafından harekelenmiştir. Hareke konması ile tertibi farketmek gerektir.

²⁶⁷ Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, s.332. Keskiöglü'nün naklettiği bu pasajı Emille Dermenghem "*Hazret-i Muhammed'in hayatı*" adlı kitabında tüm aramalarımıza rağmen bulamadık!

Üçüncü noktaya gelince tahrif iddiaları yalnız Dermenghem'in kaleminden çıkmış değil"²⁶⁸ dir diyerek Dermenghem tarafından atılan iftirayı çürütmüştür.

Aynı zamanda müellif, kendi cinsinden delil getirme kabilinden Fransız asıllı müsteşrik olan Dermenghem'in iddialarına cevap vermek için İngiliz asıllı Sir William Muir'in *Life Of Mohammed – Muhammed'in Hayatı* isimli eserinden uzunca bir alıntı yaparak Kur'an'ın tahrif olmadığını bir oryantalistin ifadeleri ile göstermeye çalışmıştır.

Sir William Muir şöyle diyor:

“Bizim elimizde bu işin(Kur'an'ın cem ve tertibin) dikkatle ve tam olarak yapıldığı hakkında daha bol teminat var. O da şudur: Daha Hazreti Muhammed'in hayatından itibaren Kur'an'ın cüzleri, kısımları yazılı olarak bulunuyordu. Hiç şüphesiz Kur'an'ın cem'inden önce bunların sayısı çoğalmıştı. Meselenin daha mühimmi, bu nüshalar okumayı bilenlerin hepsinin elinde mevcut idi. Biliyoruz ki, Zeyd'in cemetmiş olduğu Kur'an'ı halk, cem'inden sonra hemen elden ele tedavül ettiler. Doğrudan doğruya onu tilavete koyuldular. Pek makul olarak şu neticeyi çıkarabiliriz: Zeyd o yazılı olan bütün cüzleri, parçaları topladı. Bu, ashabın bildiklerine uygundu. İşte ondan dolayıdır ki, bütün ashabın ikrar ve kabulüyle o yazılı eczanın yerine Zeyd'in topladığı Mushaf kaim oldu. Kur'an'ı cemedeler, onun bir kısmını, bazı âyetleri veya elfazı ihmal ettiler, diye bir haber göremiyoruz. Veyahut o yazılı cüzlerde bulunan bir şeyin cemolunan Mushaftakilerden başka türlü olduğuna dair bir şeye rastlamıyoruz. Eğer böyle bir şey olmuş olsaydı, şüphesiz ki gözden kaçmaz ve Hazreti Muhammed'in en ufak iş ve sözlerini ihtiva eden ve hatta en ehemmiyetsiz olan bir şeyi bile kaçırmıyarak eski senetlere tedvin olunurdu. İtmi'nan ile söyleyebileceğimiz netice şudur: Zeyd'in ve Osman'ın Mushafı yalnız dikkatle yapılmış değil, belki vakıaların delâlet ettiği veçhile tam ve kâmindir. Onu cemedeler vahiyden hiç bir şey ihmal etmiş değildirler. Yine böylece, en kuvvetli delillere dayanarak te'kiden söyleyebiliriz ki, Kur'an'dan her âyet, Muhammed'in okuduğu gibi dikkatle doğru olarak zaptolunmuş ve harekelenmiştir.”²⁶⁹

²⁶⁸ Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, s. 322. Ayrıca Bk. Demirci, Muhsin, *Kur'an Tarihi*, M.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 222-223.

²⁶⁹ Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, s. 332 - 337

3.4.3.2. Bazı Hıristiyan Yazarların Şia'nın Kur'ân'ı Eksik Kabul Ettiğine Yönelik İddiaları

Bazı hıristiyan yazarlar, Şia'nın Kur'ân-ı noksan kabul ettiklerini, Hz. Ali'ye ait olan âyetleri Hz. Osman Halife olunca çıkarıldığını ileri sürmüşlerdir.

Keskioğlu bu itirazı “ Hazreti Osman Halife iken çıkardı ise, Hazreti Ali Halife olunca niçin koymadı?” sorusunu sorarak mukni bir şekilde reddetmektedir. O,bu iddianın daha çok “Gulâtu Şia” denilen fırka tarafından dillendirilen sapık sözlerden olduğunu ifade etmektedir. O'na göre asıl Şîada böyle bir itikad yoktur. Ve olamaz. İnan Mushafı ehli sünnet mushafının aynıdır. Bir kelimesinde bile fark yoktur.

Osman Keskioğlu, Şia Ulemasından Molla Muhsin'in şu sözlerine yer vermektedir:

“İçimizden bazı kimseler Kur'an'da tahrif ve noksan olduğunu söylüyorlar. Fakat dostlarımızın ve ekserimizin itikadı buna muhaliftir. Çünkü Kur'an Hazreti Muhammed'in mucizesidir. Ulûmu diniyenin menbaıdır. Müslümanlar bu kitabı muhafaza için bütün gayretlerini sarfetmiş ve her hangi bir tahrife mâni olmuşlardır. Kur'an elimizde bulunan şekliyle Resulü Ekrem'in hali hayatında toplanmış ve tertip olunmuştur.”²⁷⁰

Keskioğlu, Molla Muhsin'in bu sözlerini şöyle değerlendirmektedir:

“Şîa, Kur'an zayi oldu demiyor. Yalnız cemi şerefini Hazreti Ali'ye veriyor. Sağlam Şîa kaynaklarının sözü budur, akidesi bu merkezdedir. Bunun dışındaki sözler Şîaya iftiradan başka bir şey sayılamaz.”²⁷¹

3.4.3.3. Saf Sûresindeki 6'cı Âyet Tahrif Oldu İddiası

Bazı müsteşrikler Saf suresinde “ *Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim, demişti. Fakat o, kendilerine açık deliller getirince: Bu apaçık bir büyüdür,*

²⁷⁰ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 330.

²⁷¹ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 330.

dediler”,²⁷² ayetinde geçen “Ahmed” kelimesinin Kur’an’da olmadığını, Hz.Peygaberin ölümünden sonra ilave edildiğini iddia etmişleridir.

Osman Keskiöğlü bu iddiayı “ Müslümanlık yayıldıktan sonra, Kayserleri ve Kisraları yere serdikten sonra bunu ilâveye ne gerek var...garplıların hücumları yalnız Kur’an’a ve İsâmiyete mi? Hayır. Garpta maddecilik ve ilhad fikri zaman zaman alıp yürür. İsâ’nın vücudunu bile inkâr eden muharrirler oradan çıkıyor. Kendi Peygamberine ve kendi dinlerine dil uzaranlardan biz mi hürmet göreceğiz?” diye sorarak reddetmektedir.²⁷³

3.4.3.4. Kur’an’da Gramer Hatası

Bazı müsteşrikler Kur’an’da gramer hatası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlardan biride Yakın Şark ve İslâm Şubesinin Müdürlüğünü yapmış olan Prof. Dr. Alfred Guillaume’dır. Bu zat 1953’te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nin davetlisi olarak Batı’daki İslâm araştırmaları üzerine beş ayrı konferans vermiş ve bu konferanslarıyla Türk ilim çevrelerinin hayli tepkisini çekmiştir. Ortaya attığı mevzuulardan biri de Kur’an’da gramer hatası meselesidir.

O’nun Kur’an’da gramer hatası var diye iddia ettiği ayetler şunlardır:

1. Taha sûresi, 20/63;
2. Maide sûresi, 5/69;
3. Fussilet sûresi, 41/11;
4. Yunus sûresi, 10/22.

Alfred Guillaume’in bu ayetlerde nahiv hatası olduğunu ileri sürmesine rağmen, tam olarak nerede hata olduğunu belirtmemiştir.²⁷⁴

Keskiöğlü bu itiraza oldukça detaylı ve mukni bir cevap vermiştir. Biz O’nun cevabını kısaca arz etmeye çalışacağız.

Yazar, ayetlerde var olduğu iddia edilen gramer hatasının olmadığını, aksine Arap sarf ve nahvinin Kur’an’a tatbikinden kaynaklanan kaide farkları var diyor ve sözlerini şöyle sürdürüyor:

²⁷² Saff: 6

²⁷³ Keskiöğlü, Kur’an Tarihi, s. 341.

²⁷⁴ Keskiöğlü, “ Kur’an’da Gramer Hatası Yoktur”, İslâm Mecmuası, Eylül 1956, sayı: 6, s. 9; Ayrıca bk. Parlaşık, Ahmet, *Oryantalizmin soruları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 137-138.

“ Gramerciler, bu (Arapça) kaideleri va’z ederken ayrı ayrı gruplara ayırmışlardır. Lisan kurallarını inzibat (kayıt) altına alırken, lisanın bünyesi gereği, muhtelif lehçe(diyalekt)’lere göre muhtelif kaideler kurmuşlardır. Arap nahivcileri, Kufeliler ve Basralılar mektebi olmak üzere iki büyük kola bölünmüştür. Birine göre gramer hatası sayılan bir husus, diğerine göre kaideye uygun düşebilir... Dil kaideden değil, kaide dilden çıkar. Şüphesiz ki kaide yok iken lisan vardı. Kaideler lisanın kullanımına bakılarak kurulmuştur... Allah kelamı kulların kurdukları bir kaideye uymaya ne ile mecbur tutulacak? İlmî, her şeyi muhit olan Allah’ın kelamı, beşer idrakinin koyduğu kaidenin üstünde kalamaz mı? İnsanların sözlerine bile herkesin kavrayamayacağı bir incelik gözetilerek, bir nükteye işaret edilerek bir kaide terk olunmuyor mu?”²⁷⁵

3.4.3.5. Dr. Jeffrey’in İhtilafu’l-Mesahif Hakkındaki Şüphesi

Gerek Hz. Osman’ın nüshaları arasındaki farklar, gerekse ahru’fî’s-seb‘a okuyuşlarına dair bazı rivayetler ilk asırlardan itibaren çeşitli isimler altında yazılmıştır. Özellikle *Kitâbü’l-Mesâhif*, *İhtilâfî’l-mesâhif* gibi adlarla anılan eserlere konu olmuştur. Örneğin İbn Ebû Dâvûd(ö. 316/929)’un *Kitâbü’l-Mesâhif*’i Kur’an tarihi ve ilk mushaflar hakkında yazılan en eski kaynaklardan biridir. Bu kitabın ilk neşirini yapan kişi Amerikalı şarkiyatçı, Kur’an ilimleri uzmanı Arthur Jeffery (1893-1959)’dir. Jeffery, *Kitâbü’l-Mesâhif*’e yazdığı Arapça mukaddimede şâz kıraatler olarak bilinen ve Abdullah b. Mes‘ûd, Übey b. Kâ‘b, Abdullah b. Abbas gibi sahâbîlere isnad edilen okuyuşları başlıklar altında sûre sûre farklı okuyuşlarının listesini vermiştir. O bununla Hz. Osman’ın mushaf nüshaları üzerinde metin tenkidi yapmayı amaçlamış ve bugün elde bulunan Kur’an metninde değişiklikler meydana geldiğini dile getirmeye çalışmıştır.²⁷⁶

Osman Keskiöğlü, *Kitâbü’l-Mesâhif* gibi eserlerin müsteşrikler tarafından tahkik edilme amacının İslâm ilmine hizmet etmekten ziyade zihinleri karıştırmak

²⁷⁵ Keskiöğlü, “Kur’an’da Gramer Hatası Yoktur”, İslâm, s.9-10.

²⁷⁶ Tayyar Altıkulaç, “Kitâbü’l-Mesâhif”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 111.

olduğunu belirtmiştir. Yazar, İbni Ebi Davud'un *Kitâbü'l-Mesâhif*'indeki çoğu İbn Şenebûz (ö. 328/939)'a ait şaz rivayetlerin tefsir kabilinde şeyler olduğunu ifade eden şöyle bir örnek vermektedir:

وكان (أمامهم) ملك يأخذ كل سفينة (صالحة) غسبا

“Önlerinde” bir melik vardı, “sağlam” her gemiyi gasben alırdı”.²⁷⁷

Jeffrey de İbn Şenbuz gibi, eline geçirebildiği muhtelif rivayetleri kitaplardan toplayarak Kur'an tahrif olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Örneğin Asır suresini şu şekilde sokuyor:

والعصر (ونواب الدهر) ان الانسان لفي خسر (وانه فيه الي اخر الدهر اعصاراً، عصراً بعد عصر
دهر) الا الذين آمنوا وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق (وأتمروا بالتقوي) وتواصوا بالصبر (واعتبروا
بالصبر) ²⁷⁸

Keskioğlu, Jeffrey'inin bu rivayeti hakkında şöyle der:

“ Bu parantez içinde olan rivayetler Asır sûresinden midir, yoksa onun tefsiri kabilinden kelimeler midir? Bu kelimeleri hocalarından Asr sûresini tefsir ederken işittikleri kelimeleri tefsir kabilinden olarak söylemişlerdir. Mushaflarının kenarına, sûrenin aralarına yazmışlardır. Bunlar Asır sûresinden değildir. Doktor Jeffrey bunları toplayarak bu şekilde sokmakla Asır sûresini değiştiriyor değil, tefsir ve izah ediyor demektir...”²⁷⁹

3.5. Hz. Muhammed'de Yapılan İtirazlara Cevaplar

3.5.1. Dr. Sprenger'in Hz. Muhammed Hakkında Histeri Veya İsteri Hastalığına Mübtela Olduğu İddiası

Dr.Sprenger'in Hz.Peygamberi bu iftira ile yaftalamasındaki amaç, O'na gelenin vahiy olmadığını ispat etmek içindir.

Keskioğlu, Müşriklerin XIV asır önce Hz. Muhammed'e “ sahir, kâhin, mecnun, şair”²⁸⁰, diye ithamaları ile XIX'ncu asırda Hz. Peygamberi görmeyen

²⁷⁷ Kehf, 17/79.

²⁷⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 164.

²⁷⁹ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 164.

²⁸⁰ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 340

oryantalistlerin söylemelerinin aynı olduğuna dikkat çekmektedir. Aradaki tek fark; Müşrikler Hz. Peygamberi gözleri ile görmüşlerdir, Müsteşrikler ise bunları görmeden söylemişlerdir.²⁸¹

Keskioğlu, oryantalistleri tecrübe ve müşahade sırasında kendilerinin de benimsedikleri prensiplere uymamakla eleştirmektedir. Onlara göre ilim ve fen tecrübe ve müşahadeye dayanmaktadır. Ama buna rağmen Sprenger gibi oryantalistler ilim ve fen çağında gaibten hüküm çıkartarak Hz. Peygamberi histeri ve sar'a hastalığına mübtela olduğunu söyleyebilmişlerdir.²⁸² Yazar, Sprenger ve onun gibi düşünenlere - biraz da ironi kullanarak - şöyle cevap veriyor:

“ Hazreti Muhammed'in adını yalnız adın işitenler, çılgınca ithamı basıyor. Binlerce hasta, türlü hastalıklarla inerken, etrafında sevdikleri çırpınırken onlara bir türlü teşhis koyamayıp önünde yatan hasta karşısında eli dili bağlı âciz duran tıp, 14 asır evvel yaşamış bir adamın gaibane teşhisini yapıp hastalığına ad koyuyor: Sar'a! İsteri! Ne munsıfane hüküm! Prensipere ne de sadık kalmak! Tecrübe ve müşahade hani? İlmî prensiplere sadakat nerede? İlmî metod bu mu? Müsteşrik Hirschfeld Hazreti Muhammed'in asabî illeti hakkında tarihi delillerin pek zayıf olduğunu söylüyor, yine insafılı!....Hem dünyada sar'al'ı biricik mi? Niceleri var. Hani onların eserleri, eğer delilik bu ise onların eserleri nerede? En güzide kafaları, âlimleri meşgul eden Kur'an bir sar'alı mahsulü mü? Bu eserle bütün dünya 14 asır meşgul olmuş ve insanlık durdukça da olacak”.²⁸³

3.5.2. Hz. Peygamber'in Çok Evliliğine Dil Uzatanlar

Keskioğlu, Hz. Süleyman'ın 700 karısı, 300 odalığı olduğu Kitabı Mukaddes'te geçmesine rağmen, O'na hiçbir şey söylemeyip sürekli Hz. Muhammed'e hücum etmelerinin yaman bir çelişki olduğunu dile getirerek cevap vermektedir.²⁸⁴

²⁸¹ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 340

²⁸² Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*,s. 340.

²⁸³ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 339-340.

²⁸⁴ Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s.341.

3.5.3. Grânîk Meselesi²⁸⁵

Garânîk meselesine göre, güya Hz.Peygamber (haşa ve kella) putları öğmüştür.

Keskioğlu “ Putların aleyhine en şiddetli mücadeleyi yapan Hz.Muhammed, putları öğer mi?” diyerek İslâm düşmanlarının ortaya attığı bu iftirayı sert bir dil ile eleştirmiş , Muhammed bin İshak(ö. 150/770)’ın “ Bu zındıkların uydurmasıdır” ve Beyhaki(ö.458/1065)’in “ Bu hikâye nakil cihetinden sabit değildir” sözlerine yer vererek reddetmiştir.²⁸⁶

²⁸⁵ Garânîk olayın aslı şudur: Hz. Peygamber’in Necm suresini Kâbe’nin yanında okuduğu; surenin sonunda secde ayeti bulunduğu için Hz. Peygamber’in ve orada bulunan ashabin secdeye kapandıkları, buna mukâbil müşriklerin de tamamıyla secde ettiklerine dair İmam el-Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’inde sahih bir rivâyet vardır (bk. Buhârî, Tefsiru Sûrati ve’n-Necm 4). Ancak bu rivayette Garânîk meselesiyle ilgili hiçbir bilgi yoktur; olması da zaten hem nakil yönünden, hem de akıl yönünden mümkün değildir. İslâm düşmanları adetleri vechile yalan ve uydurmalarını işte bu rivayet üzerine bina etmiş, aslı ve esası olmayan İftiralarla bu sahih rivayeti tamamıyla çarpıtmışlardır. Hz. Peygamber ve ashabi, Necm suresinde geçen secde ayeti dolayısıyla secdeye varırken müşrikler de bu surenin 19 ve 20. ayetlerinde isimleri anılarak kötülener putları ve akîdelerine sahip çıktıklarını belirtmek ve putlarını tazim etmiş olmak için putları adına secde etmiş olmalıdırlar.(Ahmet ÖNKAL, “Garânîk”, <http://www.enfal.de/tarih21.htm>)

²⁸⁶ Keskioğlu, *Kur’an Tarihi*, s. 341.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN MEÂLİNDE İZLEDİĞİ YÖNTEM

1. Meâlin Yazılma Serüveni

Keskioğlu'nun tercümeyle olan ilgisi daha öğrencilik yıllarında başlar. Şeyhü'l-İslâm Musa Kazım Efendi(ö. 1920)'nin *Külliyatın*'da, Kur'an tercemesi hakkında “ Biz Kitâbımızı, Kitabullâhımızı bilmeyecek miyiz? Dünyada “hiç bir kavim yoktur ki, Kitâbını bilmesin ... Kur'an'ı Kerim bizim lisânımız üzere nâzil olmamıştır. O halde tercüme edelim. Bildiğimiz bir lisân var ya, o lisâna tercüme edelim”,²⁸⁷ sözünü okuduktan sonra bu arzu ve iştiyakı daha da artar.

Kahire Ezher Üniversitesinde okurken (1938) M. Ferid Vecdi'nin Arap müslümanlar için yazmış olduğu *El-Mushafu'l-Müfesser* adlı Kur'an tercemesini mütâlaa etme fırsatı bulur. Dili Arapça olan bir topluma Kur'an'ın tercemesi yapıldı ise bu Türkler için daha bir elzem olduğuna kanaat getirir. Mütalaa ettiği kitabın sayfaları arasına beyaz kağıtlar koyarak müsvedde halinde notlar tutmaya başlar. Böylece meâl çalışmasına o yıllarda başlamış olur. Yıllar akıp gider, meâl çalışması da devam eder. 1961'de Diyanet işleri Başkanlığının yayınladığı Tercümenin altı kişilik redaksiyon heyetinde bulunur. Tekrar kurulan heyette Din işleri Yüksek Kurulu Üyesi olarak 1972'de vazife alır. Bu arada müellifin tercüme ile aşinalığı da artmıştır.²⁸⁸ Emekliliğe ayrılınca çalışmalarını yoğunlaştıran yazar, 1938'de başladığı meâl çalışmasını 1985'de tamamlamaya muvaffak olur. Meâl, 1988'de “*Kur'an-ı*

²⁸⁷ Uzun aramalarımıza rağmen, Kâzım Efendi'ye ait olan bu pasajı *Külliyat* isimli eserinde bulamadık. Keskioğlu'nun meâlinin mukaddimesinden iktibas etmekle iktifa ettik. (*Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması*, s. XVIII)

²⁸⁸ Keskioğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması*, s. XVIII

Kerim'in Türkçe Açıklaması “ adıyla Eren yayıncılık tarafından basılarak gün yüzüne çıkar.

2. Meâl Hakkında Genel Bilgi

2.1 Müellif, meâline bir mukaddime ile başlamıştır. Mukaddimedede kısaca Kur'an'ın tarihinden ve isimlerinden bahsetmiştir. Daha sonra Kur'an'ın tercüme tarihine değinmiş ve tercümenin câiz olduğunu söyleyen ulemanın görüşlerine yer vermiştir. Kur'an'ın tercümesinin ilk nüveleri nasıl ve ne zaman atıldığı ve ne zaman son bulunduğunu dile getirmiştir. Kur'an'ın anlaşılabilmesi için farklı dillere tercüme edilmesinin gerekli ve bir sorumluluk olduğunu vurgulamıştır. Son olarak da matbaanın tarihçesinden, mushafın basımından ve matbâanın Türk dünyasına gelişinden söz ederek sözünü nihayete erdirmiştir.

2.2 Keskiöglu, mukaddimedede meâlde izlediği yöntem ile ilgili herhangi bir malumat vermemektedir.

2.3 Meâl'e Kur'an'ın Arapça metni konulmamıştır. Ayetlerin sadece çevirisi verilerek yetinilmiştir. Ancak tercüme edilen ayetler Kur'an'ın Arapça sayfalarına paralel düşecek şekilde düzenlenmiştir.

2.4 Keskiöglu'nun en ziyade istifade ettiği kaynak, 1961'de Diyanet İşleri Başkanlığının yayınladığı ve kendisinin de redaksiyon heyetinde bulunduğu meal olmuştur. Bunu birçok ayetin tercümesinde görmek mümkündür. Bunu iki örnek vererek göstermeye çalışalım:

Örnek 1: Bakara: 261

Diyanet(eski) İşleri Başkanlığının hazırladığı mealde Allâh (c.c) şöyle tercüme edilmiştir:

“Mallarını Allâh (c.c) yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allâh (c.c) dilediğine kat kat verir. Allâh (c.c)'in lütfü geniştir, O her şeyi bilendir”.

Keskiöglu ayeti şöyle meal veriyor:

“Mallarını Allâh (c.c) yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başaka veren tanenin durumu gibidir. Allâh (c.c) dilediğine böyle kat kat verir. Allâh (c.c)'in lütfü geniştir. O her leyi bilendir”.

Örnek 2: Âli İmra: 55

Diyanet(eski) İşleri Başkanlığının hazırladığı mealde Allâh (c.c) şöyle tercüme edilmiştir:

Allâh (c.c) demişti ki: “Ey İsa! Ben seni eceline yetireceğim, seni kendime yükselteceğim, inkar edenlerden seni tertemiz ayıracağım; sana uyanları, kıyamet gününe kadar, inkar edenlerin üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz Banadır. Ayrılığa düştüğünüz hususlarda aranızda hükmedeceğim.

Keskioğlu, ayeti yukarıdaki yakın bir mana vererek şöyle tercüme ediyor:

“ Allâh (c.c) şöyle dedi: “ – Ey İsa, Ben seni eceline yetireceğim, Bana yükselteceğim, sni inkar edenlerden temizce ayıracağım ve sana kıyamet gününe kadar inkara edenlerin üstünde tutacağım sonra dönüşünüz bana Bana'dır, ayrılığa düştüğünüz hususlarda hüküm edeceğim”.

Verdiğimiz iki örnekte görüldüğü gibi Keskioğlu'nun meâlini yaptığı iki âyet ile Diyanet(eski) İşleri Başkanlığının ayetlere verdiği meal büyük oranda örtüşmektedir. Buradan hareketle onun meâl'ini hazırlarken istifade ettiği en başta eserlerden biri de Diyanet(eski) İşleri Başkanlığının hazırladığı meâl olduğu söylenebilir.

3.5. Keskioğlu, meâlinde genelde tefsirî tercüme yöntemini kullanmıştır. Bazen de harfî tercüme metodunu tercih ettiği olmuştur.

3. Sureleri İsimlendirme ve Gerekçelerinin İzahı

Sûrelerin isimleri Arapça verilmiştir. Daha sonra sûreye niçin bu ismin verildiğini, nerede indiği ve kaç âyet olduğu hakkında malumat verilmiştir.

Örnek 1:

Müellif Nisa suresini şöyle tanıtıyor:

Nisâ sûresi. İçinde kadınlardan bahsedildiği için bu adı almıştır. Medine'de inmiştir. 176 âyettir.

Örnek 2: Hicr Sûresi

Keskiöglu, sûreyi şöyle tanıtıyor:

“ Taşları oyarak içlerinde yaşayanlardan söz edildiği için bu adı almıştır. Mekke’de inmiştir. 99 âyettir”.²⁸⁹

Yukarıda iki örnekten de anlaşılacağı üzere Keskiöglu, surelerin tanıtırken nerede indiğini de belirtmiştir. Surelerin Medenî ve Mekkî olduklarını tespiti hususunda elde mevcut sıralamayı takip ettiği görülmektedir. Ancak tüm sıralamalara göre Haşr suresi Medenî iken O Mekke’de indiğini söylemiştir.²⁹⁰ Biz bunun onun görüşü olmaktan ziyade böyle yazıldığı kanaatindeyiz.

4. Müteşabih Âyetlerde Takip Edilen Yöntem

Osman Keskiöglu’nun müteşabih âyetleri nasıl tercüme ettiğini ele almadan önce müteşabih hakkında kısa bir açıklama yapmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde ifade edildiği gibi Kur’ân’daki âyetler muhkem ve müteşabih olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Muhkem; manası açık olan, ancak bir yönüyle tefsir edilebilen âyetlerdir.²⁹¹ Müteşabih ise manası kapalı olan, birden fazla yoruma müsait âyetlerdir.²⁹² Keskiöglu müteşâbihatı şöyle tarif ediyor: “Sûrelerin başında bulunan mukattaat gibi mânası anlaşılmayan veyahut türlü izah ve tefsirlere müsait bulunan âyetlerdir”.²⁹³

Müteşâbihlerin te’vil edilip edilmeme mevzuu, İlk dönemlerden itibaren İslâm düşünce hayatını meşgul eden bir problem olarak görülmüştür. Başlangıçta bazı âlimler müteşâbihler karşısında acziyetini itiraf eden söz konusu nasslara, te’vile gitmeden iman etmişlerdir; bazıları da onların zâhiri manalarına itibar ederek teşbih ve tecsime dalmışlardır. Te’vil dönemine girildikten sonra ise, müteşâbih nassları anlamada aklı kullanmanın zarurî olduğunu savunanlar, bu tür nassları te’vil yoluyla

²⁸⁹ Keskiöglu, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Açıklaması*, s.263

²⁹⁰ Keskiöglu, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Açıklaması*, s.546

²⁹¹ es-Suyûti, *age.*, II, 640

²⁹² Bk. Mehman, İsmayilov, *20. yüzyılda Azerbaycan’da yapılan Kur’ân ve tefsir çalışmaları* (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2002.)s. 25-26.

²⁹³ Keskiöglu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 127.

yorumlamaya çalışmışlardır. Ancak bunlardan bir kısmı nakli esas alarak akla gereği kadar yer verirken, diğer bir kısmı da bu tür nassların te'vilinde akli esas almıştır. Böylece bir taraftan müteşâbihatın te'vilini câiz görmeyip zâhiri manalarıyla yetinenler, diğer taraftan da yorumunu gerekli olduğunu savunan ve te'vil edenler olmak üzere iki zümre ortaya çıkmıştır.²⁹⁴Te'vilin câiz olmadığını savunanlar; Selef Mezhebi ve Müşebbihedir. Câiz olduğunu savunanlar ise son dönem El-i Sünnet kelimcileri, Mutezile ve İslâm filozoflarıdır.²⁹⁵

Keskioğlu'nun müteşâbihat hususundaki görüşünü 29 sûrenin başında bulunan Huruf-u Mukattaa mevzuunu işlerken ele almıştık. Hatırlayacak olursak müellif orada Selef 'in re'yini benimsediğini ifade etmekte idi. Ancak biraz sonra vereceğimiz örneklerde O'nun birçok müteşâbih âyeti yorumladığını göreceğiz. Yazarın te'vile konu olan müteşâbih kelimeleri nasıl tercüme ettiğini örneklerle görelim.

Örnek 1:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ بَدُ اللَّهُ مَغْلُوبَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَارْتَعَنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ

Keskioğlu, âyete şöyle meâl veriyor:

“ *Yahudiler Allah'ın eli bağlıdır, dediler, asıl onların elleri bağlıdır hayırdan bağlanmıştır. Dediklerinden ötürü lânete uğradılar. Hayır. O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.*²⁹⁶

Yine O , Sad sûresindeki 75. ayeti:

قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ

şöyle tercüme ediyor:

²⁹⁴ Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayınları, İstanbul, Nisan 1996, s.127.

²⁹⁵ Bk. Demirci, *age.*, s. 127-155.

²⁹⁶ Mâide: 64

“ Allah: “ – Ey İblis secde, dedi kudret elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir? Yoksa böbürlendin mi veyahut kendinin yücelerden mi saydın?”

Mütercim birinci âyette geçen “يَدُ اللَّهِ” kelimesine “Allah’ın eli” , “يَدَاهُ” kelimesine ise “O’nun iki eli” manası vererek harfi bir tercüme yapmıştır. İkinci âyette ise “بِيَدَيْ” kavramını te’vil ederek “kudret elimle” şeklinde çevirmiştir.

Örnek 2:

وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ

“ Sabah akşam Rablarının rızasını dileyerek O’na niyazla yalvaranları(müşriklere bakarak) kovma....”²⁹⁷

Müellif Rahman sûresindeki 26 âyeti:

وَيُبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ

şu şekilde tercüme ediyor:

“ Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır”.

Osman Keskioglu, birinci âyetteki “ وَجْهَ اللَّهِ ” ibaresini “Allah’ın rızası”, ikinci âyette geçen

وَجْهَ رَبِّكَ ibaresini ise “zâtı” olarak çevirmiştir. Mütercimin tercümede isabet kaydettiğin söylemek mümkündür. Zîra Fahreddin er-Razi âyette geçen وَجْهَ lafzını iki şekilde te'vil yapılabileceğini söyler:

1) “O’nun vechini dilerler” buyruğunun mânası, “O’nu istiyorlar” şeklindedir. Ne var ki, tazîm ve saygı ifade etmek için “vech”(yüz) kelimesini zikretmektedirler.

2) Bir zâtı, bir kimseyi seven, onun yüzünü görmek ister. Binâenaleyh, yüzü görmek sevginin ayrılmaz hususiyetlerindedir. İşte bu sebepten dolayı, “vech”(yüz) kelimesi, sevgi ve hoşnutluğunu elde etmek gibi mânalardan kinâyedir.”²⁹⁸

²⁹⁷ En’âm, 6/52.

²⁹⁸ er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu’l-ğayb*, VI/195.

Önrek 3:

İstivâ

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

Keskioğlu âyeti şöyle tercüme ediyor:

“ Yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan O’dur, sonra göğe yöneldi ve onları yedi gök olarak düzenledi. O, herşeyi bilir.”²⁹⁹

Yine *istiva* lafzı geçen إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ âyete yazar şöyle mana vermektedir:

“ Doğrusu sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratıp sonra Arş’a hükümran olan Allah’dır...”³⁰⁰

Çevirmen, ilk âyette geçen “*istiva*” fiiline “yönelmek”, diğer âyette ise “*hükümran olan*” şeklinde mana vermiştir. İstivâ lügatte yönelmek, karar kılmak, yükselmek, üstün olmak gibi anlamlara gelir. Allah’a isnâd edildiğinde ise yönelmek, hükümrân olmak ve hükmetmek gibi anlamlar ifade eder.³⁰¹ Keskioğlu “*istivâ*” fiilini, yukarıda manalara uygun şekilde tercüme ettiğini görüyoruz.

5. Kavramlar

Kavramlar, aklın ve tasavvurun inşasında büyük bir ehemmiyete sahiptir. Kur’an birçok kelimenin içini yeniden doldurarak bu amacı gerçekleştirmiştir. Mesela Büyük-küçük (ekber-esğar), iyi-kötü (maruf-münker), hayat-ölüm (hayat-mevt), kazanç-kayıp (fevz/necat-husran), kâr-zarar (ribh-hasâra), değerli-değersiz (a’lâ-ednâ), bilgi-cehalet (ilm-cehl), yakın-uzak (karib-ba’îd) bunlardan bazılarıdır. İnsan hayatı buna benzer kavramlarla algılar. Bu gibi kavramlara yüklediği anlama göre hayatına istikamet verir.³⁰²

²⁹⁹ Bakara: 29

³⁰⁰ Yûnus: 3

³⁰¹ Demirci, *age.*, s. 168.

³⁰² Mustafa İsalmoğlu, “Kur’an’i Kavramlar ve Tasavvurun İnşası”, Kur’âni Hayat Dergisi, sayı:16, İstanbul 2010.

Keskiöglü, Kur'an-ı Kerim'deki kavramları tercüme ederken bazen manasını verdiği kelimeyi Arapça'daki aslı ile beraber zikreder, bazen sadece manasını vermek ile yetinir, bazen de tercüme etmeden olduğu gibi bırakır. Genel şekilde yazarın kavramların çevirisinde başarılı olduğunu söyleyebiliriz. İmdi müellifin kavramları nasıl tercüme ettiğini görmek için örneklere geçebiliriz.

5.1. İnfak Kavramı

Keskiöglü, Bakara sûresindeki 261. ayete şöyle mâna veriyor:

“ Mallarını Allâh (c.c) yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allâh (c.c) dilediğine böyle kat kat verir. Allâh (c.c)'ın lütfu geniştir. O herşeyi bilir.”

Yine aynı sûrenin 261, 264, 270, 265. Âyetlerinde, Ali İmran'ın 17,92. Ve daha birçok sûrede geçen *يُنْفِقُونَ* fiilini, müellif “*sarfetmek*” manasını vermiştir. Zaman zaman “*harcamak*” ve “*vermek*” manasını verdiği ayetler de olmuştur. Mesela Tevbe sûresinin 91. Âyetinde *مَا يُنْفِقُونَ* ibaresine “*harcamak*” diye çerirken yine aynı sûresnin 99 âyetinde geçen *مَا يُنْفِقُونَ* kelimesini “*vermek*” olarak tercüme etmektedir.

5.2. Şefaât

Osman Keskiöglü, Bakara sûresindeki 51. Âyete şöyle tercüme ediyor:

“ Öyle bir günden korkunki, o gün hiç kimsenin yerine bir şey ödeyemez, kimseden şefâat(aracılık) kabul edilmez, kimseden fidye = kurtuluş akçası alınmaz ve onlar hiç bir yardım görmezler.”

Yine Meryem sûresinin 87 âyeti şu şekilde tercüme edilmiştir:

“ Rahmanın katında bir ahd almış olanlardan başkası şefâatte bulunamaz”.

Müellif, birinci âyette şefâate “*aracılık*” olarak mana verirken ikinci âyetteki şefâat kavramını tercüme etmeden olduğu gibi ifade etmeyi tercih etmiştir. Yazar, En'am sûresinde 51 âyette sıfat-ı müşebbehe formunda geçen *شَفِيعٌ* şefâat'ı “*aracı*”, yine aynı sûrenin 70 âyetinde varit olan *شَفِيعٌ* kavramına “*kurtarıcı*” manasını vermektedir.

Diğer âyetlerde geçen bu kelimeyi müellif genellikle olduğu gibi bırakıp tercüme etmemeyi yeğlemiştir.³⁰³

5.3. Tâgut

Keskioğlu, Nisâ sûresinde ki 51 âyete şöyle mâna veriyor:

“ Kendilerine kitapta bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar puta ve şeytan kanyorlar da inkâr edenlere: Bunlar, inanlardan daha doğru yoldadır, diyorlar.”

Yine O, Zümer sûresindeki 17 şu şekilde çeviriyor:

“ Tâguta(şeytana ve putlara) kul olup tapmaktan kaçınıp sadece Allâh (c.c) 'a yönelenlere müjdelere vardır. Sen müjdelele öyle kullarımı.”

Keskioğlu, birinci âyette geçen tâguta “şeytan” , ikinci âyette ise “ şeytan ve putlar” manasını vermektedir. Diğer âyetlerde varit olan Tâgut kelimelerini yazar aynı şekilde tercüme etmiştir. Ne var ki, “şeytan” ve “putlar”, “tâgut” kelimesinin tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü “şeytan” ve “putlar” tâgut kelimesine yapılan yorumun sadece ikisidir. Tâgut kavramının manası bunlardan daha kapsamlıdır. Mesela Rağıb el-İsfehânî meşhur “Müfredat” nam eserinde tâgutü şöyle tarif diyor: “ Her türlü haddi aşanı, ve Yüce Allâh’ın dışındaki ibadet edineleri, tapılanları ifade eder”.³⁰⁴

İmâm Taberî’ye göre tâgut: “Allâh’a karşı isyânkâr olup, zorla, zorlamayla veya gönül rızâsıyla kendisine tapınılıp ma’bûd tutulan insân, şeytân, put, heykel ya da herhangi başka bir şeydir.”³⁰⁵

5.4. Fasık

Müellifimiz Mâide sûresinin 59 âyetini şu şekilde tercüme ediyor:

“ De ki: Ey Kitap ehli! Allâh (c.c) 'a, bize indirilene ve daha önce indirilene inandığımız için mi bizden hoşlanmıyorsunuz? Şüphesiz sizin çoğunuz yoldan çıkmış fâsıktır.

Yine O, Yûnus sûresinin 33 âyetini şöyle tercüme ediyor:

³⁰³ Bk. Araf Sûresi: 94; Rum sûresi: 13; Müdessir sûresi: 48.

³⁰⁴ İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan Davudi) Dârü'l-Kalem , Beyrut 2002/1423, s. 520-521.

³⁰⁵ Taberî, *age.*, VII/ 140.

“ Böylece Rabbinin fâsıklar için değil, onlar inanmazlar sözü gerçekleşmiş oldu”.

Görüldüğü üzere Mütercim birinci âyetteki “fâsık” kelimesini “ yoldan çıkmış” olarak mana vermiş arkasından da kavramın Arapçasında zikretmiştir. İkinci âyette ise hiç tercüme etmeden fâsık kelimesi aynen muhafaz ederek vermiştir. Keskiöğlü, Kur’an’da geçen diğer fâsık kelimeleri tercüme etme hususunda aynı yolu izlemiştir.³⁰⁶

6. Mealde Tefsirî İfadelere Yer Vermesi

Daha önce Keskiöğlü’nun bir çok ayetin çevirisinde tefsirî tercüme yöntemini kullandığını ifade etmiştik. Bununla ilgili iki örnek verelim:

Örnek 1:

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ

Bakara: 47.

Keskiöğlü âyeti şöyle tercüme ediyor:

“Ey İsrail Oğulları, size verdiğim nimeti ve sizi bir zamanlar alemlere üstün kıldığımı hatırlayın”.

Örnek 2: فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ

Müellif ayete şöyle mana veriyor:

“... Kafirler toplumuna karşı bize yardım et, zafer ver”.³⁰⁷

Görüleceği üzere Keskiöğlü, birinci ayetin orjinalinde “bir zamanlar”, keza ikinci ayetin orjinalinde “ zafer ver” ifadesi geçmemesine rağmen, çeviride bunları ilave etmiştir

³⁰⁶ Bk. Bakara, 2/99; Âl-i İmran, 3/82; Mâide, 5/25,47,49; A’raf, 7/102; Hucurat sûresi, 49/ 6,11.

³⁰⁷ Bakara, 2/286.

7. Telif edilen Meallerden Farklı Mana Verdiği Âyetler

Örnek 1: Enfal sûresi, âyet: 46.

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

Müellifin âyete verdiği meâl şöyle:

“Allâh (c.c)’a ve Peygamberine itaat edin, birbirinizle sakın çekişmeyin, yoksa korkar, başarısızlığa düşersiniz ve devletiniz elden gider. Bir de sabır edin. Şüphesiz Allâh (c.c) sabır edenlerle beraberdir”.

Keskioğlu, âyette geçen (رِيحُكُمْ) kelimesini “devletiniz” olarak mana vermektedir. Mevcut mealler bu lafzı daha çok “kuvvetiniz gider” şeklinde tercüme etmişlerdir.

Rîh (رِيح) lügatte rüzgar, koku, güç gibi manalara gelir. Müfessir Fafreddin er-Razî, âyette varit olan (رِيحُكُمْ) ifadesi hakkında iki görüş olduğunu söylüyor, o iki görüş şunlardır:

1) Buradaki “rüzgâr” dan devlet manası kastedilmiştir. Devlet, işleri yürür halde ve nüfuzlu iken, rüzgâra ve rüzgârın esmesine benzetilmiştir. Nitekim bir kimsenin devleti(saltanat günleri, iyi günleri) yürürlükte iken, “هبت رياح فلان”, “falancanın rüzgârları esiyor” denir.

2) Yardım ve zafer, ancak Allâh (c.c)’ın gönderdiği bir rüzgar ile olmuştur.³⁰⁸

Razî, “birinci görüş daha kuvvetlidir. Çünkü Allâh (c.c) Teâlâ, onların çekişmelerinin, rüzgârların zâil olmasına sebep kılmıştır”der”.³⁰⁹ Keza Beyzâvî’de (رِيحُكُمْ) lafzını “devlet” olarak tefsir etmektedir.³¹⁰

Yukarıda verilen açıklamara binaen Keskioğlu, âyete farklı bir mana vermiş olsa da müfessirlerin izahlarına uygun düştüğünü söylemek mümkündür.

Örnek 2:

ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَىٰ

Müellifin, âyete verdiği meâl şöyle:

³⁰⁸ er-Râzî, age., s.138.

³⁰⁹ er-Râzî, age., s 138.

³¹⁰ Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*,(trc. Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul 2011, II/ 345.

“Üstün akla sahip olan melek hey’etinde doğruldu.”³¹¹

Yazar ذُو مِرَّةٍ ifadesini “üstün akla sahip olan” olarak tercüme etmiştir. Bu vasfın sahibi Cebrail (a.s.) ‘dır. Meâller (ذُو مِرَّةٍ) ifadesini “güçlü kuvvetli ve üstün yaratılışlı biri (Cebrail) öğretti”³¹², “Bir kuvvet sahibi; hemen duruklandı (doğruldu)”³¹³, “Bir kuvvet sahibi ki, hemen dosdoğru göründü”³¹⁴ şeklinde meallendirmektedirler. Esasen مِرَّةٍ lisanda kuvvetli , akıl, kuvvet, kat ve sağlamlık gibi mânâlara gelir³¹⁵. Zamaşerî,³¹⁶ Beyzâvî,³¹⁷ ve Ebu’s- Suud’un³¹⁸ ifadelerine göre (ذُو مِرَّةٍ) akıl ve görüşünde sağlam olan demektir.

Buna göre Keskioglu’nun yaptığı tercümede isabet kaydettiğini söyleyebiliriz.

8. Ahkâm Âyetleri

Keskioglu, ahkâm ayetlerini tercüme ederken belli bir mezhebe göre tercüme etmek yerine, murad olunan manayı yansıtmaya çalışmıştır. Genel hatlarıyla hüküm ayetlerin tercümesinde başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda bazı örnekleri görelim.

Keskioglu Bakara sûresinin 184. Âyetini şöyle çeviriyor:

“Bu sayılı günlerdir. Sizden kim hasta veya seferde olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca dayanamıyanlar, bir yoksulu doyuracak kadar fidye vermeleri gerekir. Bununla beraber kim ki, gönül isteğiyle fazla hayır yaparsa, o kendisi için daha iyi olur. Eğer bilerseniz, oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.”

³¹¹ Necm, 58/6.

³¹² Diyanet Vakfı

³¹³ Elmalılı Hamdi Yazır

³¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen

³¹⁵ İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü'l-Arab*, (yay. haz. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi), Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1997/1417, XIII/ 74.

³¹⁶ Zamaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an hakaiki gavamiz't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucühi't-te'vil*(tahkik ve talik ve dirase Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz ; şarik fi tahkik Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi) Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998/1418, V/636.

³¹⁷ Beyzâvî, *age.*, V/131

³¹⁸ Ebussuud Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad, *İrşadü'l-akli's-selim ila mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 2001/1421,c.VI, s.222. Krş. Elmalı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'ân dili*, Eser Kitabevi, İstanbul tz, VII/4573.

Mütercim, âyet-i kerimeyi mevcut meâllere yakın bir mana vermiş. Onun için üzerinde durma ihtiyacı hissetmiyoruz. Ancak birçok mütercim “ يُطِيقُونَهُ ” “*dayanamıyanlar*” kelimesine mana verirken tırnak içinde “İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık” gibi açıklamalar yapıyorlar. Bu meramın anlaşılması için gerekli olduğunu düşünüyoruz. Maalesef Keskiöglü böyle bir izahta bulunmamıştır.

Bu konuda ikinci örneğimiz Nur sûresinin 2. Âyetidir. Yazar âyete şöyle mana veriyor:

“ *Zina eden evli kadın ve zina eden evli erkeğin her birine yüz değnek vururun, Allâh (c.c)’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allâh (c.c)’ın dini konusunda sizi onlara karşı acıma duygusu alıkoymasın. Onların ceza görmesine, inanlardan bir grup da şahit olsun*”.

Keskiöglü, âyette geçen (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي) kelimelerini “*zina eden evli kadın ve zina eden evli erkek*” olarak mana vermektedir. Buna göre zina eden evli kadın ve zina eden evli erkeğin cezası yüz değnek vurulmalarıdır. Diğer melallerin tamamı (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي) kelimelerini “*zina eden kadın ve zina eden erkekten*” şeklinde tercüme ettiklerini görürüz. Mesela Diyanet İşleri (eski) Başkanlığın meali âyeti şöyle çeviriyor: “*Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüzer değnek vurun...*”³¹⁹ Elmalı da şu şekilde meal veriyor: “*Zaniye ve zanî, hemen bunlardan her birine yüz değnek vurun...*”³²⁰ Görüleceği üzere mealler arasındaki fark çok açık.

Osman Keskiöglü’na göre celde cezazı sadece zina eden kadın ve zina eden erkek için uygulanır. Diğer meallere göre ise bekar ve evli ayırımı yapılmaksızın her ikisi içinde değnek cezası uygulanır. Keskiöglü’nun neye göre böyle bir mana verdiğini kestirmek zor. Ancak böyle bir tercümenin isabetli olmadığını söyleyebiliriz. Meseleyi dil açısından ele alsak bile (الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي) kelimelerine vermemiz gereken en doğru mana “*zina eden kadın ve zina eden erkek*” şeklinde olacaktır.

Şunu hemen belirtelim ki, Kur’ân’ın zina cezasına verdiği bu hüküm Hz. Peygamber’in sünneti ile tahsis edilmiştir. Ayrıca ashap ve tabiin de bu konuda icma etmiştir. Zina eden evlenmemiş kadın ve erkek için celde cazası , evli olanlar için ise recm(taşlanma) cezası uygulanır.

³¹⁹ Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı(Meâl), Ankara,1984,s.349

³²⁰ Elmalı, *age*, V/3468

9. Yanlış Meâl Verilen Âyetler

Müellifin yanlış meâl verdiği ayetler:

1. Bakara sûresinin 208. Ayetini Keskiöglü şöyle çeviriyor:

“ *Ey insanlar hep birden topunuz barışa giriniz. Şeytana uyup onun izinden gitmeyin. O sizin apaçık düşmanınızdır.*

Âyetin orjinalindeki ifâde şöyledir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَآفَّةً

Görüleceği üzere âyette geçen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ibaresi *Ey insanlar* olarak tercüme edilmiştir. Doğru olan çeviri “ *Ey îman edenler*” yada “ *Ey inanlar*” diye olması gerekirdi. Keskiöglü’nun يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ifadesine *Ey insanlar* diye mana vermesi bir zühûl eseri olabileceğini düşünüyoruz.

2. Saffat suresinin 5 ayetini şöyle tercüme ediyor:

“ *Göklerin, yerin ve bu ikisi arasındaki Rabbi O’dur, doğuların ve batıların Rabbi.*

Âyetin orjinali şöyledir:

رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ

Âyette sadece *doğuların Rabbi* geçmesine rağmen *batıların* kelimesi de ilave edilmiştir. Keskiöglü, ayete *batıların* kelimesini de ilave ederek mana vermesi, karine ve Meâric sûresinin “*Doğuların ve batıların Rabbine yemin ederim ki, bizim gücümüz yeter*”³²¹ nazarı dikkate alarak tercüme etmiş olabilir. Ancak *batılalar* kelimesininin turnak içine alınmaması kelimenin ayetten olduğu izlenimi vermektedir. Böyle bir intibaya mahal bırakmamak için kelimenin parantez içine alınması daha uygundur.

3. Lokman sûresinin 13 âyetine müellif şöyle meâl veriyor:

³²¹ Meâric: 40.

“Lokman oğluna öğüt vererek dedi ki: Yavrucuğum Allâh (c.c) 'a sakın ortak koşma. Doğrusu şirk çok büyük günaktır”.

Âyetin Arapça ibaresi şöyledir:

وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

Müellif, âyette geçen ظُلم kavramına “günah” manasını vermiştir. Ancak bu zülüm kavramının anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Zira zülüm lügatte bir şeyi layık olmadığı yere koymaktır.³²² Dolayısıyla zülmün doğru olan tercümesi ya zülüm ya da haksızlık olmalıdır.

4. Bakara sûresi, âyet: 177

..... وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ

Keslioğlu, âyetin Arapça vermiş olduğumuz kısmı şöyle tercüme ediyor:

“..... Allâh (c.c) rızası için yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmış gariplere, yoksullara, boyunduruk altında bulunan (köle ve esirlere) seve seve mal veren ...”

Keskioğlu, âyetteki (عَلَى حُبِّهِ) ibaresine “seve seve” anlamını vermiştir. Oysa burada (عَلَى) harf-i cerri, (مع – رعم) manasında kullanılmıştır³²³. Buna göre âyeti kerime şöyle tercüme edilmesi gerekirdi:

“... sevmesine, aşırı düşkün olmasına rağmen yine de malı; yakınlarına...veren ...”

5. Barara sûresi, Âyet 102

وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ

Osman Keskioğlu, âyeti şöyle tercüme ediyor:

“ Süleyman'ın kükümdarlığı hakkında şeytanların söylediklerine uydular,(Süleyman'ın büyüyle saltanat kurduğunu kötü ruhlu bozguncular

³²² İsfehânî, age., s. 537

³²³ Taberî, age., III, 79; Zamahşerî, age., I, 363; Akdemir, Salih, Cumhuriyet dönemi Kur'an tercümeleleri (eleştirel bir yaklaşım) Akid Yayıncılık, Ankara 1989, s.157.

uydurmuştu.)Halbuki Süleyman, böyle büyü ile küfre düşmemişti. Fakat insanlara sihri öğreten şeytanlar kafir olmuşlardı. Babil’de Melek namına Harut’a ve Mârut’a birşey indirilmemişti. Bu ikisi – “ Biz sadece deniyoruz, sakın inkâr etme!” demedikçe kimseye bir şey öğretmezlerdi....”

Görüleceği üzere Keskiöğlü, âyeti kerimedeki (ما) harfine olumsuz mana vererek وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ ibaresini “... Babil’de Melek namına Harut’a ve Mârut’a birşey indirilmemişti..” şeklinde çevirmiştir. Halbuki doğru tercüme “... ve Bâbil’deki indirilen Hârut ve Mârût iki meleğe indirilen şeyleri...” diye olması gerekirdi. Biçok müfessirin³²⁴ de ifade ettiği gibi ibaredeki (ما) harfi nefy için değil (الذي) manasında kullanılmıştır. Âyetin devamı ve siyaki böyle bir manayı gerekli kılmaktadır. Meleklerle hiç birşey indirilmemiş olsaydı, insanlara birşey öğretmeleri düşünülebilir mi?! Bu itibarla Keskiöğlunun meâlini kabul etmek mümkün değildir. Kurtubi³²⁵ bazı müfessirler buradaki (ما) harfine nefy manası vermişlerdir. Ancak ayetin siyak-sibakak nazarı dikkate alınınca (ما) harfine (الذي) manası verilmesi daha doğrudur.

10. İmlâ Hataları

Meâlin 1988. yılında birinci basımı gerçekleşmiş, ondan sonra ikinci bir baskısı gerçekleşmemiştir. Mealin sadece bir kez basılması nedeniyle bazı imlâ hatalarının olması gayet tabiidir. Biz mealde tespit ettiğimiz imla hatalarını yerlerini göstererek vermek isteriz.

1) Âli İmran sûresinin 43. Âyetinde müellif “secde et” yerine “secde kıl” ifadesini kullanmıştır.

³²⁴ Bk. Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemu’l-Kutub, el-Memleketu’s-Suudiyye, 2003/1424, II, 337; ez-Zemahşerî, *age.*, I, 305; Akdemir, *age.*, s.150.

³²⁵ Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi li ahkâmi’l-Kur’an*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2006, II,282.

2) Yine aynı sûresinin 51. Âyetinde "Allâh (c.c) benim de Rabbim.." yerine, "Allâh (c.c) benim de Rabbin.." demektir.

3) Yine aynı sûrenin 141. Âyetinde "ezib" kelimesi b harfi ile yazılmıştır. Doğrusu "ezip" kelimesinin "p" harfi ile yazılmalıdır.

4) Mâide sûresinin 74. Âyetinde "ondan" zamiri küçük harfle yazılmıştır. Doğru olan "O'ndan" kelimesi büyük harle yazılmalıdır.

5) Yûnus sûresinin 97. Âyetinde " Onlara büyüen âyetler gelse bile.." geçmektedir. Doğrusu " Onlara bütün âyetler gelse bile ..." olacaktır.

6) R'ad suresinin 6. Âyette " Müşrikler senden önce kötülüğü ecele ediyorlar..." deniliyor. Cümlede "kötülüğü" kelimesi yanlış kullanılmıştır. Doğrusu "kötülüğe"dir.

7) Nahl 36. Ayette " delaleti hak etti.." geçmektedir. Doğrusu "... dâlaleti hak etti ..." olması gerekirdi. Aynı hata Yâsîn sûresinin 24. Âyetinde geçmiştir.

8) Nûr sûresinin 55. Âyetinin sonunda "fâsıklardır fâsıklardır" şeklinde tekrar edilmiştir

9) Beyyine sûresinin 2. Âyetinde "Paygamber" kelimesi a harfi ile yazılmıştır. Doğrusu "Peygamberdir".

11. Parantez İçi Açıklamalar

Meâlde parantez içi izahlar aşağıdaki maksatlar için kullanılmıştır.

1) Şahıs ve işaret zamirlerinin kime âit olduğunu göstermek.

Örnek 1 : Yûnus sûresi âyet 20.

" Ne olur, Rabbinden ona (Peygambere) bir mûcize indirilmeli değil mi? Diyorlar. De ki " – Gayb ancak Allâh (c.c)'ındır, bekleyin ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim".

Örnek 2: Enbiya sûresi, âyet 87.

" Zünnün 'ü (Yunus 'u) da an...."

2) Kelimeleri açıklamak.

Örnek 1: Zümer sûresi âyet 17.

“ Tagûta(şeytana ve putlara) kul olup tapmaktan kaçınığ sadece Allâh (c.c)’a yönelenlere müjdeler vardır...”

3) İbareleri îzah etmek.

Örnek 1: Nisâ sûresi âyet 29.

“ Nefsinizi öldürmeyin (harmla kendinizi mahvetmeyiniz)....”

4) Yer isimlerini belirtmek.

Örnek: Sebe’ sûresi, âyet 18.

“Onlarla, içine feyz ve bereket verdiğimiz memleketler arasında yanyana nice şehirlere meydana getirdik ve bunlar arasında (Şam’a kadar) belirli yer koyduk...”

5) Kısa izahlar .

Örnek 1: Zuhuf sûresi, âyet 35.

“ Ve onları lüks içinde ziyetlere boğardık. Bunlar, sadece dünya hayatının geçici bir meta’ından ibarettir. Ahiret nimetleri ise Rabbinin katında O’na karşı gelmekten sakınanlar içindir. (Ma’nevi şeyler, maddi şeylere eşbette kat kat üstündür).

12. Dipnotlar

Keskioğlu, meâlinde birçok dipnota yer vermiştir. Bu dipnotlar âyetlerin açılımı ve izahı sadedinde büyük önem arz etmektedir. Örnek olması açısından bazı misaller verelim.

Örnek 1:

“ Rabbın âdem oğullarının sülbünden zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutarak: - Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Demişti. Onlarda: - “ Evet şahidiz “ demişlerdi....”³²⁶

Yazar, âyetin izahı bağlamında şöyle diyor:

“ Türk edebiyatında bu Kâlû Belâ: Evet, şahidiz, Elestü Bezmi çok işlenmiştir ki, bu insanların tabiatında Allâh (c.c) inancı olduğunu beyan içindir. Elestu çok ince ve düşündürücüdür, başka dinlerde yok sanırım.³²⁷”

Örnek 2:

“O'nun altından bir ses şöyle seslendi: “ - Sen üzülme, Rabbin senin altındaki olanı şerefli bir rehber kıldı”.³²⁸

Müellif, dipnotta âyete farklı bir mana verilebileceğini göstermek için “ Veya alt yanında su arki meydana getirmiştir”, notunu düşmüştür.³²⁹

13. Besmeleyi Fatiha sûresinden bir âyet olarak tercüme etmesi

Besmele'nin Kur'an'dan olduğuna dair herhangi bir şüphe yoktur. Zira Besmele Kur'ân-ı Kerim'de Neml suresinde geçen bir ayettir. Bu konuda herhangi bir görüş ayrılığı söz konusu değildir. Üzerinde İhtilaf edilen husus her surenin başında zikredilen bismelenin ayet olup olmamasıdır.

Şâfiilere göre Besmele hem Fâtiha sûresinde ve hem de diğer sûrelerde müstakil birer âyettir.³³⁰

³²⁶ A'raf, 7/172.

³²⁷ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 174.

³²⁸ Meryem, 19/24.

³²⁹ Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi* s. 307.

³³⁰ Nevevi, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li'ş-Şirazi*, (thk. Muhammed Necib Mutii, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003/1423, III, 266.

Mâlikîler: “Besmele, ne Fâtîha’dan ne de diğer sûrelerden bir âyettir” derler.³³¹

Hanefilere göre ise Besmele, Kur’ân’dan bir âyettir. O’nun her sûrenin başında olması, sûrelerin arasını ayırmak içindir. Fatiha’nın başındaki Besmele de aynı maksat için vardır.

Tehanevi bu konuda şöyle diyor: “ Bismelenin Fatiha’dan bir cüz oluşu her ne kadar Hanefiler nezdinde sabit değil ve sahih olan onun Kur’an’da başlı başına bir âyet olduğu ise de bazı Hanefiler her rekâtın başında besmele çekmenin ihtiyaten vacip olduğunu söylemişlerdir...”³³²

Osman Tehanevi, Hanefi mezhebinin görüşünü beyanı sadedinde Bismelenin Fatiha’dan bir cüz olmadığını açık ve sarıh bir şekilde ifade ediyor. Hal böyle iken Osman Keskiöglü “Kur’an Tarihi” isimli eserinde mezheplerin Besmele hakkındaki görüşlerini naklederken, Hanbeli ve Hanefi mezhebinin Fatiha’nın başındaki besmele ile ilgili re’yi şu şekilde dile getiriyor:

“Fatiha’nın başından bir âyettir, başka sûrelerden değil. Ahmet Bin Hanbel mezhebi budur ve Hanefiye kavli de buna yakındır ”.³³³

Binaen aleyhi Osman Keskiöglü besmeleyi Fatiha’dan bir âyet sayarak tercüme etmiştir.

Biraz önce arzetmeye çalıştığımız gibi O’nun bu yaklaşımı Hanefi mezhebinin *besmele* hakkındaki görüşünü yansıtmamaktadır.

³³¹ İbn Kudâme, Muhammed b. Kudâme Cemmâîlî Makdisî, *el-Mugni*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv) Dâru Âlemi’l-Kütüb, Riyad 1999, II,147-149

³³² et-Tehanevi, Zafer Ahmed Osman, *’İlaü’s-sünen*, İdaretü’l-Kur’ân ve’l-Ulumi’l-İslâmiyye, Karaçi 1415, II/228. Ayrıca bk. Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim tercemesi ve şerhi*, Ebü’l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, Sönmez Neşriya, İstanbul 1974, II/90.

³³³ Keskiöglü, *Kur’an Tarihi*, s. 319.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEFSİR ÇALIŞMALARINDA İZLEDİĞİ YÖNTEM

GİRİŞ

TEFSİRE DAİR ÇALIŞMALARINA KISA BİR BAKIŞ

Biz bu bölümde Keskiöglü'nun âyetlerin yorumunda izlediği yöntemi ele almaya çalışacağız. Takip ettiği metoda geçmeden önce izahını yaptığı âyetler hakkında bazı bilgileri vermemiz faydalı olacaktır.

Osman Keskiöglü, baştan sona Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmemiştir. Ancak pek çok âyetin tefsir ve izâhını yapmıştır. O'nun Kur'an'ı tefsir etme serüveni daha öğrencilik yıllarında başlamıştır. İlk kaleme aldığı eser *Öğütlerim* (1931) kitabıdır. Müellif, bu eserinde Hucurat sûresinin 15.âyeti başta olmak üzere bazı âyetleri tefsir etmiştir. O'nun talebelik yıllarında bazı âyetlerin yorumuna dair bir kitap te'lif etmesi Kur'an ile olan bağının çok erken dönemde başladığını göstermesi açısından manidardır. Yine O, Mısır'dan(1942-1943) dönünce Bulgaristan'da Osmanlıca yayımlanan "*Medeniyet*" gazetesinde "Kur'an'a göre insan" ve "Tefsir-i Şerif" adında 11 makale yazmıştır. 1950. yılında Türkiye'ye hicret eden Keskiöglü, Diyanet dergisinde belli başlı âyetlerin izah ve yorumuna devam etmiştir. Dergide âyetlerin yorumuna dair kaleme aldığı makale sayısı yaklaşık 40'tır. Tefsir ettiği âyetlerin sayısı 200'ün üzerindedir.

Görüleceği üzere Keskiöglü Kur'an'ın tamamını tefsir etmemiş olsada bir büyük yekûn tutacak sayıda âyeti açıklamıştır. Müellifimiz her hangi bir sûreyi baştan sona açıklamak yerine değişik sûredelerden bir veya iki yada bir gurup âyeti ele alarak yorumlamayı tercih etmiştir. İzâh ettiği âyetler değişik konuları ihtiva etmiş olsada

yazılış gayesi mü'minlerin mâneviyatını yeniden diriltmek olmuştur. O bu meyanda şöyle diyor: “ Bu yazılar, din duygusunu kuvvetlendirecek, mâneviyatı geliştirecek niteliktedir”.³³⁴

20. yüzyıla kuş bakışı baktığımızda müslümanların maneviyat yönünden ne halde olduklarını anlamak güç olmasa gerek. Keskiöğlü, yaşanan manzaraya bigane kalmayarak, onları buldukları durumdan çıkarmak, din duygularını canlandırmak ve tekrar dine dönmeleri için Kur'an'dan çözümler sunmaya çalışmıştır. O'na göre “din hayatı olmayan, maneviyat kuvvetine dayanmayan milletler yaşayamaz.... Hayatı manalandıran, mânevî değerleri kuvvetlendiren dindir”.³³⁵

Gerçeten de öyledir. Din herşeyin temelidir. Hayat onunla anlam bulur. Maneviyatı dinden almayan toplumlar çözülmeye ve yok olmaya mahkumdur.

Yazarın, lise çağında ayetleri yorumlarken sahip olduğu ruh ile son ayeti yorumlarken sahip olduğu ruh aynı ruhtur. O ruh; müslümanları buldukları zillet ve mağlubiyet psikolojisinden kurtararak yeniden milletler arasındaki hak ettikleri yerini almaları için motive etme ruhudur. *Öğütlerim* kitapçığında Enfal sûresinin 8.âyeti hakkında sarfettiği sözler söylediklerimizi teyit etmektedir, O bu konuda şöyle der:

“ Bunun böyle oluşu, mücrimler ikrah etselerde(arzu etmese de) hak tahakkuk etmek ve batıl iptal olmak içindir. Hak bazen gizlenir, üzerine perde gerilir. Sathi(yüzeysel) bakan gözler onun kaybolduğunu zanneder. Fakat birgün bulut altından çıkan güneş gibi daha kuvvetle parladığını görürler. O zaman aldandıklarını anlarlar ve yüzlerinde nedamaetin acı satırları okunur. Batıl taraftarlarının dünyada ve ukbada ezeli nasipleri budur. Onların alınlarında Dünya ve Ahirette hüsrana düşer oldular yazılıdır”.³³⁶

Osman Keskiöğlü, âyetleri izah ederken geleneksel tefsirin yanısıra içtimaî ve sosyolojik açıdan da ele almaktadır.³³⁷ O bu manada Türkiye’de Muhammed Abduh

³³⁴ Keskiöğlü, *Kur'an Yolunda*, Kılıç yay., Ankara thz, s. 6

³³⁵ Keskiöğlü, *Kur'an Yolunda*, s.6

³³⁶ Keskiöğlü, *Öğütlerim*, Şumnu intibah matbaası, sayı: 2, 1931/1350, s. 14

³³⁷ Tarih boyunca Kur'an'ı Kerim, rivayet, dil, edebiyat, belegat, fıkıh, fen vs.yönleri ele alınarak tefsir edilmiştir. 19. ve 20 yüzyılda “içtimaî tefsir” diye isimlendirilen yeni bir tefsir tarzı ortaya çıkmıştır. İçtimaî tefsirin en belirgin özelliği, Kur'an'ı tefsir ederken onun hidâyet yönünü tefsire konu

ekolünü takip eden en bariz mümessili ve uygulayıcısıdır denilebilir. İlginç olan, Muhammed Abduh çizgini takip etmesine rağmen tefsirinde onlardan hiç bahsetmemiştir. Ancak O'nun biyografisini kaleme alması, ıslahatçı fikirlerinden övgü ile bahsetmesi,³³⁸ birçok ayetin tefsirinde içtimaî meseleleri dile getirmesi, Abduh'un çizgisinden gittiğini göstermektedir. İmdi, yazarın hem bu meyanda ortaya koyduğu görüşlerini hem de ayetlerin tefsirinde takip ettiği metodu yakından görmeye çalışalım.

edinmesidir. Kur'an, toplum için inmiştir. Bu yüzden tefsir edilirken çağın toplumsal problemleri Kur'an âyetlerinin ışığında çözüme bağlanmalıdır. Yani tefsirin konusu insan, insanın hidâyeti ve toplumsal meseleler olmalıdır. Bu tefsir hareketinin öncüsü Muhammed Abduh (1848-1905)'tur. Daha sonra onun öğrencisi Reşid Rıza (1865-1935), Mustafa el-Merağî (1881-1945), Seyyit Kutup (1906-1966. Türkiye'de ise Osman Keskiöğlü bu ekolün başta gelen takipçisi ve uygulayıcısı olmuştur. (Cerrahoğlu, *age.*, s.311)

³³⁸ Keskiöğlü "Muhammed Abduh" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 14, Ankara 1970.

1. Tefsir Çalışmalarında İzlediği Yöntem

1.1. Kur'an-ı Kur'an'la Tefsiri

Kur'an'ın en büyük müfessiri yine Kur'andır. Bundan dolayıdır ki bir müfessirin Allahın kelamını tefsir ederken başvuracağı birinci kaynak yine Kur'an olmalıdır. Keskiöğlü bu hakikati şöyle dile getirir: “Kur'an'ı tefsir için evvelâ Kur'an'a müracaat lâzımdır. Kur'an'ın bazısı bazısını tefsir eder”.³³⁹ Müellif bu yöntemi ayetleri izah ederken bir çok yerde uyguladığını görmekteyiz. İmdi müellifin Kur'an-ı Kur'an'la nasıl tefsir ettiğini örneklerle görmeye çalışalım.

Örnek 1:

Keskiöğlü, “*Münafıklara haber ver ki, onlar için eleme verici bir azap vardır*”³⁴⁰ ayetini tefsir ederken, münafıkların kimler olduğu izah sadetine Bakara sûresinin 14. âyetini referans göstererek şöyle diyor: “Bakara sûresinin 14 ncü ayeti onların bu durumunu şöyle açıklar: “*Onlar inanlara rastladıkları zaman: Biz de siz gibi inandık derler. Kendi şeytanları ile, ele başlarıyla başbaşa kalınca: Biz sizinle beraberiz, onlarla sadece alay ediyoruz*” derler”.³⁴¹

Örnek 2:

Müellif, İsrâ sûresinin 23-39 arası âyetleri tefsir ederken şöyle diyor: “ İsrâ sûresinin bu âyetleri, Mi'raçla yakından ilgilidir. Miraçdaki rûhanî tecelliyatı, yüce ahvâli anlatan Necm sûresindeki “*Kuluna neler vahyetti neler..*”³⁴² buyrulur. İsrâ sûresindeki bu tebligat da : “*İşte bunlar Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdir..*”³⁴³ ayeti ile son bulur. Bunlar Necm suresinde beyan olunan o vahyolunanlar cümlesindedir ve İslâm dinin esaslarını, fazilet kaidelerini ihtiva etmektedir”.³⁴⁴

³³⁹ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 226-227

³⁴⁰ Nisâ, 4/138.

³⁴¹ Keskiöğlü, *Kur'an yolu*, s.234.

³⁴² Necm, 53/10.

³⁴³ İsrâ, 17/39.

³⁴⁴ Keskiöğlü, *Kur'an yolu*, s. 28.

1.2. Hadis İle Tefsiri

Kur'an'ın Kur'an'la tefsirden sonra ikinci ve en önemli kaynak Hz.Peygamberin hadisleridir. Zira Allah teala Kur'anda bunu ifade eden bir ayette şöyle buyuruyor: **“Sana da bu zikri (Kur'anı) indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın”.**³⁴⁵ Hz.Peygamber bütün Kur'anı ayet ayet tefsir ettiği bilinmemekle birlikte, ahabına kapalı ve anlaşılmayan ayetleri açıkladığı bir gerçektir. Kur'anda (الصلاة) ve (الزكاة) gibi ibadete tealluk eden ve mücmel olan – ve benzeri -kavramlar geçmektedir. Bunların manalarının açıklaması ve uygulaması Hz.Peygambere bırakılmıştır.Allah'ın elçisinin bunları izah etmesi ve uygulamalarını göstermesi kendi nefesine değil Allah'ın ta'limine dayanmaktadır. Nitekim kur'anda : **“ O kendi hevasıyla konuşmaz.O'nun konuştuğu kendisine gönderilen bir vahiyden ibarettir.”**³⁴⁶ denilmektedir ki bu da Hz.Peygamberin tefsirinin ilahi kaynaklı olduğuna işaret etmektedir.

Keskiöglü, âyetlerin tefsirinde hadislere çok sık müracaat ettiğini söyleyebiliriz. Ancak O, vaaz ve nasihat üslubunu tercih ettiğinden dolayı hadisleri serdederken daha çok konuyu teyit eden hadislere yer vermiştir. Bunun yanısıra ayetleri izah eden hadisleri de zikrettiği olmuştur. Biz burada Kur'an'ı hadis ile nasıl yolumladığını gösteren örnekler yer vereceğiz.

Örnek 1:

“Yüzlerinizi doğu tarafına ve günbatısına yana çevirmeniz, iyi olmak bu değil. Lakin iyi olan o kimsedir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, Kitab'a, bütün peygamberlere iman eder. Yakınlara, yetimlere, düşkünlere, yolda kalmışa, yoksullara ve köleler uğrunda seve seve mal veririr”³⁴⁷

³⁴⁵ Hicr, 15/9.

³⁴⁶ Necm, 53/3.

³⁴⁷ Bakara, 2/ 177.

Keskioğlu, ayeti kerimede akrabaya iyilik yapılmasının önce zikredilmesini “akrabayı gözetmek, onlara yardımda bulunmak daha hayırlıdır. Bu hem sadaka ve hem sıla yerine geçer” diye izah ederek bunu şu hadise dayandırmıştır: “ Yoksula vermek sadakadır. Yakın akrabaya yardım ise iki şey yerine geçer: Hem sadaka ve hem sıla olur”^{348, 349}.

Örnek 2:

Ey inananlar! Zannın çoğundan sakının, zira zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin suçunu araştırmayın; kimse kimseyi çekiştirmesin; hangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır? Ondan tiksiniyorsunuz; Allah'tan sakının, şüphesiz Allah tevbeleri daima kabul edendir, acıyandır.³⁵⁰

Keskioğlu, âyette geçen وَلَا يَغْتَابَ (gıybet etmesin, çekiştirmesin)ifadesini açıklama sadedine Hz. Peygamberin şu hadisini zikretmiştir:

“ Bir gün Hz. Peygamber: “ Bilir misiniz, gıybet nedir ? diye sordular. Allah ve Rasûlü en iyi bilir, dediler. Bunun üzerine: Kardeşini hoşlanmadığı bir şey ile anmaktır, buyurdu..^{351,352}

1.3. Sahabe Kavliyle Tefsiri

Hz. Peygamber(s.a.v)’in hadislerinden sonra tefsirde en önemli kaynak şüphesiz ki sahabe kavlidir. Çünkü onlar, ayetlerin nüzulüne vesile teşkil eden ortamda bulunmuşlar, bilmedikleri hususları Hz. Peygamber(s.a.v.)’den öğrenmişlerdir.³⁵³ Sahabe Kur’an ayetlerinin izahını ya Hz. Peygamberden işitmek suretiyle veya içtihadlarıyla yapmışlardır.

³⁴⁸ Tirmizî, “Zekât” 26. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Savm” 21; Nesâî, “Zekât” 82; İbni Mâce, “Sıyâm” 25,28.

³⁴⁹ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s. 79.

³⁵⁰ Hucûcât, 49/ 12.

³⁵¹ Ebu Davud, Edeb 40, (4874); Tirmizi, Birr 23, (1935); Müslim, Birr 70 (2589)

³⁵² Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s.75.

³⁵³ Elmalî, Abdurrahman , *Kitabu'teshil li Ulumi't-Tenzil adlı tefsirin tahlili*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi vakfı yayınları, Şanlı Urfa 1998, s.65

Keskiöglu, tefsirde sahabenin kavline büyük önem verdiğinden dolayı, birçok yerde onların yorumlarına yer verdiğini görmekteyiz. İmdi müellifin sahabenin sahabe kavli nasıl tefsir ettiğini başlıklar halinde arz etmeye çalışalım.

1. Sahabe tefsirini ayetin yorumunda tek görüş olarak zikretmesi

Örnek 1:

*“Rahman'ın kulları yeryüzünde mütevazı yürürler. Bilgisizler kendilerine takıldıkları zaman onlara güzel ve yumuşak söz söylerler.”*³⁵⁴

Keskiöglu, ayette geçen has kullardan murat kim olduğuna dair İbn Abbas'tan gelen şu rivayeti nakletmektedir: “ İbn Abbas Hazretlerinden rivayet olunuyor ki, Rahman'ın kullarından maksat mü'minlerdir, inanlardır”.³⁵⁵

Örnek 2:

*“Yüzlerinizi doğudan yana ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir; Lakin iyi olan, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitab'a, peygamberlere inanan, O'nun sevgisiyle, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren, namaz kılan, zekat veren ve ahidleştiklerinde ahidlerine vefa gösterenler, zorda, darda ve savaş alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır”.*³⁵⁶

Keskiöglu, âyette (وَجِئَ الْبَاسُ) ifadesini Abdullah bin Mes'ud'tan gelen rivayete istinaden savaş ve harp olarak açıklamaktadır.³⁵⁷

2. Sahabe kavlinin tercih sebebi olmasıyla ilgili örnekler

Örnek 1:

“Peygamberleri onlara, O'nun hükümdarlığının alameti, size tabutun (sandığın) gelmesidir, onda Rabbinizden gelen gönül rahatlığı ve Musa ailesinin ve

³⁵⁴ Furkân, 25/ 63.

³⁵⁵ Keskiöglu, *Kur'an Yolu*, s.18.

³⁵⁶ Bakara, 2/ 177.

³⁵⁷ Keskiöglu, *Kur'an Yolu*, s. 82.

*Harun ailesinin bıraktıklarından kalanlar var; onu melekler taşır, eğer inanmışsanız bunda sizin için delil vardır' dedi".*³⁵⁸

Keskioğlu, âyette geçen tabut ile ilgili şöyle diyor: “ İbn Abbas rivayetine göre tabut ... mukaddes bir tevrat sandığıdır. Yahudiler Mısırda gördükleri sanat eserlerine onu son derece süslemişlerdi. İslâm bilginlerinden Ragıb İsfehanî ise tabutun kalble, içindeki sekineyi de ilimle te'vil eder. İbn Abbas'ın rivayet tarihî olaylara daha uygun düşmektedir”.³⁵⁹

Örnek 2:

*“İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar. Oruca dayanamıyanlar, bir düşkünün doyuracak kadar fidye verir. Kim gönülden iyilik yaparsa o iyilik kendisinedir. Oruç tutmanız eğer bilerseniz sizin için hayırlıdır”.*³⁶⁰

“Takatı, Osmanlıcada kullandığımız manaya alarak, oruca takat getirenlerin fidye vermesini caiz görmek yanlıştır. İbn Cerir Taberî, Hz. Ali'den rivayet ediyor: Ayette geçen yutikûne (يُطِيقُونَ) kelimesi oruç tutmağa gücü yetmeyen ihtiyarlar hakkındadır. Bu gibiler oruç tutmazlar; her gün için, birer fidye verir.”.³⁶¹

1.4. Sebeb-i nüzûl

Kur'an-ı Kerim, olayların akışı içerisinde parça parça inmiş ve yirmi üç küsür senede tamamlanmıştır. Onun bazı ayet ve sureleri, herhangi bir sebebe dayanmaksızın nazil olmuştur. Bazısı ise özel bir sebebe bağlı olarak inmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, ona bir soru yöneltmesi veya bir hadisenin meydana gelmesi gibi, bir veya dafa fazla ayetin inmesine sebep olan hususa sebeb-i nüzul denmektedir. Nüzul sebepleri, aklî muahkeme ve ictihadla bilinemez. Ancak Kur'an ayetlerinin nüzulüne şahit olan sahabenin bildimesiyle bilinebilir.³⁶² Esbab-ı nüzul ayetlerin anlaşılmasında büyük önem arz etmektedir.

³⁵⁸ Bakara, 2/ 248

³⁵⁹ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 126.

³⁶⁰ Bakara, 2/184.

³⁶¹ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s.94

³⁶² Elmalı, Abdurrahman, *age.*, s. 192-193.

Osman Keskiöğlü'nun ayetlerin tefsirinde esbab-ı nüzule büyük ölçüde yer verdiğini görmekteyiz. Onun bu konuyu ayetlerin izahında nasıl ele aldığını başlıklar halinde arz etmeye çalışalım.

1.4.1. Esbab-ı Nüzülün Genel Sunuluşu

Keskiöğlü, sebep-i nüzüle dair herhangi bir rivayet nakledeceği zaman genelde şu ifadeleri kullanır:

1.4.1.1. Müfessirler bu ayetin inmesine sebep olan olayı şöyle anlatırlar.³⁶³

1.4.1.2 Müfessirlerin beyanına göre bu ayetin inmesine sebep şudur.³⁶⁴

1.4.1.3.Razi gibi ünlü tefsir bilginlerine göre.³⁶⁵

1.4.1.4.Bu ayetin inmesine sebebini anlatırken şöyle zikrederler.³⁶⁶

1.4.1.5.Bu Ayet-i Kerime'nin inmesine sebep olarak Müfessirler şu olayı anlatıyor.³⁶⁷

1.4.1.6. Nesaî, Bezzar, ibn-i Münzir ve İbn-i Ebi Hatemin, Enes bin Malik'ten rivayet ettiklerine göre.³⁶⁸

1.4.2. Esbab-ı Nüzule Dair Rivâyetleri Aktarma İle Yetinmesi

Keskiöğlü, ayetin sebep-i nüzül ile ilgili rivayeti naklettikten sonra üzerinde herhangi bir değerlendirme yapmadan ayetin tefsirine geçmektedir.³⁶⁹

1.4.3. Birden Fazla Sebeb-i Nüzul Rivayeti Aktarması.

1.4.3.1.Bir Âyet Hakkında Birden Fazla Sebeb-i Nüzülü Caiz Görmesi

Keskiöğlü, ayetlerin yorumunda birden fazla sebep-i nüzul rivayeti kaydettiği görülmektedir. Kendisi açıkça ifade etmemiş olsa da, aşağıdaki örneklerden, onun temelde bir ayet hakkında birden çok sebep-i nüzulün caizliğini kabul ettiğini söyleyebiliriz.

³⁶³ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 207.

³⁶⁴ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 211.

³⁶⁵ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 219.

³⁶⁶ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 247.

³⁶⁷ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 249.

³⁶⁸ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 199.

³⁶⁹ Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 197,199, 214.

Örnek 1:

*“Kitap ehlerinden Allah'a huşu duyarak inanıp, Allah'ın ayetlerini az bir değere değiştirmeyenler vardır. İşte onların ecirleri Rablerinin katındadır. Şüphesiz Allah'ın hesabı çabuktur”.*³⁷⁰

Keskioğlu, ayeti kerime hakkında şu iki sebab-i nüzul rivayetini nakletmektedir:

1) “Enes b. Malik'ten rivayet edildiğine göre Habeş Hükümdarı Necaşi'nin ölüm haberi duyulduğu zaman Hz.Peygamber Medine'de onun giyaben Cenaze namazını kıldı ve ashaba da kılmalarını buyurdu. Eshab'ı Kiram, Ya Rasulullah bir Habeşli kulun namazı kılınır mı? Dediler. Bunun üzerine bu ayet-i kerime gelerek kitap ehlerinden Peygambere inanları övdü..”³⁷¹

2) “İbn-i Cerir Taberi de Cabir'den şöyle nakleder: Necaşinin canaze namazını kıldığı zaman münafıklar: Şu Peygambere bakın, yüzünü görmediği bir Hıristiyanın namazını kılıyor dediler. Bunun üzerine bu ayet-i kerime inerek onların bu sözlerinin yerinde olmadığını açıkladı...”³⁷²

1.4.3.2.Farklı Sebeb-i Nüzul Rivâyetleri Örnek Göstermesi Ve Bunlara Göre Ortaya Çıkan Anlamları Vermesi

Keskioğlu, iki değişik sebab-i nüzul rivayetine zikrederek, bunlara göre ortaya çıkan farklı manayı vermiştir

Örnek 1:

*“Ey İnananlar! Size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır (ama üzülürsünüz). Allah sorduğunuz şeyleri affetmiştir. Allah Bağışlayan'dır, Halim'dir”.*³⁷³

³⁷⁰ Al-i İmran, 3/ 199.

³⁷¹ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 199.

³⁷² Taberî, age., VI/328. Krş. Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 199.

³⁷³ Mâide, 5/ 101.

Keskiöglü, ayette “soru sormayın ..” yasağının iki yönün var olduğunu belirtmektedir.

Birinci yönü gizli şeyleri araştırmak, alay etmek kabilinden şeylerdir. Yazar, Hz. Peygambere “Babam kim?” ve “Devem nerede?” diye soran iki rivayeti örnek vermektedir. Rivayetin tamamı şöyledir: İbn Abbâs, Suleym oğullarından bir bedeviye: “Ey iman edenler, size a-çıklanınca hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın...” âyeti hangi sebeple nazil olmuştur biliyor musun? diye sorup şöyle devam etti: Bir topluluk, sırf alay olsun diye Hz. Peygamber (sa)'e sorular soruyor; meselâ birisi: “Babam kim?” diyor; devesini kaybetmiş olan birisi: “Devem nerede?” diye soruyordu. İşte Allah Tealâ onlar hakkında bu âyet-i kerimeyi indirdi.³⁷⁴

İkinci tür yasaklanan sorular ise Allah’ın affettiği kullarına bağışladığı bir şeyin hükmünün ne olduğunu araştırmak, sükut edilmiş bir hususu kurcalamaktır. Keskiöglü örnek olara şu rivayeti vermektedir: Hz. Peygamber haccın farz olduğu bildirilince Eshab-ı Kiramdan : “Ey Allah'ın elçisi, her sene mi?” diye sordular. Rasûlullah (sa) sustu, cevap vermediler. İkinci kere: “Ey Allah'ın elçisi, her sene mi?” dediler. "Hayır, şayet evet deseydim her sene farz olacaktı." buyurdular ve bunun üzerine Allah Tealâ: “*Ey o iman etmiş olanlar, size açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın...*”³⁷⁵ âyet-i kerimesi nazil oldu.³⁷⁶

1.4.4. Sebeb-i Nüzulun Genel Lafzı Tahsis Etmemesi

Keskiöglü, umumilik ifade eden lafzın, sebeb-i nüzul ile tahsis edilemeyeceğin dair ifadeleri cumhurun görüşüne katıldığını göstermektedir. Bazı ayetlerin yorumunda sebeb-i hususiliği dile getiren müfessirlere karşı lafzın umumiliğini tercih eden müfessirlerin yanında yer alması bunun en büyük kanıtıdır. Sözlerimizin daha iyi anlaşılması için iki örnek verelim.

³⁷⁴ Çetiner, Bedredin, *Fatiha'dan Nas'a esbab-ı nüzul: Kur'an Ayetlerinin iniş sebebi*, 1/343

³⁷⁵ Mâide, 5/ 101.

³⁷⁶ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 5. Ayrıca bk. Taberî, *age.*, IX/ 18; Çetiner, *age.*, 1/344; Keskiöglü, *Kur'an Yolu*, s.266.

Örnek 1:

*“İndirdiğimiz açık delilleri ve hidâyet yolunu -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah hem de bütün lânet ediciler lânet eder”.*³⁷⁷

Keskioğlu, “ Medine’li ashaptan bir cemaat, Yahudilere Peygamberin Tevrattaki vasıflarını sordular, onlar da sakladılar. Söylemek işlerine gelmedi..”³⁷⁸ diyerek ayetin sebab-i nüzulunu aktardıktan sonra şöyle diyor: “ Âyetin nüzûli sebebi bu ise de, hükmü umûmidir ”.³⁷⁹

Örnek 2:

*“Ey İnananlar! Aranızda dininden kim dönerse bilsin ki, Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği, inananlara karşı alçak gönüllü, inkarcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerenin yermesinden korkmayan bir millet getirir. Bu, Allah'ın dilediğine verdiği bol nimetidir. Allah her şeyi kaplar ve bilir”.*³⁸⁰

Keskioğlu, Ayet-i kerimede öğülenen grubun kim olduğuna dair müfessirlerden iki görüş aktarmaktadır. Birinci kısım müfessire göre ayette kastedilen Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer gibi ashabin ulularıdır. İkinci kısım müfessire göre ise bunlar muayyen bir zamanda gelmiş belli bir millet değildir, hizmet eden herkes buna dahildir.

Müellif, ikinci görüşü tercih ettiğini şöyle ifade etmektedir : “ - ikinci görüş- Âyet-i Kerime’nin geniş ifadesine göre daha uygundur. Âyeti Kerimede belirtildiği

³⁷⁷ Âl-i imrân, 3/ 159.

³⁷⁸ Keskioğlu, *Kur’an yolu*, s. 112

³⁷⁹ Keskioğlu, *Kur’an yolu*, s. 112

³⁸⁰ Mâide, 5/ 54.

üzere bu, bir millete münhasır değildir bu, Allah'ın bir lutfudur, onu dilediğine verir".³⁸¹

1.5. Kavramların İzâhı

Keskiöğlü, ayetleri yorumlarken kavramların izahına büyük önem vermiştir. Şerhedilmeye gerek gördüğü her kelimeyi açıklamıştır . Klasik açıklamaların yanısıra bazı kelimelere yeni manalarda getirmişti. Bu konuda bazı örnekler verelim:

1.5.1. Farklı Mana Verdiği Kavramlar

Örnek : Takva

Müellif, Hucurat süresinde "... Şüphesiz Allah nezdinde sizin en şerefliiniz, takvâca en üstün olanınızdır..." âyetinde geçen *takvayı* şöyle açıklıyor:

"*Takva*; korunmak, sakınmak anlamındadır. Allah'u Teâla'nın buyruklarına karşı gelmekten sakınmak, O'nun sevgisini, rahmet ve gufrânını kaybedip gadabına uğramaktan korunmaktır. Başka bir tâbirle; sorumluluk duygusu taşımaktır. İşlenmesi gerekeni yapmak, yapılmaması gerekeni işlememek sûretiyle doğruluktan ayrılmamaktır. Dinin emir ve nehiyelerine uymaktır..."³⁸²

Dikkat edileceği üzere Keskiöğlü, *takvayı* "*O'nun sevgisini, rahmet ve gufrânını kaybedip gadabına uğramaktan korunmak*" olarak tarif etmektedir. Buradaki sakınmanın sebebi sadece Allah'ın ceza ve gazabından kurtulmak değildir. Aynı zamanda O'nun sevgi ve rahmetinden mahrum kalma korkusu da vardır. Bu önemli bir tesbittir. Zira kul ile Allah arasındaki ilişki *sevgi* üzerine kurulmaktadır. Zaten en büyük ceza da onun sevgisinden mahrum kalmak değil midir ? Diğer önemli bit nokta ise *takvanın* "*sorumluluk duygusu taşımak*" diye tanımlanmasıdır. Gerçi

³⁸¹ Keskiöğlü, *Kur'an yolu*, s.262.

³⁸² Keskiöğlü, *Kur'an Yolu*, s. 66-67. Ayrıca bk. *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 168.

kelimenin lügat manasında böyle bir mana yoktur. Ancak her takva sahibinde böyle bir bilincin olması gerekir. Buradan hareketle *takvanın* “*sorumluluk duygusu*” şeklinde ifade edilmesinde bir beis olmasa gerek. Bildiğimiz kadarıyla kalasik müfessirler arasında *takvaya* böyle bir mana veren olmamıştır. Buna benzer bir manayı M. Esed(1900 – 1992) “*Kur'an Mesajı*” isimli *Meâl/Tefsir*’nde vermektedir. Örneğin Bakara süresinin 183 ayette geçen *takvayı* “*Allah’a karşı sorumluluk bilinci*” şeklinde tercüme etmiştir.³⁸³

1.5.2. Klasik Manaya Yakın Verdiği Kavramlar

Örnek: **Birr**

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

Keskioğlu, ayette geçen *الْبِرِّ* kelimesini şu şekilde izah ediyor:

“Bir: Çok hayır, bol hasenattır. Bütün iyilikleri, hayırlı işleri içine alan bir tabirdir. Bol bol hayır işlemek, çok iyilik yapmak demektir. Allâh (c.c)’a yaklaştıran her amel-i salih, ahlaki fazilet buna girer, Allah’dan sevap, kuldand itaat anlamı da taşır”.³⁸⁴

1.5.3. Kavramları Gaha Geniş Açıdan Ele Alması

Örnek 1: *Fi sebilillah*

“Mallarını Allah yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah’ın lütfü geniştir, O her şeyi bilendir”.³⁸⁵

³⁸³ Esed, Muhammed, *Kur’an mesajı : meal – tefsir*, (trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

³⁸⁴ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s.78

³⁸⁵ Bakara, 2/ 261.

Keskiöglü, Ayette “Allah yolunda” şeklinde geçen *fi sebilillah* kavramını Tebük savaşı münasebetiyle indiği gerekçe gösterilerek “ Allah yolunda cihad” manası verdiklerini, bu kavramın daha geniş mana ifade ettiğini beyan buyurarak şöyle diyor:

Allah yolunda *Fi sebilillah* deyimini geniştir, bütün hayır işlerine yapılan yardımı kapsar”.³⁸⁶

Örnek 2: **Mülk**

“De ki: Mülkün sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin; dilediğinden çekip alırsın; dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın; iyilik elindedir. Doğrusu Sen, her şeye Kadir'sin.

Ayette geçen “*mülk*” kavramı hakkında Keskiöglü şöyle der: “ *Mülk* hükümlerlik, mutlak tasarruf demektir. Bazıları bunu Peygamberlik ve galibiyet ili tefsir ederler. Bu da ilâhî tasarruf cümlesinden olan bir şeydir”.³⁸⁷

Bazı Kavramların Yanlış Algılanmasına Dikkat Çekmesi

Örnek 1: **Sabır**

“*Hem Allah'a, hem Peygamberine itaat edin. Sakın birbirinize uğraşmayın; yoks hem korkaklaşırsınız, hem de devletiniz elden gider. Bir de sabırlı olun. Allah, sabır denlerle beraberir*”.³⁸⁸

Keskiöglü ayette geçen sabrı “ Güçlüğe göğüs germek, felaketlere telaşa kapılmadan katlanmaktır. Belaları tehlikeleri atlatmak için metaneti elden bırakmayıp dayanma ..” olarak tarif ettikten sonra sabrın “ zillete katlanmak, miskin miskin oturup durmak” olmadığına dikkat çekmiştir.³⁸⁹

³⁸⁶ Keskiöglü, *Kur'an Yolu*, s. 130.

³⁸⁷ Keskiöglü, *Kur'an Yolu*, s. 145-146.

³⁸⁸ Enfâl, 8/ 46.

³⁸⁹ Keskiöglü, *Kur'an Yolu*, s. 37.

Örnek 2: **Takva**

Yukarıda *takva* kavramını Keskiöğlü'nün nasıl tanımladığını gördük. Burada *takvanın* manası üzerine durmayacak, O'nun nazarında hangi manaların *takvaya* sonradan eklendiğini ifade etmekle yetineceğiz. O'na göre *zül, meskenet, zühd ve tezellül* gibi manalar *takvaya* sonradan ilave edilmiştir. Kur'an'ın tarif ettiği takvada buna benzer anlamlar yoktur.³⁹⁰

1.6. Şiirler

Osman Keskiöğlü, ayetlerin yorumlarken pek çok yerde Türkçe şiire yer vermiştir. Şiirlerin zikrediliş amacı daha çok ayetlere yapılan açıklamaları destekler mahiyette olduğu görülmektedir. Diğer yandan yazarın zikrettiği şiirler onun ıslahata dair fikriyatını anlama açısından bize önemli ip uçları vermektedir. Çünkü şiirlerin genel muhtevası; -müslümanların hedeflenen millet olması yolunda- vahdete çağrı, tefrikadan uzak durma, tekrar dirilme içerikli olması bunu göstermektedir. Bu konuda iki örnek verelim.

Örnek 1:

*“Hem Allah'a, hem Peygamberine itaat edin. Sakın birbirinizle uğraşmayan; yoksa hem korkaklaşsınız, hem de devletiniz gider. Bir de sabırlı olun, Allah sabredenlerle beraberdir”.*³⁹¹

Keskiöğlü, ayeti tefsir ederken, müslümanların tarihte milletler nazarında çok yüksek konuma sahip iken, nasıl tefrika ve birbirine girme ile paramparça olduklarını, yeniden arzu edilen mevkiye gelemek için çekişmelerden uzak durmalarını hatırlatarak Mehmed Akif'in şu şiiri zikretmiştir.:

Cemâatsiz imamlar, kirli yüzler, secdesiz başlar,

Gazâ namıyla dindaş öldüren, biçare dindaşlar.

³⁹⁰ Keskiöğlü, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.251.

³⁹¹ Enfâl, 8/ 46.

Örnek 2:

*“Geceyi gündüze katar, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsin”.*³⁹²

Keskioğlu, bu ayeti açıklarken nutfe örneğini vermektedir. Ölü olan nutfeden nasıl canlı bir mahlukat çıktı ise ölü zannedilen milletten de dipdiri bir milletin çıkabileceğini söylerek şu şiiri zikretmiştir:

Yerim sensin, göğüm sensin, cihanım, cennetim hep sen.

Nasıl bir zinde millet çıktı gördün, hasta sînenden”.(Süleyman Nazif, 1870 - 1927)

1.7. Kıssalar Ve İsrâiliyyat

İslâm’a dışarıdan gelip, aslı olup-olmadığı bilinmeyen heberlerin hepsi israiliyyat tanımına girmektedir. Genellikle bu kelimeyle Yahudilikten İslâm’a giren rivayetler kastedildiği gibi, diğer dinlerden gelen haberler de bu tarifin kapsamına girmektedir. Ne var ki, dışarıdan gelen haberlerin çoğu Yahudilikten gelmiş olduğundan, israiliyyat lafzı daha çok bu haberler hakkında kullanır hale gelmiştir. İsrailiyyat denilen tehlike Kur’an’ın aslına değil, onun tefsirine girmiştir. Bu bilgiler diğer din mensupalarına veya kitaplarına müracaat edilerek Kur’an-ı Kerim’de kısa ve kapalı olarak zikredilen kıssalarla ilgili olarak ve aralardaki boşlukları doldurmak için nakledilmiş ve tenkit süzgecinden geçirilmeden alınmıştır. İslâm’la bağdaşanlar tasdik, diğerleri ise tekzip edilirler.³⁹³

Osman Keskioğlu’nun israiliyyata karşı oldukça sert bir tavır takınmıştır. Hatta Abduh ve onu takip edenler gibi israilî rivayetlere savaş açtığı söylenebilir. O’na göre Kur’an’ın kıssaları ve âyetleri kesinlikle israiliyyat ve muharref Tavrata ile tefsir

³⁹² Âl-i İmran, 3/ 27.

³⁹³ Elmalı, *age.*, s. 69-70. Ayrıca Bk. Tefik, İbrahim, Prof.Dr. Ömer Çelik’in “*Hakkın Daveti*” isimli tefsirinde izlediği metod (yayımlanmamış lisans bitirme tezi) s. 22

edilemez. Zira “ maksat ve gaye bakımından Kur'an'ın kıssaları Tevrat'inkilerden ayrılır. Kur'an bunları ibret için getirir. İbret noktasına nazarı dikkati çeker, ahlâkî bir ders verir, tafsilâta girişmez ve hikâyedeki eşhasın isimlerini, yerlerini bildirmez. Çünkü bunun güdülen gayeye bir dahli yoktur ”.³⁹⁴ Keskkioğlu israiliyat ile ilgili Bakara sûresindeki “*Biz; ey Adem sen ve eşin Cennette sakin olup orada bol bol yeyin dedik*”³⁹⁵ âyetini örnek vererek şöyle diyor:

“ Cennetin nerede olduğuna, memnu ağacın nev'ine, şeytanın hangi hayvan vasıtasıyla iğfal ettiğine, Adem ve Allah arasındaki muhavereye temas etmez. Fakat Tevrat'a bir bak: Bunları en ince teferruatına varıncaya kadar anlatır. Cennet Ademin şarkında, ağaç, can ağacıdır, Havva'yı kandıran yılanıdır. Yılanın onun için ayakları kesilerek karnı üstü sürünmeye mahkûmdur. Havva'ya da gebelik ve hayz zahmetleri ceza olarak verilmiştir... İşte bu tafsilat Tevrat'ındır. Bazı müfessirler, bu tafsilatı tefsirlerine almışlardır. Bunları Müslüman olan Yahudi uleması nakletmişlerdir. Hikâyeye kabilinden diye bunlara göz yumanlar olmuştur. Fakat muharref olan Tevrat'ın şerhleri ile Kur'an tefsir edilemez”³⁹⁶

Görüldüğü gibi Keskkioğlu, kıssaların israiliyat menşeli rivayetlerle tefsir edilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. O'nun nazarında buna benzer israiliyat içerikli rivayetler ümmetin terakkisini engelleyen sebeplerin başında gelir. Çünkü bu kaynaklardan gelen bilgiler fikirleri uyuşturmuştur. İslâm toplumunun ilerleyebilmesi için israiliyat ve hurafeler zincirinden kurtulması gerekir.³⁹⁷

Müellif, âyetleri yorumlarken israiliyat ve hurafelere - büyük ölçüde - yer vermemeye gayret göstermiştir. Eğer îzah ettiği âyet hakkında tefsirlerde israiliyat mevcut ise, zikretmeden var olduğunu belirtmiş ve bu hurafelerden uzak durulmasını vurgulamıştır. Örneğin Bakara suresinin 248.âyetinde geçen *tabut* ve *sekine* kelimelerini açıklarken şöyle diyor:

³⁹⁴ Keskkioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s.226

³⁹⁵ Bakara, 2/ 35.

³⁹⁶ Keskkioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 226

³⁹⁷ Keskkioğlu, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, s. 225

“ Tabut ve sekine hakkında bazı tefsirlerde türlü türlü yorumlar vardır. Bunların çoğu Yahûdi kaynaklarına dayanır. Bu kabil sözlere isrâiliyat denir. Bunların aslı esası yoktur. Bunlar din düşmanları tarafından uydurulmuş şeylerdir. Çünkü akıl almaz, gönül yatmaz şeylerin dinî gerçeklerle ilgisi olamaz. âyet-i kerimede öyle acaib şeylere bir işaret yoktur...”³⁹⁸

Keskioğlu'nun ayetlerin tefsirinde israiliyattan tamamen uzak durduğu söylenemez. Nitekim Maide suresinde Hz. Adem'in iki oğlunun kıssasındaki ayetleri yorumlarken “ Müfessirlerin beyanına göre âyet-i kerimede anlatılan bu kıssa, Hz. Ademin Oğullarından Kabil ve Habil arasında geçmiştir. Bu iki kardeşin kıssası kutsal kitaplarda yer almıştır, diller destan olmuş, insanlığın kıssası haline gelmiştir.”³⁹⁹ diyerek birçok tefsirde geçen israiliyat içerikli bu rivayeti aktarmaktan kendini alamamıştır. Rivayet hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadan yorumlarını bu nakiller üzerine bina etmiştir.

1.8. İctimaî Meselelere Değinişmesi

Keskioğlu, âyetlerin tefsirinde ağırlık verdiği mevzuların başında içtimaî meseleler gelir. O, her fırsatta toplum ve milletin sorunlarına dikkat çekmiş, îzah ettiği âyetlerden hareketle çözümler sunmaya çalışmıştır. O'na göre milletlerin ıslahı ferdin ıslah olmasına bağlıdır. Eğer o düzelirse toplumda düzelir. Müslüman bir ferdin ıslahı iman ve ibadetlerden sonra ahlakî kuşanması ile mümkündür. Onun içindir ki Keskioğlu müslümanın ahlâkından bahseden ayetlerin yorumuna büyük yer ayırmıştır. Örneğin “Allah'ın sevgili kulları” ismini verdiği Furkan surersinin 63-76 arası ayetlerinde, “ İyi Müslümanın vasıfları” Fussilet süresinin 33 ve 34. ayetinde, “Hz. Lokman'nın oğluna öğütleri” Lokman suresinin, 13-19 arası ayetlerinde ve “ Kâmil insan olmanın yolu” İsrâ suresi, 33 ve 34. ayetlerde müslümanın sahip olması gereken ahlâkî özellikleri anlatmıştır. Müellif, bu ve diğer ayetlerde bir müslümanın bezenmesi gereken ahlâkî vasıfları dile getirerek ondan kâmil ve olgun bir insan

³⁹⁸ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 126.

³⁹⁹ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 252.

olmasını hedef göstermiştir. O, bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “Kur’an’da Allâh (c.c)’ın tasvir ettiği gibi kâmil bir insan olmak en yüce gayedir. Öyle bir insan işte meleklerden muazzezdir. Allahın övdüğü kullar onlar gibi olanlar veya olmaya çalışanlardır”.⁴⁰⁰

Görüldüğü gibi yazar, Kur’an’ın insandan istediği en yüce gaye kâmil bir insan olmasıdır diyor. Her fert olgun insan mertebesine ulaşıncaya kâmil insan cemiyeti çıkacaktır. O, bu hülyasını “Kur’an’ın tasvir ettiği o kâmil insanı cemiyet ne zaman kazanacak?”⁴⁰¹ sitemvari sorusunu sorarak dile getirmektedir.

Keskioğlu, (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ) “*Adem oğlunu mahlûkatın bir çoğundan fâzıl(mükerrem) kıldık*”⁴⁰² âyetini, insanın en mütakâmil bir cemiyet hayatı yaşamasıyla açıklamaktadır. Zira İnsan hayvan gibi yaşamaz. Yiyip içmesi, giyip kuşanması farklıdır. Hayvan cemiyetlerinden, insan cemiyeti kat kat üstündür. Bu cemiyetin inşası dine dayanan fazilet ve ahlakla mümkündür.⁴⁰³

Osman Keskioğlu, Kur’an’ın öngürdüğü kâmil insan ve cemiyetin teşekkülünün kolay olmayacağını, bunun için sabır ve sebat gerektiğini “*Ey iman edenler, sabırla ve namazla Hak’dan yardım dileyin*”⁴⁰⁴ âyetini tefsir ederken “Kâinatta her şey tedricen tekamüle tabi. Demek onda da sabır nizâmı carî”⁴⁰⁵ diyerek tekamül yasasını hatırlatmış, değişimin kainattaki yasalara uymaktan geçtiğini vurgulamıştır. Ancak buradaki sabır O’na göre zillate katlanmak, miskin miskin otururup durmak değildir. Aksine “sabır güçlüğe göğüs germek, felaketlere -talâşa- kapılmadan katlanmaktır. Sabır yerine göre değer taşır: Harp’de sabır, şecaet ve kahramanlık gösürmekle olur... İçine düşülen kötü bir durumdan kurtulmak için didinmek de sabırdır”.⁴⁰⁶ Keza, müellif geçmiş ümmetleri atıfta bulunduğu ayetlerde içtimaî düstürlara dikkat çekmiş, onlardan ibret almayı, ders çıkartmayı öğütlemiştir. Örneğin Al-i imran suresinin 23-30 arası Yahudiler ile ilgili ayetlerin tefsirinde şöyle

⁴⁰⁰ Keskioğlu, *Kur’an’ı Kerim Bilgileri*, s. 251

⁴⁰¹ Keskioğlu, *Kur’an’ı Kerim Bilgileri*, s. 251

⁴⁰² İsrâ, 17/70.

⁴⁰³ Keskioğlu, *Kur’an’ı Kerim Bilgileri*, s. 251

⁴⁰⁴ Bakara, 2/153

⁴⁰⁵ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s.110

⁴⁰⁶ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s. 37

diyor: “ Bu ayeti kerimelerden alınacak ibret dersi şudur: Dine hürmet ve riayet etmek lazımdır. Dini ters anlamamak ve bu hususta aldanmamak gerekir. Çöküntü ve çözüntü haline gelen milletlerde dinin gayesinden uzklaştığı görülüyor. Yahudiler bize azap dokunmaz dediler. Hıristiyanlar Hz. İsa’yı ilahlaştırdılar, sonraları Müslümanlar da bu halden kurtulamadılar, onlar da bazı hurafelere daldılar”.⁴⁰⁷

Keskioğlu, bir yandan özeleştirici yaparken diğer yandan bunun ümitsizliğe kapı aralamaması gerektiğini belirterek tarih boyunca nice yıkılan ve yeniden kalkan ümmetleri misal vererek moralleri yüksek tutmaya çalışmıştır.⁴⁰⁸

Keskioğlu, açıkladığı – nerdeyse-her ayette sözü millette ve cemiyete getirmiş, onun ıslahı ve değişimi için her ferdin âzami çaba sarfetmesini ifade etmiştir. Ta ki arzu edilen kâmil insan-ı cemiyet ve millet vücuda gelsin.

1.9. Âyetleri fenni buluşlara göre izahı

Keskioğlu, bazı ayetleri tefsir ederken bilimsel buluşlara göre açıkladığı görülmektedir. Onun bu yöndeki pozitif ilimlerden istifade metodu, ayetlerde ifade edilen hususları bilimsel verilerle desteklemekten ibarettir. O, ayetlerde geçen kelimeleri müfessirlerin kendi zamanına uygun örneklerle açıkladıklarını, fenne işaret eden ayetlerin daha kapsamlı manada alınması gerektiğini vurgulayarak Kur’an’ın yeniden tefsire ihtiyaç duyduğunu söylemektedir. Örneğin müellif, “ أعدوا لهم ما استطعتم من عظيم ” âyetindeki “*kuvvet*” kelimesini müfessirler, o zamanın harp teçhizatına göre remy, ok atmak ile tefsir etmişler. Bu o zaman için doğrudur. Fakat âyeti yalnız ona hasredemeyiz. Bütün harp techizatı ne ise hepsi dahildir...”⁴⁰⁹ diyor.

Yine O, “Mallarını Allah yolunda sarfedenlerin durumu, her başağında yüz tane olmak üzere yedi başak veren tanenin durumu gibidir. Allah dilediğine kat kat verir ..” ayetini tefsir ederken şunları söyler: “ayet-i kerimede: “*Allah dilediğine kat kat verir..*”⁴¹⁰ buyrulduğuna göre bire yediyüzden fazla verme yolu açık bırakılmıştır. Bunda üretimi artırma düşüncesini uyandırmak vardır. Nasıl ki fenni ziraati

⁴⁰⁷ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s. 145.

⁴⁰⁸ Keskioğlu, *Kur’an Yolu*, s.146-147.

⁴⁰⁹ Keskioğlu, *Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, s. 226-227.

⁴¹⁰ Bakara, 2/261.

geliştirmeğe çalışanlar, bir taneden çıkan çimleri ayırarak fide halinde ayrı ayrı yerlere dikme suretiyle bir taneden ikibin tane almağa çalışıyorlar. Hayat kanunları muzaaf usul üzere cereyan eder. Her şey kat kat üreme gayreti içindedir. Bir taneden nice taneler meydana gelir. Yüce Allah'ın kurduğu nizam böyledir".⁴¹¹

1.10. Ahkâm Âyetlerinin Tefsiri

Keskioğlu, ahkâm âyetlerini tefsir ederken fazla detaya girmeden genel hatlarıyla îzah etmeyi tercih etmiştir. Âyetleri belli bir mezhebe göre îzah etmek yerine âyetten murat olunan manayı yansıtmaya çalışmıştır. Birden çok yoruma müsait olan yerlerde mezheplerin görüşlerini bazen zikretmiş bazen de zikretmemiştir. Bu konu ile ilgili şu iki örneği verebiliriz:

1. Mezheplerin görüşlerini zikretmesi

Örnek 1:

*"Ey İnananlar! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi, -başlarınızı meshedip- topuk kemiklerine kadar ayaklarınızı yıkayın..."*⁴¹²

Keskioğlu, bu ayeti tefsir ederken şöyle diyor: Ayet-i Kerimede namaz kılacak kimsenin evvela abdest alması emr olunuyor. Abdestte vücudun belli azası yıkanır. Yüzü, dirseklere kadar kolları, topuklarla birlikte ayakları yıkamak, başın dörtte birine mesh etmek farzdır. Bu Hanefî mezhebine göre böyledir. Şafilere göre ise abdest almağa niyet etmek ve yıkadığı azayı ayette zikredilen sıra ile yıkayarak tertibe riayet etmek de farzdır".⁴¹³

2. Mezheplerin görüşlerine yer vermemesi

Örnek 1:

⁴¹¹ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 129.

⁴¹² Mâide, 5/6.

⁴¹³ Keskioğlu, *Kur'an Yolu*, s. 245

“Ey İnananlar! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye, size sayılı günlerde farz kılındı. İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar. Oruca dayanamıyanlar, bir düşkünün doyuracak kadar fidye verir. Kim gönülden iyilik yaparsa o iyilik kendisinedir. Oruç tutmanız eğer bilerseniz sizin için hayırlıdır ”. ⁴¹⁴

Müellif, ayetten şu hükümleri çıkarmaktadır:

- a. Oruç farz kılınmıştır, Müslümanlar oruç tutacaklardır.
- b. Hastalar ve yolcular tutmayabilirler. Onlara bu ruhsat verilmiştir.
- c. İhtiyarlık ve zayıf düşmek gibi bir mazeret dolayısıyla oruç tutmaya takatı olmayan kimseler, her gün bir fidye verirler, yani bir yoksulu bir gün doyururlar. Oruç tutmakla hastalığı artan, müzmin bir hastalığa yakalanıp kurtulmak ümidi kesilen hastalar bu hükme tâbidir ”. ⁴¹⁵ Keskiöglü, İbn Abbas'ın “ Sen oruca takat getiremeyenlerden sayılırsın” sözü ile gebe ve emzikli olan kadını bu gruba dahil etmiştir.

Görüldüğü gibi yazar, fazla detaya girmeden ayette ifade edilen hükümleri kısaca belirtmiştir. Ancak mezhepler ayette geçen hükümleri daha geniş yelpazeden ele alarak farklı hükümler çıkarmışlardır. Örneğin hastalık ve yolculuk nedeniyle oruç tut(a)mayanlar Hanefi mezhebine göre tutmadığı günler sayısınca Ramazan orucunu kaza etmeleri gerekir. Şafilere göre ise hem kaza etmesi hem de fidye vermesi gerekir. ⁴¹⁶

⁴¹⁴ Bakara, 2/184

⁴¹⁵ Keskiöglü, *Kur'an Yolu*, s.117

⁴¹⁶ Mugnî, *age*, IV, 395-397.

Sonuç

Biz bu çalışmamızda Keskiöglü'nün hayatı, kitapları, Kur'an ilimlerine ve güncel meselelere dair yaklaşımı, meâl ve tefsir ettiği ayetlerde izlediği metodu ele almaya çalıştık. Hayatını ilme ve yazmaya adayan Keskiöglü'nün bizlere ne kadar büyük bir miras bıraktığına şahit olduk. O'nun hem Bulgaristan'da hem Türkiye'de kaleme aldığı eserler dönemi itibatiyle büyük bir boşluğu doldurmuştur. Haseten Kur'ân ilimlerine dair hazırladığı eserleri Cumhuriyet Türkiye'sinde ilklerden olma özelliğini hâizdir. Kur'an ilimleri'ne dair eserleri oryantalist ve garplıların iddialarına cevap verme hasebiyle yazılması, tepkisel/reaksiyoner olduğunu söylemek mümkündür. Vahyin mâhiyeti, sûrelerin tertibi ve Kur'an'ın cem'i gibi konularda bu açıkça görülmektedir. Keskiöglü, Kur'ân ilimlerine dair bir çok mevzuuda yeni şeyler söylememekle birlikte, nesih, yedi harf, mukattaa harfler gibi meslelerde kendine özgü görüş ve değerlendirmeleri olmuştur.

Keskiöglü, nesih olgusunu kabul etmekle birlikte sayısının çok az olduğu kanaatindedir. Ancak bu konuda herhangi bir rakam vermez. Müttekaddim ulemânın neshedilen âyetleri 300, 100 gibi uçuk rakamlara çıkarmasını o, kavramları birbirlerlerinin yerine kullanması ile açıklamaktadır. Tahsis yerine nesih kavramını kullanmak gibi ...

Keza o, *mukattaa harflerini* izah ederken üzerinde en fazla durduğu görüş bunların birer sembol ve işaret olmasıdır. Keskiöglü, ulemânın kahir ekseriyetine katılarak sûrelerin tertibini ve onların isimlerinin tevkîfi olduğunu söyler. Bunun en büyük iki delili ise tenasûp(sûreler ve âyetler arasında ki eşsiz âhenk) ve sahabenin Kur'ân-ı namazda sırayla okumasıdır.

Keskiöglü, kolaylık için ruhsat verilen *yedi harfin* yedi Arap lehçesi olduğu görüşündedir. Bu lehçeler Hz Osman döneminde kadar devam etmiştir. Sahabe arasında ihtilaf çıkınca Hz. Osman'ın emri ile Kureyş lehçesi ile yazılmıştır. Kur'an'da az da olsa Kureyş dışında Arap lehçelerinden hatta yabancı dile ait kelimeler vardır.

Müellif, *müteşabih* mevzuunda her ne kadar selefın yolunu izlediğini ifade etse de, meâlinde *müteşabih* âyetleri tercüme ederken her iki görüşe göre(selef-halef) mana verdiğini görmek mümkündür.

Keskioğlu, tercüme-yi İslâm'a davet metodlarından biri olarak savunmakla kalmamış, Kur'an'ı Türkçe'ye çevirerek bunu bilfiil göstermiştir. Hatta O, Kur'an tercüme edilmesin demek ile Kur'an anlaşılmasın demek arasında bir farkın olmayacağını ifade etmiştir. Aynı zamanda onun, eski birçok Türkçe Kur'an tercümesini tanıtma ve gün yüzüne çıkarmak gibi büyük hizmette de bulunmuştur.

Her devirde terakki ve gerilemenin Kur'an'ın tefsir edilip edilmemesi ile orantılı olacağını söyleyen Keskioğlu, "Hangi devirde tefsir ilmi çoksa orada terakki vardır. Gerileme devirlerinde tefsir ilmi de düşmüştür. İlmî seviye ölçüsü de bu olmuştur" der. Buradan hareketle de elde mevcut olan tefsirlerin yetersiz kaldığını, Kur'an'ın her çağda yeniden farklı açılardan yorumlanmasına özellikle de fen ve bilime işaret eden âyetlerin yeniden tefsir edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O'na göre gerilemenin en büyük sebeplerinden biri tefsire karışan israiliyyat içerikli rivayetler, hurafeler ve bidatlerdir. Terakkin olması için İslâm toplumu bunlardan tamamen kurtulması gerekmektedir. Keskioğlu, âyetlerin tefsirinde ictimaî tefsir metodunda yer vererek Türkiye'de Muhammed Abduh'un en güçlü savunucularından olmuştur.

İlmimiz ve gücümüz nispetinde Keskioğlu'nun *Kur'an çalışmaları*nı ele alıp tahlil etmeye gayret ettik. Bilinmelidir ki, onun çalışmaları bununla sınırlı değildir. Fıkıh, siyer, İslâm bilim tarihi, İslâm tarihi, vakıflar ve eğitim-öğretim gibi sahalarda kaleme aldığı pek çok eseri vardır. İlim taliplerine düşen onun bu yöndeki eserlerini inceleyip fikir, görüş ve yaklaşımlarını ortaya koymaktır. Ancak o zaman - bir nebze de olsa- ona karşı vefa borcumuzu ödemiş oluruz.

Biz burada sözlerimize son noktayı koysak da Kur'an kıyamet sabahına kadar konuşmaya devam edecek ve muhataplarına her zaman yeni şeyler söyleyecektir. Her ilim talibi kendi penceresinden bakarak o okyanusun içine girebildiği ölçüde eser ve inciler sunacaktır.

Kaynakça

AHMED, S.Vedat, “Osman Seyfullah(Keskioğlu)’nun hayatı, hizmetleri, eserleri hakkında genel bir değerlendirme”, Yüksek İslam Enstitü Yıllığı, Sofya 2012.

ALTINKULAÇ, Tayyar,“Kitâbü'l-Mesâhif”, DİA, Ankara 2002.

AKDEMİR, Salih, *Cumhuriyet dönemi Kur'an tercümeleri* (eleştirel bir yaklaşım) Akid Yayıncılık, Ankara 1989.

AYDAR, Hidayet, *Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meslesi*, Kur'an Okulu yayıncılık, istanbul 1996.

BAHTİYAR, Niyazi Hüseyin, *Balkanlarda Türk ünlüleri: ansiklopedik bilgiler*, Bizim Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

el-BÂKILLÂNÎ, Muhammed b. Tayyib, *İ'câzü'l-Ḳur'ân*, (thk.İmad'u-Din Ahmed Haydar), Muesset'ü-l Kutup Essekafiyye, Beyrut, 1411/1991.

BEKTAŞOĞLU, Mustafa, “Yusuf Ziyaeddin Ersal” Diyanet Dergisi, Mart 2002.

BEYZÂVÎ, Ebû Saîd Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*,(trc. Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yayınları, İstanbul 2011.

BİRİŞİK, Abdülhamit, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, Emin Yayınları, İstanbul 2004.

BOLAY, Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, DİA, Ankara 1989 .

BUHARÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihü'l-Buhari*, (thk. Mustafa Dib el-Buga) Daru İbn Kesir ; Beyrut 1410/1990

CAMBAZOV, İsmail, *Bulgaristan'da Başmüftülük Tarihi*, Başmüftülük Yayınları, Sofya 2013.

----- *Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık*, Erkam Matbaası, İstanbul 2011.

----- *Medresetü'n-Nüvvab : anılar belgeler*, Ahmed Davudoğlu Dostluk ve Kardeşlik Vakfı, Sofya 2005.

İbnü'l-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1980

----- *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, (thk. Ali Muhammed Dabba), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, thz.

ÇAVUŞ, Mehmet, “Nüvvab’ın ve Devamı Olan Türk Lisesi’nin Müdürleri, Ziyaüddin Ersal”, Tuna, sayı: 63, Haziran 2002,

ÇETİN, Abdurrahman, *Kur’an ilimleri ve Kur’an-ı Kerim tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012,

DANÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Ümevi, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersumi mesahifi ehli'l-emsar maa kitabi'n-nakd*, (thk. Muhammed Ahmed Dehman), Mektebü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, Dimaşk, 1940.

DAVUDOĞLU, Ahmed, *Sahih-i Müslim tercemesi ve şerhi*, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, Sönmez Neşriya, İstanbul 1974, II/90.

----- “Ölüm daha güzeldi, Hece yayınları, Ankara 2005

DEMİRCİ, Muhsin, *Kur'an tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul, 1997.

----- *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayınları, İstanbul, Nisan 1996.

ed-DÜLEYMÎ, Casim Muhammed, *Kitabü'l-kırâât*, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi Ebû Ubeyd, Divanü'l-Vakfi's-Sünni Merkezü'd-Dirasat ve'l-Buhusi'l-İslamiyye , 2007/1428

EBUSSUUD Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin İmad, *İrşadü'l-akli's-selim ila mezaya'l-Kur'ani'l-Kerim*, Darü'l-Fikr, Beyrut, 2001/1421.

ELMALI, Abdurrahman , *Kitabu'teshil li Ulumi't-Tenzil adlı tefsirin tahlili*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi vakfı yayınları, Şanlı Urfa 1998.

ELMALI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul thz.

ENGİN, Nihat, “Ahmed Davudoğlu”, DİA, İstanbul 1994.

ERTÜRK, Haşim ve **EMİNOĞLU**, Rasim, *Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvab*, (Edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1993.

ESED, Muhammed, *Kur'an mesajı : meal – tefsir*, (trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul 1996

İbn HALDUN, *Mukaddime*, Abdurrahman b. Muhammed, (thk. Derviş Cüveydi) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1415/ 1995

el-HÂLİDÎ, Salâh Abdülfettâh, *el-Beyân fî I'câzi'l-Şur'ân*, Amman 1989.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim tarihi* (trc. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 1993 s. 15,17.

HASANAÖV, AHMED, “Yusuf Ziyaeddin Ezherî (Ersal)'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih-i Kur'ân Adlı Çalışması”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

HATİPOĞLU, İbrahim, *Bulgaristan Müslümanlarında Dini Islahat Düşüncesi*, Emin Yayınları, Bursa 2007.

HUDARÎ, Muhammed b. Afifi el-Bacuri, *Tarihü't-teşrii'l-İslâmî*, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1400/1980.

HAN, Vahidüddin, *Bilim ve Uygarlık Açısından İslam*, (trc. Bekir Karlığa), İşaret yayınları, İstanbul 1989, s.296.

KAHRAMAN, İsmail, *Bulgaristan'da Osmanlı Medeniyeti*, Gebze Gazetecilik ve Matbaacılık Tesisleri Yayınları, Gebze, thz.

REMZİ, Kaya, *Kur'an'da Nesih*, Bursa 2001

KESKİOĞLU, Osman, *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1985.

----- *Nuzülden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

----- *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1958.

----- Son İlâhî Kitap Kur'an-ı kerim, DİB, Ankara, 1987.

----- *Öğütlerim*, Şumnu, İntibâh Matbaası 1931.

----- *Teshîlü'l-Kavâidi'l-Arabiyye*, Matbaa-i Nüvvâb, Sofya 1942.

----- *Tarihi ve İslam Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı yayımları, Ankara 1980.

-----“Kur’an tercemesi hakkında iki Fakihin yazdıkları”, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi- Ankara 1961..

-----“Kur’an-ı Kerim ve Başka Dillere Çevirilmesi Konusunda Açıklamalar”, DİB Meali.

-----“Fatih Devrine Ait İki Kur’an Tercümesi”, Vakıflar Dergisi, sayı: 4, Ankara 1958.

----- “Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Eski Kur’an Tercümeleri”, sayı: 5, Ankara 1962.

----- “ Kur’an’da Gramer Hatası Yoktur”, İslam Mecmuası, sayı: 6, Eylül 1956

----- “Kur'an-ı Kerim İnsanlığın Hidayet Rehberidir”, Diyanet Dergisi, sayı: Hicret özel sayısı, 1981.

KILIÇ, *Osman, Kader Kurbanı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

İbn KUDÂME, Muhammed b. Kudâme Cemmâilî Makdisî, *el-Mugnî*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv) Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1999.

KURTUBİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006.

el-MAARRÎ , Ebü'l-Ala Ahmed b. Abdullah b. Süleyman Ebü'l-Ala el , *el-Fusul ve'l-gayat fi temcidillah ve'l-mevaiz*, (thk. Mahmûd Hasan Zenati), el-Mektebetü't-Ticaretü'l-Kübra, Beyrut 1982.

İbn MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî , *Lisanü'l-Arab*, Dârü'l-ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1417/1997.

MEKKÎ Ebû Tâlib, *el-İbane an meani'l-kıraa*(thk. Abdülfettah İsmail Şelebi), Dâru Nehdati, Mısır, thz.

MÜBAREK, Zeki, en-Neşrü'l-fennî fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî, Dâr'ul-Cîl, Beyrut, thz.

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li'ş-Şirazi*, (thk. Muhammed Necib Mutii, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003/1423.

İNAN, Ahmet, *Adıyamanlı Mustafa Hayri Efendi ve tefsiri: (el-Muktetaf fi't-tefsir)*, Avrasya Yayıncılık, Ankara, 2003.

----- “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, XXXI, 304-305.

el-İSFEHANÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, (tahkik Safvan Adnan Davudi) Dârü'l-Kalem; Beyrut 1423/2002.

İbn İSHAK, Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretu İbn İshak* (thk. Muhammed Hamidullah), Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981.

İSMAYİLOV, Mehman, *20. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan Kur'ân ve tefsir çalışmaları* (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2002.)

İSLAMOĞLU, Mustafa, “Kur'an'ı Kavramlar ve Tasavvurun İnşası”, *Kurani Hayat Dergisi*, sayı:16, İstanbul 2010.

PARLAŞIK, Ahmet, *Oryantalizmin soruları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

RAFÎ, Mustafa Sadık, *I'cazu'l-Kur'ân ve'l-belagatü'n-nebeviyye*, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut- Lübnan, 1973/1393.

RIZA, Muhammed Reşid, *el-Vahyü'l-Muhammedi*, Kahire 1960.

SARIÇAM, İsmail, *Sonsuz Mucize Kur'an İlmî ve Ebedi Sırları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *Matbaatü's-Saade, Kitâbü'l-Mebcut*, Kahire, thz.

SUYUTÎ, / Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Mühezzeb fima vakaa fi'l-Kur'ân mine'l-Muarreb* (thk. Tehami Raci Haşimi), thz.

-----*el-İtkan fi ulumi'l-Kur'ân*, (thk Mustafa Dib el-Buga) : Dâru İbn Kesir, Dımaşk 1987.

----- *el-İtkan fî ulumi'l-Kur'ân*(Kur'an İlimleri Ansiklopedisi trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik), Hikmet Neşriyat, İstanbul 1987.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemu'l-Kutub, el-Memleketu's-Suudiyye, 2003.

TEFİK, İbrahim, Prof.Dr. Ömer Çelik'in "Hakkın Daveti" isimli tefsirinde İzlediği metod (yayımlanmamış lisans bitirme tezi).

TAHANEVÎ, Zafer Ahmed Osman, *I'laü's-sünen, İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye*, Karaçi 1415.

TUNCER, Faruk, *Kur'an Surelerindeki eşsiz ahenk*, ışık yay., İstanbul 2003.

TURGUT, Ali, *Tefsir Usulü Ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul thz.

VECDÎ, Ferid b. Mustafa, *Dâiretu maariî'l-karn : er-rabi' aşr el-işrin*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1971.

YAVUZ, Şevki "Sarfe", DİA, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1999, XXXVI, 140.

YEŞİLOVA, Hasan, *Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı Bölgesi*, Sincan Matbaası, Ankara 1997.

YILDIRIM, Suat, *"Kur'ân'a Bakışlar*, Işık akademi Yayınları, İstanbul 2011.

YILMAZ, Mehmet Faik, *"Ayetler ve sureler arasındaki münasebet*. M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı (Basılmamış doktora tezi) İstanbul, 1995.

YILMAZ, İrfan, *İlim ve din : yeni bir bakış açısıyla*, Nil Yayınları, İzmir 1998.

ZAMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucühi't-te'vil*(thk. ve talik ve dirase Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz ; şarik fi tahkik Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi) Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1418/1998.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedreddin , *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut thz.

